

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби**

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА АНТИЧНОСТІ

Навчальний посібник

Ужгород 2023

Історія та культура Античності : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти галузі знань: 01 Освіта / Педагогіка, спеціальності: 014 Середня освіта, предметної спеціальності: 014.03 Середня освіта (Історія), освітньої програми: Історія. / упор. : Я. А. Алешкевич; рец. : В. Л. Гуменний, В. В. Мойжес.—Ужгород : "ДВНЗ" УжНУ, 2023. —180 с.

Упорядник: Алешкевич Я.А. – доцент, кандидат історичних наук.

Рецензенти: Гуменний В.Л., к.і.н, кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка.
Мойжес В.В., к.і.н., директор Археологічного музею ім. проф. Е.Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Розглянуто та затверджено на засіданні кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби, протокол № 3 від 12 жовтня 2023 р.

Схвалено науково-методичною комісією факультету історії та міжнародних відносин, протокол № 2 від 13 жовтня 2023 р.

Затверджено рішенням Вченою ради факультету історії та міжнародних відносин, протокол № 8 від 27 жовтня 2023 р.

Даний навчальний посібник укладено з урахуванням специфіки організації навчального процесу в ДВНЗ «Ужгородський національний університет», що знайшло відповідне відображення у його структурі. Посібник містить програму, лекційний курс, тематику практичних занять, переліки питань для підготовки до модульного контролю та переліки питань на іспити з курсу «Історія та культура античності». Для поглиблення знань з тих, чи інших тем у кінці посібника подано список літератури, який включає у себе рекомендовані підручники, збірники документів, довідкові видання.

© Алешкевич Я.А., 2023 р.

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2023 р.

ЗМІСТ

Робоча програма курсу	4
Опорний конспект лекцій	23
Тематика практичних занять	165
Переліки питань на модульні контрольні зрізи	172
Переліки питань для підсумкового контролю	175
Перелік рекомендованої літератури	178

РОБОЧА ПРОГРАМА КУРСУ

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ:

Найменування показників	Розподіл годин за навчальним планом	
	Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Кількість кредитів ЄКТС – 8 (4 / 4)	Рік підготовки:	
Загальна кількість годин – 240 (120 / 120)	1	1
Кількість модулів – 4 (2 / 2)	Семестр:	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 3 / 4 самостійної роботи студента – 3 / 4	1 / 2	1 / 2
	Лекції:	
	40 / 40	12 / 12
	Практичні (семінарські):	
	20 / 20	4 / 4
Вид підсумкового контролю: іспит / іспит	Лабораторні:	
	-	-
Форма підсумкового контролю: усна	Самостійна робота:	
	60 / 60	104 / 104

МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Нормативний курс «Історія та культура Античності» складається з двох частин та є базовим для підготовки висококваліфікованих фахівців. Дисципліна викладається на факультеті історії та міжнародних відносин для студентів денної та заочної форм навчання протягом першого та другого семестрів, 1-го року навчання у відповідності до освітньої програми підготовки бакалаврів спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія).

Метою навчальної дисципліни є систематичне, комплексне, об'єктивне вивчення та аналіз політичної, соціальної історії, господарської та культурної сфер розвитку стародавньої Греції, елліністичного світу та стародавнього Риму з метою формування у студентів комплексного бачення та сприйняття особливостей Античної цивілізації та її культури, її досягнень та внесків в історію та культуру європейської цивілізації та в історію усього людства. Завдяки вивченню названої дисципліни студенти спроможні сформулювати уявлення про специфіку розвитку Античної цивілізації, з'ясувати особливості і закономірні риси формування специфічної моделі відносин між людиною доби Античності та державними, політичними, ідеологічними, соціальними інститутами, різними сферами культурного й релігійного життя.

Відповідно до освітньої програми «Історія», вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти відповідної спеціальності таких компетентностей:

- **інтегральна компетентність** – здатність розв’язувати складні спеціалізовані практичні завдання в галузі середньої освіти, що передбачає застосування концептуальних методів освітніх наук, предметних знань, психології, теорії та методики навчання і характеризується комплексністю та невизначеністю умов організації освітнього процесу в закладах середньої освіти;
- **загальні компетентності (ЗК):**
  - здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями (ЗК – 03);
  - здатність працювати в команді (ЗК – 04);
  - здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово (ЗК – 05);
  - здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях (ЗК – 07);
  - здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів) (ЗК – 09).
- **фахові компетентності (ФК):**
  - здатність до формування в учнів ключових і предметних компетентностей та здійснення міжпредметних зв’язків (ФК – 01);
  - здатність здійснювати об’єктивний контроль і оцінювання рівня навчальних досягнень учнів (ФК – 03);
- **предметні компетентності (ПК):**
  - здатність використовувати методологію історії як науки (ПК – 01);
  - здатність орієнтуватися в історичному часі, застосовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу, доцільно використовувати категоріально-понятійний апарат і хронологію історичної науки (ПК – 02);
  - здатність ефективно й грамотно працювати з різними джерелами історичної інформації, будувати усні й письмові висловлення щодо історичних фактів, історичних постатей та історичної теорії (ПК – 03);
  - здатність розкривати загальну структуру історичної науки на основі взаємозв’язку основних історичних подій та постатей (ПК – 04);
  - здатність характеризувати досягнення історичної науки та сучасний стан історичних інституцій, їхні ролі у суспільному житті, оцінювати та визначати історичні джерела (пам’ятки) (ПК – 05);
  - здатність застосовувати системні знання з історії та методики навчання історії у викладанні предмета в базовій середній школі, здійснювати структурування навчального матеріалу (ПК – 06);
  - здатність чітко і логічно відтворювати базові історичні знання, оцінювати нові відомості, факти, події та інтерпретації в контексті формування в учнів цілісної історичної картини світу (ПК – 08).

ПЕРЕДУМОВИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Передумовами вивчення навчальної дисципліни «Історія та культура Античності» є опанування таких навчальних дисциплін (НД) освітньої програми (ОП):

Шифр НД за ОП: ОК 02. Палеоісторія;

Шифр НД за ОП: ОК 03. Історія та культура стародавнього Сходу.

ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Відповідно до освітньої програми (ОП), вивчення навчальної дисципліни «Історія та культура Античності» повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких програмних результатів навчання (ПР):

Програмні результати навчання	Шифр ПР
Пояснює та аналізує суспільні явища, процеси й тенденції у державі та світі, концепцію сталого розвитку людства	ПР – 01
Планує і здійснює освітній процес з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей здобувачів загальної середньої освіти, фахової передвищої освіти, забезпечує розвиток пізнавальної діяльності здобувачів, здійснює мотивацію до	ПР – 02

навчання, застосовує диференціацію навчання	
Знає та розуміє принципи, форми, сучасні методи, методичні прийоми навчання предмета в закладах загальної середньої освіти та фахової передвищої освіти	ПР – 03
Організовує освітній процес із використанням інформаційних та комунікаційних технологій в тому числі в умовах дистанційного навчання, розвиває у здобувачів загальної середньої освіти навички безпечного використання цифрових технологій та сервісів	ПР – 04
Уміє застосовувати міжнародні та національні стандарти і практики в професійній діяльності	ПР – 07
Застосовує методи та прийоми навчання, інновації, міжпредметні зв'язки у професійній діяльності у закладах загальної середньої освіти, здатний оцінювати результати їх застосування	ПР – 08
Уміє працювати із джерелами інформації, інтегрувати їх зміст, визнавати та сприймати різноманітність критичного аналізу і оцінок історичних джерел	ПР – 10
Здатний цінувати розмаїття та мультикультурність, керуватися в педагогічній діяльності етичними нормами, принципами толерантності, діалогу і співробітництва, проектувати психологічно безпечне й комфортне освітнє середовище у закладах загальної середньої освіти, враховуючи особливості національних спільнот	ПР – 11
Характеризує об'єктивно й неупереджено історичні події та постаті різних історичних періодів	ПР – 14
Уміє раціонально організовувати власну діяльність та ефективно використовувати час, працювати у команді, креативно підходити до вирішення професійних та соціальнозначущих проблем	ПР – 15
Знає та розуміє історіографію для аналізу сучасних наукових дискусій із проблем вітчизняної та всесвітньої історії	ПР – 17
Уміє орієнтуватися у науковій періодизації, порівнювати історичні процеси вітчизняної та всесвітньої історії, виявляти тенденції міжнародних відносин, пов'язані із геополітичними чинниками	ПР – 19
Уміє використовувати новітні методологічні підходи у навчальній та професійній діяльності: цивілізаційний, аксіологічний, культурологічний, антропологічний, багатofакторний	ПР – 20

Очікувані результати навчання, які повинні бути досягнуті здобувачами освіти після опанування навчальної дисципліни «Історія та культура Античності»

Програмні результати навчання	Шифр ПР
Розуміє еволюцію історичного процесу, хронологію та етапи всесвітньої історії. Спроможний назвати основні концептуальні підходи, що використовуються при періодизації всесвітньої історії	ПР – 01
Розуміє логіку розгортання історичних явищ та процесів у часі та просторі, активно користується базовими категоріями та поняттями, враховуючи вікові та індивідуальні особливості здобувачів загальної середньої освіти, фахової передвищої освіти, Знає відповідні складові навчального процесу та необхідну навчальну методика, забезпечує розвиток пізнавальної діяльності здобувачів, здійснює мотивацію до навчання, застосовує диференціацію навчання	ПР – 02
Вміє застосовувати знання методики викладання історії на практиці. Спроможний пояснити за допомогою сучасних та різноманітних методів дослідження особливості історичного розвитку світу	ПР – 03
Вміє організувати освітній процес із використанням інформаційних та комунікаційних технологій в тому числі в умовах дистанційного навчання	ПР – 04
Розуміє особливості сучасної наукової історичної картини світу, їх основні проблеми та суперечності; знає основні напрямки та тенденції сучасного	ПР – 08

історичного дискурсу, його зв'язки з попередньою інтелектуальною історією, застосовує методи та прийоми навчання, інновації, міжпредметні зв'язки у професійній діяльності у закладах загальної середньої освіти	
Володіє навичками джерелознавчого аналізу та демонструє вміння використовувати спеціальні історичні дисципліни при характеристиці історичних фактів та процесів	ПР – 10
Цінує розмаїття та мультикультурність, керується в педагогічній діяльності етичними нормами, принципами толерантності, діалогу і співробітництва	ПР – 11
Вміє ідентифікувати визначні історичні постаті в контексті всесвітньої історії та об'єктивно характеризувати їх досягнення й недоліки	ПР – 14
Ефективно працює у команді, креативно підходить до вирішення професійних та соціальнозначущих проблем	ПР – 15
Знає та розуміє історіографію для аналізу сучасних наукових дискусій із проблем всесвітньої історії	ПР – 17
Знає зміст предметної термінології та наукову періодизацію історичних процесів	ПР – 19
Вміє організувати та оцінювати дискусію з певного масиву навчального матеріалу з всесвітньої історії	ПР – 20

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Засоби оцінювання та методи демонстрування результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання з навчальної дисципліни є:

1. Написання рефератів, доповідей.
2. Виступи на студентських конференціях.
3. Створення презентацій до відповідей на практичних заняттях.
4. Проходження онлайн-курсів з набуття педагогічних компетентностей, як елемент неформальної освіти.
5. Модульні контрольні роботи, іспити.

Форми контролю та критерії оцінювання результатів навчання

Форми поточного контролю: виступи на практичних заняттях тощо. Контроль самостійної роботи здійснюється шляхом перевірки виконаних завдань на практичних заняттях, консультаціях.

Форма модульного контролю: письмові контрольні роботи.

Модульний контроль складається з поточного контролю та модульного контрольного оцінювання.

Форма підсумкового семестрового контролю: усні іспити наприкінці 1 та 2 семестрів.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

I семестр

Модуль 1

Поточне оцінювання та самостійна робота									Модульна контрольна робота	Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	...	...	50	100
10	05	05	05	05	10	10				

Модуль 2

Поточне оцінювання та самостійна робота									Модульна контрольна робота	Сума
T8	T9	T10	T11	T12	T13	...	...	...	50	100
10	10	10	10	05	05					

II семестр

Модуль 1

Поточне оцінювання та самостійна робота									Модульна контрольна робота	Сума
T4	T15	T16	T17	T18	T19	...	...	...	50	100
05	10	05	10	10	10					

Модуль 2

Поточне оцінювання та самостійна робота									Модульна контрольна робота	Сума
T20	T21	T22	T23	T24	T25	...	...	...	50	100
10	10	10	10	05	05					

Оцінювання окремих видів навчальної роботи з дисципліни

I семестр

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модуль 1	Модуль 2	Максимальна кількість балів (сумарна)
	Кількість	Кількість	
Практичні (семінарські) заняття	4	6	60
Тестування	1	1	40
Модульна контрольна робота	1	1	100
Разом			200

II семестр

Вид діяльності здобувача вищої освіти	Модуль 1	Модуль 2	Максимальна кількість балів (сумарна)
	Кількість	Кількість	
Практичні (семінарські) заняття	6	4	60
Тестування	1	1	40
Модульна контрольна робота	1	1	100
Разом			200

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи

Виконання модульної контрольної роботи передбачає письмові відповіді на теоретичні питання, різних рівнів складності. За кожну правильну відповідь на 3 теоретичні завдання студент може отримати від 10 до 20 балів максимум. До модульної контрольної роботи допускаються студенти, як відвідали не менше 90 % аудиторних занять (або відпрацювали пропущені заняття на консультаціях) і отримали не менше 60 % від можливої кількості балів за поточну роботу.

Критерії оцінювання підсумкового семестрового контролю

Оцінка за шкалою ECTS	Кількість балів	Оцінка за національною шкалою (іспит)	Критерії знань
A	90-100	відмінно	Студент міцно засвоїв теоретичний матеріал, глибоко і всебічно знає зміст навчальної дисципліни, основні положення навчальних першоджерел та рекомендованої літератури, логічно мислить і будує відповідь, вільно використовує набуті теоретичні знання при аналізі практичного матеріалу, висловлює своє ставлення до тих чи інших проблем, демонструє високий рівень засвоєння практичних навичок
B	82-89	добре	Студент добре засвоїв теоретичний матеріал, володіє основними аспектами з першоджерел та рекомендованої літератури, аргументовано викладає його; має практичні навички, висловлює свої міркування з приводу тих чи інших проблем, вільно володіє державною мовою; але припускається певних неточностей і похибок у логіці викладу теоретичного змісту або при аналізі практичного завдання
C	74-81		
D	64-73	задовільно	Студент в основному опанував теоретичними знаннями навчальної дисципліни, орієнтується в першоджерелах та рекомендованій літературі, але непереконливо відповідає, плутає поняття, додаткові питання викликають у студента невпевненість або відсутність стабільних знань; відповідаючи на запитання практичного характеру, виявляє неточності у знаннях, не вміє оцінювати факти та явища, пов'язувати їх із майбутньою діяльністю
E	60-63		
FX	35-59	незадовільно	Студент не опанував навчальний матеріал дисципліни, не знає наукових фактів, визначень, майже не орієнтується в першоджерелах та рекомендованій літературі, відсутні наукове мислення, практичні навички не сформовані
F	0-34		

Зміст навчальної дисципліни

I семестр

Модуль 1.

Тема 1. Вступ до курсу.

Етимологія термінів «Античність», «Аттична цивілізація», «Антикознавство», «Антична Європа», «вогнища античної цивілізації», «античний цивілізаційний простір». Сприйняття Античної цивілізації в різні історичні епохи. Географічна локація вогнищ Античної цивілізації та античного цивілізаційного простору. Походження назв «Еллада» та «Греція». Походження назви «Італія». Процеси еллінізації та романізації стародавньої ойкумени (Європи, Західної Азії та Північної Африки). Варвари та варварський світ.

Загальні хронологічні межі античної історії. Синхронна таблиця хронологічних етапів давньогрецької та давньоримської історії. Вживання альтернативних назв щодо окремих періодів давньогрецької та давньоримської історії. Зв'язок з археологічною періодизацією.

Місце Античності у всесвітньо-історичному процесі. Історико-культурна спадщина Античної цивілізації та її прояви у різних сферах життя. Прямі та опосередковані «спадкоємці» здобутків Античної цивілізації.

Вивчення історії та культури Античності у закладах середньої освіти України.

Джерельна база курсу.

Антична археологія. Предмет, об'єкт, мета та завдання, географічні та хронологічні межі античної археології. Специфіка античної (класичної) археології. Дослідження історичного процесу, з аналізом подій і встановленням закономірностей (господарських перетворень та соціальних трансформацій), в контексті завдань античної археології. Необхідність вивчення історіографії, як невід'ємної частини процесу розуміння визначених завдань і методів критичної оцінки результатів та довгострокових перспектив. Розуміння термінів «археологія» та «антична (класична) археологія» в античну добу та їх відмінності від сучасних понять і змісту цих дисциплін. Методичні засади античної археології. Новітні методи археологічних досліджень: аерофоторозвідка та підводна археологія.

Міфологія як джерело інформації. Сутність античних міфів та міфологічного світогляду античної людини. Категорії письмових джерел інформації (праці античних істориків, філософів, промови ораторів, літературні твори різних жанрів, листи та мемуари сучасників подій, агіографічні твори). Традиції, досягнення та недоліки античної історіографії.

Тема 2. Стародавня Греція: параметри та ресурси цивілізації.

Хронологія та географія давньогрецької історії. Вживання альтернативних назв щодо окремих періодів давньогрецької історії. Зв'язок з археологічною періодизацією.

Природні ресурси стародавньої Греції (характеристика рельєфу місцевості, водних ресурсів, кліматичних особливостей, мінеральних ресурсів, багатство флори та фауни).

Демографічна характеристика населення стародавньої Греції (етнічна характеристика, основні демографічні параметри, антропологічна характеристика, психологічний портрет стародавніх греків, давньогрецька ментальність).

Еволюція давньогрецької мови: етапи, давньогрецька абетка.

Провідні давньогрецькі історики та характеристика їх творчості (Гомер, покоління логографів, Геродот, Фулідід, Ксенофонт, Ієронім, Дуріс Самоський, Філарх, Павсаній). Загальна характеристика та аналіз їх творчості. Історичні повідомлення у творчості ораторів та філософів (Платон, Аристотель).

Тема 3. Егейський період давньогрецької історії.

Зародження першої цивілізації у Європі в акваторії Егейського моря. Кікладські острови та їх мешканці. Археологічні відкриття на острові Крит. Артур Еванс. Палац Міноса у Кноссі. Зв'язок між археологією та міфологією. Запровадження назв «Мінойська цивілізація» та «цивілізація палаців». Хронологія Критської (Мінойської) цивілізації. Ранньомінойський період історії Криту. Середньомінойський період історії Криту. Пізньомінойський період історії Криту. Палацові комплекси. Цар Мінос та встановлення режиму таласократії в Егейському морі. Раптовий занепад та крах мінойської цивілізації. Природна катастрофа та зовнішні вторгнення. Платон та легенда про Атлантиду.

Мікенська (Елладська) цивілізація на Пелопоннесі. Ранньоелладський період історії. Поселення в Лерні. Переселення ахейців. Середньоелладський період історії. Розкопки у Мікенах. Генріх Шліман. Пізньоелладський період історії. Експансія ахейців на Крит та до Малої Азії. Троянська війна (міф та археологія). Нова хвиля переселення грецьких племен (дорійці, іонійці, еолійці). Спустошення та занепад Ахейської Греції. Нові підходи в оцінці дорійського вторгнення та його наслідків. Поширення культури обробітку заліза.

Тема 4. Культура Егейського періоду давньогрецької історії.

Релігійні уявлення кікладців. «Кікладські ідоли». Релігійні уявлення мінойців. Поширення культів богині-матері та бика. Тавромахія. Відправа релігійних культів та церемоній мінойськими басилеями. Відсутність прошарку жрецтва та культових приміщень. Зв'язок релігійних вірувань мікенців із родоплеменними культами (фетишизмом, тотемізмом, магією). Жертвоприношення. Зародження політеїзму та поширення генотеїзму. Поява перших культових споруд.

Архітектура палацових комплексів на Криті (Кносс, Закро, Фест, Маллія та ін.). Технології прикрашання, освітлення та водозабезпечення палацових комплексів. Специфіка архітектури палацових комплексів мікенців (Мікени, Тірінф, Орхомени та ін.), кіклопічна кладка стін, «Лев'яча брама», мегарон, поділ на верхнє та нижнє місто. Архітектура мікенських гробниць.

Фресковий живопис та його стилі (морський, рослинний, зооморфний, декоративний, антропоморфний). Домінування жіночих смаків у мінойському та чоловічих у мікенському фресковому живописі. Культура та традиції вазопису. Розквіт ювелірного мистецтва. Скульптура Кіклад та мінойського Криту.

Мистецтво письма: лінійне письмо А, лінійне письмо Б. Досягнення у дешифруванні лінійного письма Б (М.Вентріс, Дж.Чайлд). Використання глиняних табличок та позначок для голосних літер.

Тема 5. Передполісний (Гомерівський) період давньогрецької історії та його культура.

Використання альтернативних назв періоду: «Гомерівський», «темні століття». Поєми Гомера як історичне джерело. Сутність «Гомерівського питання». Родоплемінний характер передполісного суспільства. Панування кругової поруки та кровної помсти. Категорії вільного населення: їх соціальний та майновий статус, родова аристократія: її походження, статус та система цінностей. Раби в Гомерівський період: джерела рабства, правове становище рабів та форми їх експлуатації, «патріархальне рабство».

Політична організація Гомерівського суспільства: гомерівські басилеї (царі) поетичні перебільшення та історична реальність, рада старійшин, влада народу та повноваження народних зборів. Роль військової організації Гомерівського суспільства. Сутність поняття «військова демократія».

Активне формування давньогрецької релігії. Культ предків. Занепад архітектури та запозичення окремих досягнень попередньої епохи. Акцент уваги на храмову архітектуру. Втрата культури фрескового живопису. Домінування геометричного стилю вазопису (діпілонські вази). Теракотові та бронзові статуєтки богів та героїв. Схематичність зображення виробництво кованів. Втрата культури письма.

Тема 6. Архаїчний період давньогрецької історії.

Архаїчна революція та її прояви. Зародження полісної системи. Поняття поліс та його сутність. Соціальна спрямованість полісної системи. Категорії громадян та негромадян полісу: їх права та обов'язки. Полісна ідеологія та її складові (ісономія, автаркія, колективізм, сприйняття свободи, локальний патріотизм, прояви консерватизму). Демографічний вибух в Архаїчній Греції. Посилення темпів урбанізації. Зміни у військовій справі. Бурхливий розвиток господарського життя. Ускладнення соціальної структури. Загострення соціальних протиріч (аристократи та плутократи, громадяни та негромадяни, вільні та залежні). Поява першого письмового законодавства: досягнення та недоліки. Ранньогрецька тиранія (Фідон, Кіпсел, Періандр, Полікрат та ін.).

Дорійське вторгнення та утворення Спартанської держави. Проблема Лікурга і його законодавства. Соціальна структура та диференціація спартанського суспільства: спартанці, спартанська «община рівних», специфічні категорії спартанського населення (гіпомейони, неодамоди, мофаки/мофони). Періеки, ілоти, система ілотії. Політична та військова організація спартанського суспільства: царська влада, герусія та колегія ефорів, влада народу та повноваження народних зборів. Специфіка спартанської системи виховання (агоге). Зовнішня політика Спарти: Мессенські війни та утворення Пелопоннеського союзу.

Виникнення Афіського полісу. Монархічний період та встановлення республіканської форми правління. Аристократизм політичної системи. Колегія архонтів. Афіський ареопаг та демос. Спроба встановлення тиранії (Кілонова змова). Поява першого письмового законодавства: закони Драконта. Ситуація в Афінах та Аттиці напередодні реформ Солона. Реформаторська діяльність Солона: економічні перетворення (сисахфія, грошова реформа, закон про свободу заповіту); політичні перетворення (цензова реформа, зміни в політичній організації суспільства).

Тиранія Пісістрата та його синів: боротьба за владу, внутрішня та зовнішня політика Пісістрата; боротьба проти тиранії та причини відновлення демократії. Боротьба угруповань в Аттиці і втручання зовнішніх сил. Ісагор та Клісфен. Реформ Клісфена: новий територіальний поділ Аттики, зміни у сфері державного управління, реформа судочинства, ісономія.

Колонізація як явище. Причини давньогрецької колонізації. Напрямки давньогрецької колонізації. Процедура виведення колоній. Налагодження стосунків із місцевим населенням. Наслідки колонізаційного руху.

Тема 7. Культура Архаїчного періоду давньогрецької історії.

Остаточне формування пантеону давньогрецьких богів. Олімпійська родина богів та її структура. Взаємини між богами та людьми. Формування релігійних обрядів та ритуалів. Жертвоприношення. Роль оракулів. Створення амфіктоній. Містерії та релігійні свята (Діонісії, Олімпійські ігри, Панафінейські ігри, Піфійські ігри, Істмійські ігри, Немейські ігри тощо).

Відновлення культури письма. Жанри архаїчної поезії: епічна поезія (Гомер), дидактична поезія (Гесіод), лірична поезія (Архілох, Тіртей, Феогнід), мелічна поезія (Алкей, Сапфо Анакреонт).

Зародження філософії. Натурфілософи та їх погляди (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт, Піфагор). Зародження наукових знань. Зв'язок науки з філософією.

Домінування храмової архітектури. Виникнення колонних ордерів (дорійський, іонійський). Специфіка архаїчної скульптури: статуї куросів та кор.

Виникнення шкіл скульпторів. Використання фарб для прикрашання храмів та статуй. Перехід від геометричного до орієнтального стилю у вазописі. Поява чорнофігурного та червоно фігурного вазописів.

Модуль 2.

Тема 8. Класичний період давньогрецької історії.

Передумови греко-перських війн. Повстання в Іонії. Вторгнення персів до Греції. Марафонська битва. Похід Ксеркса. Битви при Фермопілах, Саламіні, Платеях та Мікале. Утворення Делоської симмахії (союзу). Калліїв мир. Наслідки греко-перського протистояння.

Давньогрецький світ в період Пентеконтаетії. Структура та склад Пелопоннеського союзу. Структура та склад Першого Афінського морського союзу (Афінської Архе). Форос. Загострення протиріч та локальні військові зіткнення. Мала Пелопоннеська війна.

Політико-соціальна картина афінського суспільства напередодні епохи Перікла. Реформи Ефіальта. Внутрішня політика Перікла. Інтелектуальний гурток Перікла (учасники, ідеї). Перікл та Аспасія. Зовнішня політика Афін за часи Перікла: стосунки із сусідами та союзниками, Понтійська експедиція. Оцінка політико-соціальної системи Перікла античними авторами. Передумови Пелопоннеської війни. Початковий етап протистояння (Архідамова війна). Період перемир'я. Алквіад. Втручання Персії. Заключний етап протистояння (Сицилійська експедиція та Декелейська війна). Поразка Афін та їх союзників. Наслідки протистояння. Встановлення спартанської гегемонії у давньогрецькому світі.

Прояви кризи давньогрецької полісної системи: господарський занепад, перерозподіл власності, зменшення числа громадян, ревізія полісної ідеології, поширення космополітизму, соціальні заворушення, зміна ставлення до військового обов'язку, поширення найманства, відновлення тиранії (молодша тиранія). Пошук виходу з кризи: концепції «ідеальної держави» Платона та Аристотеля. Панелліністична концепція Ісократів. Боротьба за гегемонію у давньогрецькому світі. Період активного утворення коаліцій та союзів. Коринфська війна. Втручання Персії. Беотійський військово-політичний союз. Створення та структура Другого Афінського морського союзу. Крах системи військово-політичних союзів у стародавній Греції.

Стародавня Македонія, її ресурси та внутрішній розвиток. Рід Аргеадів. Процес свідомої елінізації македонської еліти. Правління видатних македонських царів. Прихід до влади Філіпа II. Внутрішнє становище, реформи та зовнішня політика стародавньої Македонії за роки правління Філіпа II. Діяльність промакедонського угруповання у Греції (представники, основні ідеї, практична діяльність). Виступ антимакедонських сил у Греції (представники, засоби протидії, результати діяльності). Етапи македонської експансії до грецького світу: Священна війна та Херонейська битва. Загальногрецький Коринфський конгрес та його рішення. Смерть Філіпа II та прихід до влади Олександра Македонського.

Тема 9. Культура Класичного періоду давньогрецької історії.

Витоки театрального мистецтва. Роль театру у житті стародавніх греків. Будівництво театральних споруд та функціональне призначення їх складових (койлоне, сцена, орхестра). Корифей, дифірамби, хор. Давньогрецькі трагедії та комедії як жанри театрального мистецтва. Творчість давньогрецьких трагіків (Есхіл, Софокл, Еврипід) та комедіографів (Аристофан).

Трансформації у сфері релігії. Вплив релігійних переконань на свідомість та культуру. Збереження традицій попередніх епох (Діонісії, Олімпійські та інші ігри). Спалах філософії. Поява філософів нового типу – софістів. Погляди Протагора, Алкідаманта. Погляди та праці класичних грецьких філософів: Сократа, Платона, Аристотеля. Зародження політичної думки. Утопічні ідеї та концепції. Розвиток наукових знань (Гекатей, Емпедокл, Гіппократ).

Розквіт архітектури. Прагнення до комфорту міст. Поширення Гіпподамової системи планування та забудови міст. Поява та поширення коринфського колонного ордеру. Створення архітектурних ансамблів. Споруди Афінського акрополя (пропілеї, Парфенон, Ерехтейон). Діяльність видатних скульпторів та інженерів (Мнесікл, Каллікрат, Іктин, Піфей, Поліклет Молодший). Розквіт образотворчого мистецтва. Ідеологічна спрямованість скульптури. Створення скульптурних еталонів та шедеврів (Мирон, Фідій, Пракситель, Лісіпп). Революція у культурі вазопису та живопису. Мистецька творчість Полігнота, Апполодора та Павсія.

Тема 10. Елліністична цивілізація.

Політична та військова підготовка до греко-македонської військової експансії на Схід. Співвідношення сил сторін конфлікту. Етапи експансії: похід у Малу Азію, Сирію та Єгипет, вторгнення до Месопотамії та похід у Мідію і Персиду, Середньоазійська та індійська кампанії. Наслідки походів Олександра Македонського. Утворення «світової імперії» та спроби її облаштування.

Війни діадохів та їх наслідки. Ліквідація прямих спадкоємців Олександра Македонського. Розподіл імперії та процес утворення елліністичних держав. Походження назв «Еллінізм», «Елліністична цивілізація». І.Дройзен. Сутність еллінізму, його географічні (три зони) та хронологічні межі (проблеми початку та однотайності у хронології закінчення епохи).

Характеристика провідних держав елліністичного світу.

Суспільно-політичний розвиток Македонського царства. Династія Антигонідів. Федералізація давньогрецького елліністичного світу: Ахейський військово-політичний союз (учасники, структура, мета утворення) та Етолійський військово-політичний союз (учасники, структура, мета утворення). Реформи в елліністичній Спарті (етапи, лідери, наслідки). Острівна Греція в епоху Еллінізму: Сицилійська держава Агафокла та Гієрона II, Родос, Делос.

Суспільно-політичний розвиток Пергамського царства. Династія Атталідів. Суспільно-політичний розвиток царства Селевкідів (Сирійського царства). Династія Селевкідів. Конфронтація з Єгиптом (Сирійські війни). Втрата територій. Антіох III. Суспільно-політичний розвиток Птолемеївського Єгипту. Династія Птолемеїв. Конфронтація з Селевкідами. Клеопатра VII. Парфянська та римська військові експансії та крах елліністичного світу.

Тема 11. Культура Елліністичної цивілізації.

Трансформація світогляду людини. Подолання вузько полісного ізоляціонізму та перехід до космополітизму. Релігійний синкретизм. Поява нових богів (Сарапіса). Активне поширення культу елліністичного правителя. Поширення ідеї приходу Месії. Збереження та продовження філософських традицій Платона та Аристотеля. Заснування та діяльність нових філософських шкіл та напрямків (стоїцизму, епікурейство, кінізму). Філософські погляди Зенона, Піфагора, Антисфена, Діогена. Активний розвиток наукових знань. Фінансова підтримка з боку елліністичних правителів. Створення та функціонування центрів наук та мистецтв (Мусейон) й бібліотек (Пергамська, Олександрійська). Спеціалізація наукових знань. Творчість та досягнення науковців-природознавців: Евкліда, Архімеда, Аполлонія, Арістарха, Ератосфена, Гіппарха, Феофраста. Розквіт медичних знань. Діяльність Герофіла, Ерасистрата, Асклепіада.

Зростання кількості поетів та письменників. Реалізм сюжетних композицій та зростання інтересу до психології людини. Трансформації у театральному мистецтві. Ліквідація хору та падіння популярності комедійного жанру. Творчість Лікофрона, Менандра, олександрійських поетів та

письменників, Каллімаха, Аполлонія Родоського та ін. Поява жанру роман-утопія (Евгемер, Ямбул).

Заснування нових (Олександрія Єгипетська, Антіохія тощо) та благоустрій старих міст. Створення генерального плану забудови. Втілення на практиці Гіпподамової системи. Зонування міських територій. Уявлення про екологію міста. Специфіка елліністичної архітектури (монументалізм, помпезність тощо). Увага архітекторів на храми та громадські будівлі. Фороський маяк.

Трансформації в галузі образотворчого мистецтва. Перехід до елітарного мистецтва. Панування жанру патетики та надмірного реалізму. Діяльність скульптурних шкіл: пергамської, родоської, олександрійської. Шедеври представників названих шкіл: Пергамський вівтар, Лаокоон, Колос Родоський та ін. Виробництво теракотових статуєток.

Індивідуалізація художнього портрету. Еротичні сюжети. Фаюмські поховальні портрети. Розвиток мозаїчного мистецтва (перехід від малюнкових до геометричних зображень).

Тема 12. Господарський розвиток давньогрецького та елліністичного світів.

Багатогалузевий характер господарської діяльності стародавніх греків.

Сільське господарство (землеробство, тваринництво, промисли) та його залежність від природно-кліматичних умов. «Середземноморська тріада». Етапи розвитку сільського господарства, трансформації ставлення до праці та землеволодіння у різні періоди давньогрецької історії. Розмаїття сільськогосподарських культур та знарядь праці на землі. Використання праці наймитів та рабів. Використання індивідуальної праці, праці наймитів та рабів.

Галузі ремесла в різні періоди давньогрецької історії. Досягнення у металовидобуванні та металообробці. Давньогрецьке ткацтво. Керамічне виробництво. Ювелірна справа. Будівельна справа. Кораблебудування. Обробка шкіри, кістки та деревини. Торгівля, грошовий обіг та лихварство на різних етапах історичного розвитку. Еквіваленти обміну на ранніх етапах. Поява та технологія карбування монет. Монетні системи стародавньої Греції. Трапезити. Внутрішня та зовнішня торгівля стародавніх греків. Статті експорту та імпорту. Засоби перебвезення вантажів та аналоги тари.

Господарський розвиток провідних держав елліністичного світу: Пергамського царства, царства Селевкідів (Сирійського царства), Птолемеївського Єгипту.

Економічна думка стародавньої Греції: погляди Ксенофонта, Платона, Аристотеля.

Тема 13. Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі.

Відображення основних чинників формування, функціонування та еволюції давньогрецької цивілізації. Виявлення її особливих рис та взаємозв'язків із іншими давніми цивілізаціями з метою створення цілісної картини становлення і ранньої історії людського суспільства. Аналіз політичного, соціального, господарського та культурно-релігійного розвитку давньогрецької цивілізації.

Спроможність визначити тему та мету уроку. Визначення значущості та специфіки історичного факту. Локалізація історичної події у часі (історична хронологія) та просторі (історична географія). Використання історичної термінології. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Застосування засобів роз'яснення матеріалу: розповідь, опис-характеристика, пояснення, бесіда. Застосування нетрадиційних форм навчання: урок-дискусія, методика констатуючого експерименту тощо. Прийоми вивчення хронології.

Використання ілюстративного матеріалу та історичних мап (карт). Персоніфікація образу історичної та мистецької особи.

Застосування сучасних освітніх технологій та методики для формування предметних компетентностей учнів і здійснювати самоаналіз ефективності уроків. Акцент на розмаїття та мультикультурність. Дотримання етичних норм, принципів толерантності, діалогу й співробітництва.

II семестр

Модуль 1.

Тема 14. Стародавній Рим: параметри та ресурси цивілізації.

Хронологія та географія давньоримської історії. Топографія міста Рим. Зв'язок з археологічною періодизацією.

Природні ресурси стародавньої Італії (характеристика рельєфу місцевості, водних ресурсів, кліматичних особливостей, мінеральних ресурсів, багатство флори та фауни).

Демографічна характеристика населення стародавньої Італії (етнічна характеристика, основні демографічні параметри, антропологічна характеристика, психологічний портрет стародавніх римлян, давньоримська ментальність).

Еволюція латинської мови та абетки.

Провідні давньоримські історики. Категорія греко-римських істориків та характеристика їх творчості (Полібій, Посидоній, Діодор Сицилійський, Страбон, Плутарх, Аппіан). Провідні давньоримські історики та характеристика їх творчості (старші, середні та молодші анналісти, Юлій Цезар, Саллюстій Крисп, Тит Лівій, Йосиф Флавій, Корнелій Тацит, Светоній Транквілл, Діон Кассій, Аврелій Віктор, Амміан Марцеллін). Історичні повідомлення у творчості ораторів (Цицерон), філософів та імператорів (Клавдій, Марк Аврелій).

Тема 15. Доримська Італія. Цивілізація етрусків.

Культури населення доримської Італії: Апеннінська культура, культура террамар, культура Кастелуччо, культура будівельників нурагів, культура Вілланова.

Гіпотези щодо походження та розселення етрусків. Досягнення та проблеми етрускології. Етрусська конфедерація міст. Політичний та соціальний устрій етрусського суспільства. Зовнішня політика етрусків. Етрусська колонізація. Господарський розвиток, матеріальна культура та побут етрусків. Космогонія, міфологія, релігія та традиції етрусків.

Тема 16. Царський період давньоримської історії та його культура.

Легенда про заснування Риму. Міф про Рому. Археологічні відомості про заснування Риму. Характеристика правління давньоримських царів: Ромула, Нуми Помпілія, Тулла Гостилія, Анка Марція. Етрусська династія у Римі: Тарквіній Приск, Сервій Туллій, Тарквіній Гордий. Соціальна та військова реформи Сервія Туллія. Ліквідація монархії та встановлення республіканського режиму. Суспільно-політичний устрій царського Риму: функціональні обов'язки царів, сенату, народних зборів. Патриції та плебеї царського Риму. Система патронату та клієнти. Раби та їх експлуатація.

Міфологія та релігія римлян Царського періоду. Етруский вплив. Будівництво перших храмів. Досягнення ранніх римських скульпторів. Рання римська кераміка та вазопис (імпасто та буккеро). Ювелірне мистецтво.

Тема 17. Рання Римська республіка.

Політична та суспільна організація Римської республіки. Римський сенат – найвищий орган влади в добу республіки (його склад, компетенція, S.P.Q.R.). Повноваження та різновиди народних зібрань (коміцій). Система республіканських магістратур та колегій. Ординарні та екстраординарні республіканські магістратури. Республіканські колегії та управлінський апарат. Зміст поняття «римське громадянство»: права, привілеї, обов'язки.

Еволюція давньоримської соціальної системи: боротьба плебеїв з патриціями. Початковий етап станової боротьби: перша сецесія, утвердження перших плебейських магістратур, виступ Каріюлана. Колегія децемвірів. Закони XII таблиць (структура, характеристика основних статей). Боротьба за розв'язання аграрного та боргового питання. Завершення боротьби (середина IV – перша чверть III ст. до н.е.) і формування нової соціальної системи давньоримської держави.

Етапи завоювання римлянами Італії: конфронтація з етрусками, навала галів, утворення Латинської федерації, Самнітські війни, завоювання грецьких колоній Південної Італії. Цар Пірр та «піррова перемога». Система відносин із союзниками. Утворення Римсько-італійської федерації (союзу).

Тема 18. Пізня Римська республіка.

Конфронтація з Карфагеном. Рим та Карфаген напередодні Пунічних війн (співвідношення військових сил, військово-стратегічні плани тощо). Пунічні війни: передумови, хід, наслідки. Зруйнування Римом Карфагену. Військова експансія на Балкани: конфлікт з іллірійськими племенами, Македонські війни та розв'язання «грецького питання». Розгром Коринфу.

Експансія на територію Пергамського царства. «Заповіт» Аттала III. Повстання під проводом Аристоніка. Утворення перших римських провінцій на захоплених територіях.

Криза полісного устрою та системи цінностей. Загострення аграрного питання. Аграрні перетворення братів Гракхів. Встановлення земельного максимуму. Перерозподіл власності. Діяльність Аграрної комісії. Югуртинська війна та її наслідки. Криза військової могутності Риму. Військова реформа Гая Марія та її наслідки. Громадянська війна між маріанцями та сулланцями. Корнелій Сулла та його диктатура. Система проскрипцій. Повстання під проводом Спартака: передумови, хід, наслідки. Проблема піратства на Середземному морі. Римська експансія на Схід. Криза республіканського режиму. Політична боротьба в Римі у 60-х рр. до н.е.: Гней Помпей, змова Катіліни. Активний період політичної та ораторської діяльності Марка Туллія Цицерона. Вихід на політичну арену нового покоління політиків. Утворення Першого тріумвірату: учасники, політичні цілі та засоби їх реалізації, характер влади.

Епоха Юлія Цезаря: початковий етап кар'єри, підкорення Галлії, походи до Британії та Германії, протистояння з Помпеєм (громадянська війна, битва при Фарсалі), Цезар та Клеопатра VII, понтіїська, африканська та іспанська військові кампанії, диктатура Юлія Цезаря та його реформи. Реформа календаря. Протистояння Цезаря з Цицероном, змова та вбивство диктатора.

Утворення Другого тріумвірату: учасники, політичні цілі та засоби їх реалізації, характер влади. Громадянська війна між Антонієм та Октавіаном. Антоній та Клеопатра VII. Битва біля мису Акцій. Поразка та смерть Антонія. Захоплення римлянами території Єгипту. Завершення доби республіки.

Тема 19. Культура республіканського Риму.

Еволюція релігійних переконань та свідомості стародавніх римлян. Формування давньоримського пантеону богів (вплив етрусків та греків). Вшанування духів. Колегії жерців та релігійні братерства. Масштабна еллінізація римської релігії. Поява східних богів у давньоримському пантеоні. Поширення пророкувань, хіромантії, зодіаку тощо.

Запозичення давньогрецьких філософських традицій. Давньоримський епікуреїзм (Тит Лукрецій Кар). Давньоримський стоїцизм та скептицизм. Популяризація поглядів давньогрецьких філософів Марком Туллієм Цицероном. Формування та швидка криза полісної ідеології. Перші паростки імперської ідеології. Римське копіювання творчості давньогрецьких поетів. Творча діяльність Лівія Андроніка, Гнея Невія, Тита Флака, Публія Теренція. Поява оригінального жанру сатири. Розквіт ораторського мистецтва у стародавньому Римі (Цицерон, азіанізм та аттіцизм). Розвиток театрального мистецтва. Аттелани, мім та пантоміма. Мистецтво гладіаторських боїв.

Етрусський та давньогрецький вплив на давньоримську архітектуру. Перебудова Риму після навали галів. Використання нових архітектурних елементів – арки, колонади та поєднання арки з колонами. Прикрашання підлоги помешкання мозаїкою. Розвиток фрескового живопису («помпейський стиль»). Виготовлення посмертних масок. Діяльність скульптора Стефана.

Модуль 2.

Тема 20. Рання Римська імперія (доба принципату).

Принципат як політичний режим: його ознаки та прояви. Зростання ролі імператора при збереженні республіканських традицій («республіканська монархія»). Принципат Октавіана Августа. Відносини з сенатом. Розвиток бюрократичних принципів управління. Провінційна політика. Соціальна політика (відношення до вершників, плебсу та рабів). Спроби підкорення германських племен (Тевтобурзька битва). Пропаганда імператорського режиму та культу особи імператора у творчості поетів доби ранньої Імперії: поезія Вергілія, лірика Горація, елегії Овідія. Початок формування імперської ідеології PAX ROMANA.

Принципат представників династії Юліїв-Клавдіїв. Дискредитація верховної вдали та деградація окремих правителів. Громадянська війна 68 – 69 рр. Доба «солдатських імператорів». Принципат представників династії Флавіїв. Відновлення престижу імператорської влади.

Принципат представників династії Антонінів – «золоте століття» імператорського Риму. Війни з варварами та максимальне розширення кордонів імперії. Відмова від експансії та перехід до оборонної тактики. Криза імператорського режиму за часи правління Марка Аврелія – «філософ на престолі» та Коммода. Маркоманські війни та їх наслідки. Варваризація римської армії. Система федератів.

Криза Римської імперії. Характер кризи та причини її виникнення. Громадянська війна 193 – 197 рр. Початковий етап кризи: принципат представників династії Северів. Прояви сепаратизму (процес дезінтеграції імперії): Галльська імперія та Пальмірське царство. Готська («Скіфська») війна III ст. Заклучний етап кризи: принципат «іллїрійських імператорів». Перші паростки стабілізації за часи принципату імператора Авреліана.

Тема 21. Пізня Римська імперія (доба доміану).

Доміанат як політичний режим: його ознаки та прояви. Перетворення римського імператора на одноосібного правителя з необмеженими повноваженнями. Остаточна стабілізація Римської імперії за часи доміанату імператора Діоклетіана. Перший поділ імперії на Західну та Східну. Запровадження системи тетрархії (чотирьохвладдя). Адміністративна реформа. Військова реформа. Грошова реформа. Встановлення максимуму цін. Добровільна відставка імператора. Громадянська війна 305 – 306 рр.

Доміанат Константина Великого. Боротьба за владу. Проголошення Константина єдиним правителем імперії. Внутрішня політика імператора: ліквідація системи тетрархії, перенесення столиці до Константинополя, соціальна політика. Зовнішня політика імператора. Релігійна політика імператора (державне визнання християнської релігії та церкви): Медіоланський едикт 313 р., Нікейський собор 325 р.

Доміанат нащадків Константина Великого. Конфронтація з варварським світом. Язичницький ренесанс за роки правління імператора Юліана Відступника. Конфронтація з готами. Адріанопольська битва. Доміанат Феодосія I та остаточний розподіл імперії на Західну та Східну (395 р.). Визнання християнства єдиною релігією імперії. Запекла боротьба проти язичників та проявів язичництва.

Тема 22. Культура імператорського Риму.

Творчий доробок давньоримських філософів доби імперії: Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія. Розквіт наукових знань. Функціонування наукових центрів у Римі, Пергамі, Массалії, Афінах та Олександрії. Трактат Вітрувія «Про архітектуру». Геоцентрична концепція будови всесвіту Клавдія Птолемея. Досягнення давньоримської медицини (Гален). Життя та діяльність жінки-математика Іпатії. Досягнення римських юристів. Кодифікація законів.

Творчість поетів Вергілія, Горация, Овідія. Критична творчість сатириків Петронія та Ювенала. «Хліба та видовищ». Поширення жанру любовних романів (Лонг) та літературних експериментів (Авзоній). Поява та поширення агіографічної християнської літератури. Протистояння прихильників язичництва та християнства.

Римська імперська архітектура. Використання новітніх технологій та нових будівельних матеріалів. Римський бетон. Монументальна архітектура (Колізей, Пантеон тощо). Приміщення для кінних перегонів (цирки) та приміщення терм. Римські дороги. Міське та замське житло. Багатоповерхові будівлі у Римі (інсули). Використання декоративних елементів для прикрашання будинків. Реалізм давньоримської імперської скульптури. Погруддя імператорів.

Базові компоненти імперської ідеології. Романізація провінцій та їх населення. Поява та поширення християнства. Євангелії. Період гоніння на християн. Легалізація християнства. Аріанська ересь. Нікейський собор 325 р. Проголошення християнства єдиною державною релігією.

Тема 23. Римський світ у V ст.

Дискусії з приводу початку існування Східно-Римської (Ромейської) імперії. Поліетнічність, полікультурність, та полірелігійність її населення. Формування органів державної влади. Зростання ролі християнської церкви в житті імперії. Правління перших ромейських імператорів. Військова конфронтація у IV ст. Готські війни. Трансформація Ромейської імперії у Візантію.

Уособлення Західної Римської імперії. Формування органів влади та обрання нової столиці. Тотальна конфронтація з вестготами. Вторгнення до Італії військ Аларіха. Падіння Риму у 410 р. Вторгнення варварів та втрата римлянами цілих провінцій. Початковий процес утворення варварських королівств. Вторгнення гунів на чолі з Аттілою. Битва на Катуланських полях (451 р.). Утворення та розпад імперії гунів. Захоплення Риму вандалами у 455 р. Вандалізм. Боротьба за владу та за збереження імперії. Зречення останнього римського імператора. Одоакр – перший король Італії. Перехід до доби Середньовіччя.

Дискусії з приводу причин падіння Західної Римської імперії. Військово-політична, господарська, соціальна, демографічна, морально-релігійна та етно-генетична причини.

Тема 24. Господарський розвиток давньоримського світу.

Багатогалузевий характер господарської діяльності стародавніх римлян.

Сільське господарство (землеробство, тваринництво, промисли) та його залежність від природно-кліматичних умов. «Середземноморська тріада». Етапи розвитку сільського господарства, трансформації ставлення до праці та землеволодіння у різні періоди давньоримської історії. Розмаїття сільськогосподарських культур та знарядь праці на землі («гальська жатка»). Активний розвиток виноградарства та садівництва. Спеціалізація провінцій. Використання праці наймитів та рабів. Система поземельних відносин у Римі. Державний земельний фонд. Давньоримська віла. Поява та поширення великих господарських комплексів – латифундій. Поява та поширення системи колонату: причини та наслідки. Законодавче регулювання колонатних відносин.

Галузі ремесла в різні періоди давньоримської історії. Використання індивідуальної праці, праці наймитів та рабів. Досягнення у металовидобуванні та металообробці. Ткацтво. Керамічне виробництво. Ювелірна справа. Будівельна справа. Кораблебудування. Обробка шкіри, кістки та деревини. Торгівля, грошовий обіг та лихварство на різних етапах історичного розвитку. Еквіваленти обміну на ранніх етапах. Поява та технологія карбування монет. Монетні системи стародавнього Риму. Монети як засій пропаганди держави та римських імператорів. Аргентарії та менсарії. Внутрішня та зовнішня торгівля стародавніх римлян. Статті експорту та імпорту. Засоби перебвезення вантажів та аналоги тари.

Економічна думка стародавнього Риму: погляди Марка Порція Катона Старшого, Марка Теренція Варрона, Луція Юнія Колумелли. Вплив християнства на ставлення до праці (творчість Аврелія Августина).

Тема 25. Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі.

Відображення основних чинників формування, функціонування та еволюції давньоримської цивілізації. Виявлення її особливих рис та взаємозв'язків із іншими давніми цивілізаціями з метою створення цілісної картини становлення і ранньої історії людського суспільства. Аналіз політичного, соціального, господарського та культурно-релігійного розвитку давньоримської цивілізації.

Спроможність визначити тему та мету уроку. Визначення значущості та специфіки історичного факту. Локалізація історичної події у часі (історична хронологія) та просторі (історична географія). Використання історичної термінології. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Застосування засобів роз'яснення матеріалу: розповідь, опис-характеристика, пояснення, бесіда. Застосування нетрадиційних форм навчання: урок-дискусія, методика констатуючого експерименту тощо. Прийоми вивчення хронології.

Використання ілюстративного матеріалу та історичних мап (карт). Персоніфікація образу історичної та мистецької особи. Застосування сучасних освітніх технологій та методики для формування предметних компетентностей учнів і здійснювати самоаналіз ефективності уроків. Акцент на розмаїття та мультикультурність. Дотримання етичних норм, принципів толерантності, діалогу й співробітництва.

6.2. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Форма навчання: денна					
	Усього	у тому числі				
лекції		практичні (семінарські)	лабораторні	індивідуальна робота	самостійна робота	
I семестр						
Модуль 1						
Тема 1. Вступ до курсу.	8	6	-			2
Тема 2. Стародавня Греція: параметри та ресурси цивілізації.	8	4	-			4
Тема 3. Егейський період давньогрецької історії.	8	4	-			4
Тема 4. Культура Егейського періоду давньогрецької історії.	6	-	-			6
Тема 5. Передполісний (Гомерівський) період давньогрецької історії та його культура.	6	-	2			4
Тема 6. Архаїчний період давньогрецької історії.	14	4	6			4
Тема 7. Культура Архаїчного періоду давньогрецької історії.	6	-	-			6
Модульна контрольна робота № 1	2	2	-			-
Разом за модуль	58	20	8			30
Модуль 2						
Тема 8. Класичний період давньогрецької історії.	14	4	6			4
Тема 9. Культура Класичного періоду давньогрецької історії.	6	-	-			6
Тема 10. Елліністична цивілізація.	14	6	4			4
Тема 11. Культура Елліністичної цивілізації.	6	-	-			6
Тема 12. Господарський розвиток давньогрецького та елліністичного світів.	10	6	-			4
Тема 13. Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі.	10	2	2			6
Модульна контрольна робота № 2	2	2	-			-
Разом за модуль	62	20	12			30
Разом за семестр	120	40	20			60

II семестр						
Модуль 1						
Тема 14. Стародавній Рим: параметри та ресурси цивілізації.	8	4	-			4
Тема 15. Доримська Італія. Цивілізація етрусків.	8	2	2			4
Тема 16. Царський період давньоримської історії та його культура.	8	4	-			4
Тема 17. Рання Римська республіка.	14	4	4			6
Тема 18. Пізня Римська республіка.	16	4	6			6
Тема 19. Культура республіканського Риму.	6	-	-			6
Модульна контрольна робота № 1	2	2	-			-
Разом за модуль	62	20	12			30
Модуль 2						
Тема 20. Рання Римська імперія (доба принципату).	12	4	4			4
Тема 21. Пізня Римська імперія (доба домініату).	10	4	2			4
Тема 22. Культура імператорського Риму.	6	-	-			6
Тема 23. Римський світ у V ст.	8	2	-			6
Тема 24. Господарський розвиток давньоримського світу.	10	6	-			4
Тема 25. Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі.	10	2	2			6
Модульна контрольна робота № 2	2	2	-			-
Разом за модуль	58	20	8			30
Разом за семестр	120	40	20			60
Разом за навчальний рік	240	80	40			120

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Форма навчання: заочна					
	Усього	у тому числі				
лекції		практичні (семінарські)	лабораторні	індивідуальна робота	самостійна робота	
I семестр						
Модуль 1						
Тема 1. Вступ до курсу. Стародавня Греція: параметри та ресурси цивілізації.	20	2	-			18
Тема 2. Егейський та Передполісний періоди давньогрецької історії та їх культури.	20	2	-			18
Тема 3. Архаїчний період давньогрецької історії та його культура.	20	2	2			16
Разом за модуль	60	6	2			52
Модуль 2						
Тема 4. Класичний період давньогрецької історії та його культура	16	2	-			14
Тема 5. Елліністична цивілізації та її культура.	14	2	-			12
Тема 6. Господарський розвиток давньогрецького та елліністичного світів.	14	2	-			12
Тема 7. Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі.	16	-	2			14
Разом за модуль	60	6	2			52
Разом за семестр	120	12	4			104
II семестр						
Модуль 1						
Тема 8. Стародавній Рим: параметри та ресурси цивілізації.	20	2	-			18
Тема 9. Цивілізація етрусків та Царський період давньоримської історії.	20	2	-			18
Тема 10. Римська республіка та її культура.	20	2	2			16
Разом за модуль	60	6	2			52
Модуль 2						
Тема 11. Рання Римська імперія та її культура	16	2	-			14
Тема 12. Пізня Римська імперія та її культура	14	2	-			12

Тема 13. Господарський розвиток давньоримського світу.	14	2	-			12
Тема 14. Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі.	16	-	2			14
Разом за модуль	60	6	2			52
Разом за семестр	120	12	4			104
Разом за навчальний рік	240	24	8			208

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Вступ до курсу.**План.**

- 1. Античність як епоха. Етимологія ключових понять.**
- 2. Матеріальні (викопні) джерела інформації.**
- 3. Усні та письмові джерела інформації.**

1. Античність як епоха. Етимологія ключових понять.

В сучасному історичному вимірі під поняттями «Античність» або «Антична цивілізація» розуміють окремий період стародавньої історії, коли виникли, розвивалися, процвітали, занепадали та гинули суспільства та культури стародавньої Греції та стародавнього Риму.

Отже, поняття «Античність» та «греко-римська цивілізація» є синонімами (спорідненими за змістом).

Якою ж була Антична (греко-римська) цивілізація? В добу Середньовіччя, Нового та, частково, Новітнього часів озвучувалися ідеї розвитку будь-якого суспільства за тими ж самими законами, що й розвиток людського організму: є етап народження, етап юності, етап зрілості, етап старості та факт загибелі. Якщо такий підхід застосувати по відношенню до доби Античності, то її можна віднести до періоду «пізнього дитинства» та «ранньої юності» людства.

Люди наступних після Античності епох, постійно озиралися на Античність як на своєрідний ідеал, нагадуючи собі яким було колись людство, що воно втратило і чого воно не змогло досягти. Таким чином, можна зробити висновок, що значна частина істориків, культурологів, соціологів та літераторів різних епох схильні розглядати Античну цивілізацію як своєрідний місцями недосяжний еталон.

Наведу приклад висловлювань видатних людей різних епох:

- «Єдиний шлях для нас стати великими, а якщо можливо, і неповторними, - це наслідувати древніх» (Іоган Вінкельман – німецький мистецтвознавець та антиквар, засновник сучасних уявлень про античне мистецтво та археологію XVIII ст.);
- «У Греції ми вперше відчуваємо себе як вдома» (Георг Гегель – німецький філософ кінця XVIII – початку XIX ст.);
- «В Рим закохуєшся поступово, але на все життя» (Микола Гоголь – російський письменник українського походження першої половини XIX ст.);
- «Маленькому народові було дано створити принцип прогресу. Цей народ – елліни (греки). За виключенням сліпих сил природи, все, що рухається у цьому світі, було започатковано у Греції» (Генрі Джейс Мен – британський юрист, антрополог та історик та соціолог права XIX ст.);
- «... Античність сама розповідає нам про себе, про свої світлі та темні сторони, сама вимагає що б до неї поставилися критично, засвоїли її досвід і не повторювали її помилок. Ми повинні знати минуле, історію культури епохи, в яку корінням йде наша культура, наша цивілізація» (Лідія Винничук – польський класичний філолог та антикознавець XX ст.).

Місце та роль Античної цивілізації у всесвітньо-історичному процесі.

Антична цивілізація була великою за змістом та проявами, що дозволило їй проявитися у різноманітних сферах людського буття, життя та діяльності.

Наприклад:

- у сфері політики доба Античності породила різноманітні форми політичного устрою та управління (чого не спостерігається на Сході, де держави являли собою могутні військово-бюрократичні монархії). Античним людям були відомі такі «громадянин» та «громадянський колектив»;
- у сфері права античні юристи досягли небувалих висот у мистецтві укладання договорів, подання судових позивів та здійснення процедури судочинства;

- у сфері економіки античне суспільство відрізнялося від східного більш високим рівнем та швидким темпом господарського розвитку, розподілом праці, наявністю відносно продуктивного товарного виробництва і грошового обігу. Інколи на підставі таких успіхів, окремі дослідники виділяють так званий «античний спосіб виробництва», який протиставляють «азійському способу виробництва»;
- у сфері соціальних відносин в добу Античності досить швидко відбулася майнова диференціація, яка сприяла формуванню основних соціальних прошарків населення: виокремлення еліти суспільства, представників «середнього прошарку», представників соціальних низів та антисоціальних елементів. Окрім цього не варто забувати, що Античну цивілізацію відносять до рабовласницької, оскільки тогочасне життя та процес виробництва не уявлявся без наявності та експлуатації праці рабів;
- у культурно-релігійній сфері доба Античності була періодом, коли створювалися шедеври духовної та матеріальної культур. До перших ми віднесемо чисельні міфи та літературні твори, музику, театральне мистецтво, специфічну язичницьку релігію та християнство. Щодо матеріальних цінностей, то в добу Античності створювалися справжні архітектурні та образотворчі шедеври, які були одночасно взірцем та об'єктом натхнення не лише для античних митців, а й для митців наступних епох. До категорії мистецтв варто віднести й античний спорт, оскільки саме в добу Античності з'явилися Олімпійські ігри (регулярно проводилися з 776 р. до н.е. і були скасовані у 393 р. н.е. як прояв язичництва. Відновлені за ініціативою барона П'єра де Кубертена у 1894 р.);
- в сфері наук саме в добу Античності були закладені основи багатьох наук природознавчого та гуманітарного напрямків – математики, біології, геології, історії, географії, медицини та психології;
- в сфері мовознавства. Саме давньогрецька та латинська мови тривалий час були мовами дипломатів та науковців, їх вивчали в обов'язковому порядку у вищих навчальних закладах. На сучасному етапі ці мови вважаються «мертвими», але латинська мова чи абетка стали основою для більшості мов сучасних європейських народів, а грецькі літери стали основою для окремих слов'янських абеток;
- в сфері персоніфікації історії Античність теж залишила свій помітний слід. Мова йде про плеяду видатних з різних точок зору політиків, полководців, тиранів, філософів, науковців, істориків, письменників, архітекторів, авантюристів, імена яких назавжди вписані в історію людства і зберігаються у пам'яті поколінь (наприклад, Олександр Македонський, Ганнібал, Юлій Цезар, Клеопатра, Цицерон, Сократ, Платон, Аристотель, Нерон та ін.).

Після того, що ми почули, справедливо вважати, що саме в добу Античності були закладені основи сучасної європейської цивілізації та культури. Давньогрецькі та римські традиції та культура продовжували зберігатися й після краху античного суспільства, яке в силу певних об'єктивних причин поступилося місцем добі Середньовіччя. Ці традиції були успадковані візантійцями, арабами, германцями та слов'янами.

Завершуючи вступні моменти, хотілося б відзначити, що без ґрунтовного та глибинного оволодіння знаннями з історії та культури Античності не можливо стати по-справжньому освіченою людиною, справжнім істориком.

Ключові поняття:

Термін «Античність» має латинське походження і в оригіналі звучить як «antiquitas», що дослівно перекладається як «давнина», «старожитність». Термін був запроваджений у науковий обіг гуманістами доби Відродження, які фактично відродили античну культурну спадщину після декількох століть майже суцільного забуття. Цікаво, що самі греки та римляни так свою епоху не називали.

Термін «Антикознавство» – галузь гуманітарних наук, присвячених вивченню стародавньої Греції та стародавнього Риму за допомогою низки наук:

- класична історія,
- класична філологія,
- класична філософія,
- класична археологія.

Саме тому у західній традиції активно використовують ще одне поняття для позначення Античної цивілізації – «Класична епоха» (в англійській традиції «classical era», «classical period», «classical age»).

Поняття «Антична Європа». Антична цивілізація зародилася на крайньому півдні Європи – отже ми маємо справу із першим прикладом та досвідом будівництва цивілізації на теренах Європи. Назва «Європа» походить з давньогрецької. Так стародавні греки називали території, розташовані на північ та захід від Егейського моря. Вперше таку назву використав давньогрецький географ та картограф Гекатей Мілетський.

Етимологія назви має й міфологічне тлумачення: так звали фінікійську принцесу, яку викрав давньогрецький бог Зевс.

Мовознавці мають свої версії щодо походження назви:

- від поєднання грецьких слів «єври» + «опс», що перекладається як «з широкими очима»;
- від грецького «європія», що перекладається як «країна заходу»;
- від акадського «єребу», що перекладається як «захід сонця».

Поняття «вогнища античної цивілізації». Їх два.

1) відносно невеликі за розмірами території, які були розташовані на крайньому півдні Балканського півострова, західному узбережжю півострова Мала Азія та на островах Егейського моря (стародавні греки);

2) центральна частина Апеннінського півострова (стародавні римляни). Цей півострів врізається у Середземне море своєю незвичною формою («чобіток») та ділить цей водний басейн на дві частини – Західне Середземномор'я та Східне Середземномор'я.

Поняття «античний цивілізаційний простір». Під поняттям розуміють усі території, куди шляхом колонізації та завоювань проникли стародавні греки та римляни і по теренах яких вони розповсюдили здобутки своєї цивілізації (еллінізація та романізація). До його складу входили: Мала Азія, Близький та середній Схід, Північні Африка, Західна та Центральна Європа, басейни Чорного та Азовського морів. Завдяки такій об'ємній географії ми, вивчаючи історію стародавніх греків та римлян, паралельно вивчаємо історію чисельних народів та держав, що були тут розташовані. В окремих регіонах Близького та Середнього Сходу та на Півночі Африки Антична цивілізація перетиналася із цивілізаціями стародавнього Сходу.

Загальними хронологічними межами доби Античності прийнято вважати період з межі III / II тис. до н.е. до 476 р. н.е. (2500-3000 років історії людства).

2. Матеріальні (вкопні) джерела інформації.

Серед джерел, які дійшли до нашого часу і стосувалися історії стародавньої Греції та Італії, варто виділити 2 категорії:

- матеріальні (вкопні) джерела, постачальником яких є археологія;
- джерела усної народної творчості (міфологія) та письмові джерела (літературні та історичні твори).

Перша категорія – матеріальні (вкопні) джерела.

Антична (класична, греко-римська) археологія вивчає матеріальні свідчення існування грецько-римської цивілізації. Витоки античної археології можна побачити вже в добу самої Античності. Зразки мистецтва збирали та демонстрували публіці. Накопичення старожитностей сприяло популяризації попередньої історії, розвитку античного «туризму» та паломництва. Першими осередками накопичення старожитностей були храми.

В окремих випадках відомості про археологічні старожитності містилися у творах античних поетів та істориків. Наприклад, у Гомерівському епосі фігурують детальні описи руїн Трої, згадуються знаряддя праці та зброя, які активно використовувалися у попередню епоху. Історик I ст. н.е. Плутарх у «Порівняльних життєписах» підіймав тему, щодо збереження та вивчення старожитностей у сучасному йому світі.

Із терміном «археологія» напряму пов'язаний термін «антикварій». Він виник ще в часи Римської імперії і застосовувався по відношенню до шанувальників старожитностей. В добу Відродження цей термін використовували по відношенню до тих, хто збирав, досліджував та просто полюбував твори мистецтва античної доби.

Антична археологія використовує широке коло джерел: писемні, лінгвістичні, етнографічні тощо. Писемні джерела всебічно доповнюють епіграфічними знахідками та нумізматиною. Сукупність отриманих відомостей дозволяє відносно точно датувати пам'ятку, окремі археологічні шари тощо.

Класична археологія вивчає такі типи пам'яток: міста, сільськогосподарську округу (хору), сільські поселення (вілли, садиби, сільськогосподарські угіддя), фортифікаційні споруди, некрополі (склепи, кургани, ґрунтові могили).

Методика дослідження названих пам'яток має свою специфіку та свої труднощі. У класичній археології використовують поняття «закриті комплекси» для позначення античних міст, зниклих унаслідок катастрофи, наприклад, Геркуланум, залитий 15-метровим шаром лави, Стабії та Помпеї, які були засипані попелом у наслідок виверження вулкану Везувій у 79 р. н.е. Таким прикладом можу бути й Критська (Мінойська) цивілізація, яка постраждала від виверження вулкану на о.Фера. У пустельних районах Сирії, Ірану, Афганістану є рештки покинутих міст (по причині зміни течій річок та клімату).

Більшість пам'яток становлять довготривалі поселення та міста. Це, зазвичай, багатошарові пам'ятки, дослідження яких є доволі складним, внаслідок забудови наступних епох. Їх культурний шар пошкоджено. Саме це й впливає на те, що до сих пір, по суті, немає повністю розкопаних античних міст. Тому усі наші уявлення про їх розвиток, розміри та побут населення можуть піддатися корегуванню внаслідок чергових етапів дослідження.

Під час розкопок античних пам'яток використовують доволі різноманітні методи (усі зазначені методи дають змогу, за висловом дослідника Дж.Бредфорда, «розкопувати, не застосовуючи розкопки»), палеонтології, палеоботаніки, палеозоології, петрографії, рентгенографії, хімічних спектральних аналізів, сейсмічну розвідку, акустичне прослуховування, вимірювання магнітного поля тощо. Доволі цікавим та корисним є метод хімічного аналізу ґрунту та криги. В його основі перебуває твердження про те, що людина в процесі своєї життєдіяльності суттєво змінює хімічний склад ґрунту та криги (наприклад, льодовики о.Гренландія). Антична археологія широко застосовує геофізичні методи дослідження (вивчення електричних властивостей археологічних об'єктів).

Під час розвідок та розкопок античних поселень широко застосовується аерофотозйомка. Її специфіка полягає у тому, що за допомогою серії знімків археологи без проведення земляних робіт отримують уявлення про стратиграфію, планувальну структуру і характеристику головних об'єктів різних пам'яток. Раніше метод повітряної фіксації об'єктів застосовувався як допоміжний у роботі археолога. Однак у ХХ ст. ситуація кардинально змінилася. Повітряна археологія надала можливість одразу ж фіксувати головний об'єкт, але її використання не спроможне локалізувати дрібні та поодинокі предмети. В наш час активно використовують тривимірні зображення зафіксованого об'єкту. В наш час активно використовують новітні технічні розробки: GPS-навігація, супутникові знімки тощо.

Цілком слушно можна стверджувати, що підводна археологія (гідроархеологія) і дотепер залишається наймолодшою галуззю історичної науки. Археологічні пам'ятки могли опинитися під водою внаслідок дії багатьох чинників: глобальних коливань рівня моря (в період Античності рівень моря був на 150 м. нижчим за сучасний), землетрусів, створення штучних водосховищ (наприклад, м.Олександрія Єгипетська, поселення на о.Березань).

Існує окрема категорія античних археологічних пам'яток які перебувають у напівзатопленому стані. По відношенню до них прийнято використовувати назву «підводно-археологічна пам'ятка». За тривалий час підводних пошуків вчені виробили і вдосконалили методику проведення подібних досліджень. Зону дослідження прийнято поділяти на квадрати (реперні квадрати, точки вивчення).

Підводна археологія дозволяє вивчити обсяги та асортимент товарів, напрямки та рівень активності торгівлі. Кінцевою метою підводних археологічних досліджень є створення карт морського дна, охорона підводних культурних об'єктів, вивчення тих, яким загрожує знищення.

Увесь знайдений археологами матеріал можна поділити на декілька категорій:

Речові джерела. До них ми відносимо: руїни стародавніх міст, поселень, палаців, храмів і громадських будівель, житлових будинків, некрополі, могильники, окремі могили, гробниці, знаряддя праці, предмети побуту, зброю, предмети культу, прикраси, витвори мистецтва тощо.

Названі види речових джерел надають нам можливість познайомитися із господарською діяльністю та побутом, матеріальною та духовною культурою, поховальними обрядами і релігійними уявленнями тогочасних людей. Вони проливають світло на історію суспільства, життя простих людей і правителів античного світу, допомагають виявити економічні та торгівельні стосунки різних країн, племен та народів. Речові джерела фактично не вичерпані, оскільки, по мірі розширення археологічних розкопок, їх число постійно зростає, тоді як інші види джерел поповнюються досить мало.

Іконографічні джерела. Заслужують особливої уваги, оскільки до них відносяться: малюнки на посуді та керамічних табличках, зображення на гемах та каменях (на дорогоцінному та напівдорогоцінному камінні), пам'ятки скульптури та рельєфи, теракотові іграшки тощо. Іконографічні джерела знайомлять нас із мистецтвом античного світу, його сюжетами, стилями, етапами розвитку.

Паралельно ми можемо прослідкувати розвиток знарядь праці митця, обстановку в античних майстернях та будинках, познайомитися з предметами побуту та повсякденного вжитку. Завдяки цим джерелам ми можемо побачити зовнішній вигляд античних політиків, полководців, правителів, їх дружин та дітей, поетів та простих людей.

Нумізматичні джерела. До цієї категорії джерел відносяться монети та медальйони, вивченням яких займаються нумізмати. На основі монет можна вивчити економічні взаємостосунки між державами, рівень їх незалежності (оскільки із втратою незалежності припинялося карбування монет). На монетах та медальйонах карбувалися зображення храмів, правителів, засновників міст, богів, героїв міфів тощо. В окремих випадках монети допомагають встановити абсолютну хронологію, оскільки нерідко на них фігурують дати карбування.

Епіграфічні джерела. Їх дослідженням займаються епіграфісти, які вивчають різноманітні надписи на каменях, керамічних виробах (графіті), на металевих предметах, деревині, на стінах будинків тощо. Домінують надписи на камені та кераміці. По числу літер вони не є однаковими: від кількох поодиноких літер до кількох тисяч. Все залежало від призначення надпису (від тавра на амфорі до закону на металевій пластині). Надписи охоплюють майже усі сторони життя тогочасного суспільства. До категорії епіграфічних джерел відносять закони, декрети, постанови, договори, що збереглися у вигляді написів на камені, глиняних табличках (графіті), посуді, папірусах, пергаменті, металах. Завдяки епіграфічним даним ми можемо отримати надзвичайно цікаву інформацію про походження та еволюцію грецької та латинської мов, які складають окремі гілки великої індоєвропейської мови. Існує проблема дешифрування окремих давніх мов (мова мінойців, мова ранніх мікенців, мова етрусків).

Папірологічні джерела. До них відносяться державні, господарські та приватні документи, які були написані на папірусі, який був досить дорогим, але дуже зручним матеріалом для письма. Папіруси виготовляли у стародавньому Єгипті ще з кінця IV тис. до н.е. Папіруси містять не лише інформацію про Єгипет під час грецького та римського панування, але й велику кількість літературних й наукових творів, які були написані античними мислителями, літераторами, політиками та науковцями. Збереження папірусів гарантує теплий та сухий клімат Єгипту.

Значно рідше зустрічаються праці, які були написані на пергаменті.

Антропологічні джерела. До них відносяться кісткові рештки людей, знайдені під час розкопок поселень і в некрополях. Вони дають інформацію про фізичний стан тогочасних людей, расові риси, дозволяють виявити хвороби, на які страждали люди у ті часи, середню тривалість життя, харчові уподобання і, в окремих випадках, шляхом реконструкції по черепях - зовнішність померлої людини.

Остеологічні джерела. Це кістки тварин, які слугували або об'єктом розведення (свійські), або об'єктом полювання (дики). Джерела дають можливість прослідкувати склад свійських тварин.

Палеоботанічні джерела. До них відносяться зерна, насіння, пилок рослин - все це вивчають палеоботаніки. Ці джерела надають інформацію про систему землеробства, про якість тогочасних рослин, про наявність лісів тощо, тобто все, що надає можливість уявити середовище проживання тогочасних людей.

3. Усні та письмові джерела інформації.

Друга категорія – джерела усної народної творчості (міфологія) та письмові джерела (літературні та історичні твори).

До категорії джерел усної народної творчості ми відносимо античну міфологію.

Поняття «міф» має давньогрецьке походження і дослівно перекладається як «розповідь» / «оповідання». Це у буквальному розумінні напівфантастичні та відверто фантастичні оповідання про виникнення світу (космогонію), народження богів (теогонію), появу людей на землі, про початки культури та про все надприродне. Сукупність міфів складають міфологію, яка є однією з форм світогляду. Отже людина вперше усвідомлює себе у міфах.

Ніхто не заперечує схожість міфологічних сюжетів античного світу з міфічними сюжетами інших епох та народів. Суттєвою відмінністю античної міфології від інших було те, що вона була певною культурологічною нормою. Тобто тим, на чому базувалася вся греко-римська культура.

Антична міфологія насичена пережитками сивої давнини: тут є відгуки людожерства (канібалізму), інцесту (кровозмішування), розповіді про вбивство батьками своїх дітей і навпаки, ворожнечу родів, людські жертвоприношення, ритуальний гомосексуалізм. Але всі ці прояви знаходять засудження у авторів міфів, які в першу чергу керуються гуманною мораллю. Взаємини богів та смертних людей у міфах набували різних форм: боги поблажливі щодо людей, особливо після ритуальних жертвоприношень, і, навпаки, боги прагнуть покарати та нашкодити людям. Із незадоволенням богів пов'язуються різноманітні природні катаклізми - міфи про катастрофи, кінець світу.

Зв'язковою ланкою між світом богів та людей були герої. Спочатку їх вважали нащадками богів, а згодом - людей, які заслужили такої милості під час земного життя. Аристократичні роди в Греції та Римі вважали за честь вести свій родовід від богів та героїв.

Не варто забувати, що міфологія має логічний зв'язок із первинними релігійними віруваннями (магією, тотемізмом, фетишизмом та анімізмом).

До категорії письмових джерел відносять:

- праці античних філософів. Досить цінний і оригінальний матеріал. У працях містилася інформація про державний устрій, характеризувалися політичні діячі, філософи визначали переваги та недоліки різних форм правління, описували політичні ідеали та утопії;
- тексти промов ораторів. Доба Античності породила ораторське мистецтво. До нашого часу дійшло досить багато промов або їх уривків, де міститься інформація про систему судочинства, закони та традиції. Деякі факти дозволяють прослідкувати еволюцію політичних подій, моралі та нормів тієї доби;
- літературні твори різних жанрів. Сюди ми відносимо поетичні твори епічного, дидактичного, ліричного, трагічного та комічного змісту. Усі вони дозволяють краще уявити та зрозуміти той чи інший період античної історії, ставлення людей (авторів) до певних політичних подій та політиків. Трагічні та комічні літературні твори часто ставали джерелом гострої критики існуючого ладу та режиму, оскільки вони були написані на т.зв. «злобу дня»;
- листи та мемуари суспільних та політичних діячів. В листах міститься чимало відомостей про конкретні політичні події, про суспільну діяльність та приватне життя, про буденні проблеми. Щодо мемуарів (спогадів сучасників певних подій), то їх автори досить часто вдавалися до фальсифікації в угоду часу та вимогам. Автори намагалися виправдати свої дії та вчинки, показати себе у більш вигідному ракурсі, ніж це мало місце у реальності;
- агіографічні твори. Твори особливого жанру, який виник у добу пізньої Античності, які були присвячені мученикам, які страждали та гинули за Христа.

Якими б не були змістовними названі категорії джерел, вони завжди програють в плані інформативності творах професійних істориків.

Особливості (традиції) античної історіографії:

- свідомі міфологізація. Сучасні дослідники припускають, що в міфах доволі своєрідно відображалася історична дійсність, що примушує критично ставитися до зафіксованого в них історичного матеріалу. Цікаво, що античні історики, в більшості своїй, сприймали легендарні

оповідання як цілком правдиві епізоди, додавали їх у свої твори, переплітаючи їх з реальними історичними подіями;

- для античного історика було дуже важливим досягти успіху у читача, зробити свій твір максимально привабливим. Саме тому їх твори слід сприймати як історико-літературні (історико-художні) оповідання. Поодинокі історики намагалися критично оцінювати історичні факти та події. Перші прояви критичного підходу можна побачити у творчості Геродота, але справжнім родоначальником критики слід вважати Фукидіда;
- античні історики доволі вільно (безвідповідально) відносилися до статистичних даних, подаючи їх в заокруглених цифрах, на власний розсуд збільшуючи або зменшуючи реальну кількість;
- античний історик дуже рідко посилався на творчість своїх попередників. Але якщо таке й мало місце, то поняття «дослівне цитування» було відносним. Зазвичай обмежувалися узагальнюючими поняттями, наприклад, «говорять», «більшість говорить» тощо. Більше того, використовуючи праці попередників, античний історик вважав за нормальне перефразувати інформацію в залежності від його власних потреб чи трансформувати її в більш привабливу форму;
- використовуючи праці античних істориків слід враховувати декілька обставин: індивідуальні особливості автора, час життя та творчості, соціальне походження, безпосередню участь в історичних подіях тощо. Також слід врахувати те, що античні історики орієнтувалися на вищі верстви населення, що надає їх творчості чітке ідеологічне спрямування. Істориків майже не цікавило життя рядових верств населення, рабів, жінок. Дуже стисло подавалася інформація господарського та побутового змісту. Щодо політичної історії, то вона подавалася з цілком конкретних політичних позицій, що надає античній історіографії певну тенденційність. Будучи частиною тогочасної еліти та, інколи, безпосередньо займаючись політикою, античний історик міг виправдовувати свої соратників по політичному табору та, навпаки, критикувати свої опонентів. Саме звідси випливає тенденція – замовчувати одні факти та наголошувати на інших;
- для античної історіографії була нормою надмірна персоніфікація історії. Творці історичних оповідань були переконані у тому, що історію творять сильні особистості, які керуються власними мотивами.

Тема 2. Стародавня Греція: параметри та ресурси цивілізації.

План:

1. Хронологія та географія давньогрецької історії.
2. Характеристика природних умов.
3. Характеристика населення.
4. Давньогрецька мова.
5. Давньогрецькі історики та їх творчість.

1. Хронологія та географія давньогрецької історії.

Хронологія.

Існуючий у вітчизняній історичній традиції поділ історії на періоди не є досконалим, оскільки він базується на формаційному підході, заснованому на глобальних змінах у політичному, господарському та суспільному житті. Загальноприйнятої періодизації, яка б базувалася на основі трансформацій людського мислення, релігійних змін та культури, поки що немає. З іншого боку, будь-яка періодизація має багато недоліків: розрізає живу тканину історії на відносно невеликі шматки, які можуть відповідати певним змінам в політиці та економіці, але зовсім не відповідати змінам в плані культури, релігії, мислення. Висновок: періодизація є штучною, формальною і вона не завжди відбиває сутність подій.

На основі ретельного аналізу викопних (археологічних) та письмових джерел дослідники поділили давньогрецьку історію на п'ять великих періодів, які під впливом певних суб'єктивних та об'єктивних чинників, послідовно змінювали один одного:

1. Егейський період (III тис. до н.е. – XII ст. до н.е.) (Крито-Мікенський). Пов'язаний із виникненням, розквітом та падінням ранньокласових суспільств і перших державних утворень на території Греції (історія Мінойського Криту і Ахейської або Мікенської Греції). Назва «Егейський» походить від того, що перші паростки давньогрецької цивілізації виникли на островах та на узбережжі акваторії Егейського моря. Історія Криту та Мікен в свою чергу поділяється на декілька підперіодів.
2. Передполісний період («Гомерівський» або «Темні століття») (XI – IX ст. до н.е.). Офіційна назва походить від того, що саме на цей період припав пік розквіту родоплемінних відносин, які поступово почали руйнуватися. А неофіційна назва походить від того, що головними джерелами для вивчення цього періоду є епічні поеми Гомера.
3. Архаїчний період (VIII – VI ст. до н.е.) характеризувався складним процесом формування диференційованого суспільства та утворенням якісно нових державних об'єднань у вигляді полісів. Також на цей період припав процес Великої грецької колонізації.
4. Класичний період (V – остання третина IV ст. до н.е.) характеризувався розквітом давньогрецької цивілізації, полісного устрою, раціонального господарювання та давньогрецької культури. Період характеризувався подоланням перської загрози, поляризацією двох типів полісних структур – торгівельно-ремісничих груп полісів з домінуванням демократичних форм устрою та полісів із аграрною економікою, з олігархічними формами державного устрою. Ці протиріччя були подолані завдяки першому загально грецькому військовому конфлікту – Пелопоннеській війні, яка стала початком кризи політичного, господарського та ідеологічного потенціалу стародавньої Греції. Криза послабила грецький світ, який став відносно легкою здобиччю Македонської держави.
5. Елліністичний період (остання третина IV ст. до н.е. – 30 р. до н.е.). Він характеризувався встановленням македонської гегемонії у Греції, греко-македонською експансією на Схід, утворенням та розпадом імперії Олександра Македонського, виникненням, розквітом та загибеллю елліністичних держав, римською та парфянською експансією.

Додамо, що останнім часом спостерігається тенденція уникати надмірного дроблення історії стародавньої Греції. Замість п'яти виокремлюють три етапи давньогрецької історії: Крито-Мікенський, Полісний та Елліністичний. Доба римського панування.

Географія та історичне районування.

Поняття «стародавня Греція».

Стародавні греки називали свою країну «Еллада» – «країна еллінів» (сучасні греки називають свою країну «Еллас»). Наша традиція передбачає використання латинської назви для цієї території – «Graecia» – «Греція» та етноніму «graecus» – «грек». Враховуючи те, що в добу Античності єдиної грецької держави не існувало, ми використовуємо назву «Греція» в суто географічному контексті.

Давньогрецькі території прийнято поділяти за географічним принципом на декілька частин:

- Материкову Грецію, до якої відносять території Балканського півострова із цілим рядом історичних областей. На півночі материкової Греції були розташовані Епір та Фессалія (в Епірі знаходився один з потужних давньогрецьких релігійних центрів – місто Додона, окрасою якого був храм бога Зевса, жерці якого пророкували майбутнє, слухаючи шелест листя священного дуба. У Фессалії було розташовано міфічне місто Еллада, де у царській усипальні нібито перебувають тіла Елліна – родоначальника усіх греків та його сина – Девкаліона – єдиної людини, яка врятувалася після всесвітнього потопу. Північну та Центральну Грецію з'єднує вузька розщелина – Фермопіли (дослівно – «тепла брама», оскільки тут були термальні джерела). У Центральній Греції було багато історичних областей: Аттика з центром у місті Афіни та Беотія з центром у місті Фіви. На території Аттики було розташовано місце паломництва усіх греків – місто Елевсин. Центральна та Південна Греція поєднується вузьким Коринфським (Істмійським) перешийком, який у найвужчій точці сягав ширини лише 6 км. Уся Південна Греція розташована на півострові Пелопоннес (дослівно - «острів Пелопа» - першого легендарного царя Південної Греції, який нібито встановив традицію святкування Олімпійських ігор). На Пелопоннесі були розташовані історичні області Арголіда (згідно з міфами саме тут

був розташований самий короткий шлях у потойбічний світ), Лаконіка (з центром у Спарті), Мессенія тощо;

- Острівна Греція, яка являла собою сукупність чисельних островів, розміщених в акваторіях Егейського та Іонічного морів. Серед островів Егейського моря варто виділити найбільший за площею о.Крит, острови архіпелагу Кіклади (о.Мелос, о.Наксос, о.Делос та ін.), острови архіпелагу Споради (о.Кос, о.Лерос та ін.), а також поодинокі острови Евбея, Родос, Хіос, Самос, Лесбос. Серед островів Іонічного моря варто запам'ятати назви о.Ітака, о.Керкіра, о.Кефалонія;
- Малоазійська Греція, яка тягнулася вузькою смугою вздовж західного узбережжя Малої Азії. Тут теж було розташовано декілька історичних областей: Троада (з містами Троя (Іліон), Кізік, Абідос), Еоліда (з містами Фокея, Елея) та Іонія (з містами Ефес та Мілет).

2. Характеристика природних умов.

Природні ресурси є важливими факторами розвитку будь-якого суспільства та цивілізації. У стародавньої Греції її природні ресурси були доволі різноманітними.

Рельєф місцевості.

Греція мала достатньо складний рельєф, домінуючим елементом якого були гори та пагорби (у Греції 80% площі країни відносять до категорії гірських районів). У Греції більшість гірських хребтів простягалися з півночі на південь. Саме таке розташування гір перешкоджало потраплянню на територію центральних та південних районів прохолодних повітряних мас із заходу. На півночі Греції розташований найбільший гірський масив Пінд, невід'ємною частиною якого була вкрита снігами та льодовиками г.Олімп (2895 м.) (для порівняння – г.Говерла має висоту 2061 м.). Чим далі на південь, тим гори ставали менш високими, поступово згладжувалися. Області Центральної та Південної Греції були щільно вкриті невисокими горами та пагорбами, поміж яких розташовані невеликі долини. У Центральній частині Греції розташовані гори Парнас, які особливо часто оспівували у своїй творчості давньогрецькі поети. У Південній Греції розташований гірський масив Тайгет. Греція відносилася до зони сейсмічної активності: тут доволі частим явищем були зсуви ґрунту, землетруси різної амплітуди коливання та виверження вулканів. Щодо рівнинних місцевостей, то у Греції їх було небагато. Більшість з них були розташовані на Півночі Греції, наприклад, Фессалійська рівнина (відзначалася своєю родючістю, «житниця» стародавньої Греції). Існує припущення, що рівнина колись була дном величезного озера, яке зникло після чергового землетрусу (вода пішла, але залишила родючий намул). У Центральній Греції розташована Марафонська рівнина. Гірський рельєф явно не сприяв землеробству і тому у стародавній Греції під поля було відведено не більш 20% площі. Така обмеженість орних угідь завжди відбивалася на господарських можливостях стародавніх греків, особливо тоді, коли зернові були основними сільськогосподарськими культурами.

Водні ресурси.

На відміну від більшості цивілізацій стародавнього Сходу («річкові цивілізації») в Греції не було великих річок. Більшість місцевих річок були гірськими, зовсім непридатними для судноплавства. Вони, зазвичай, протікали в ущелинах поміж горами та пагорбами, а влітку просто пересихали. Саме це й було причиною численних посух та загального браку питної води, яка дуже цінувалася мешканцями Греції, про що свідчить побажання: «Щасливого шляху та свіжої води». Окрім річок до категорії водних ресурсів варто віднести й моря. Якщо уважно подивитися на карту, то можна побачити величезний морський простір, який із різних боків омивав територію Греції. З Заходу береги омивалися водами Іонічного моря, з Півдня – Середземного, а зі Сходу – Егейського. Специфікою названих морів було те, що вони насичені островами, поміж якими можна було пересуватися без будь-яких навігаційних пристроїв. Хоча плавали греки не круглий рік: зазвичай восени та взимку кораблі не виходили у моря, відповідно, мореплавством займалися навесні та влітку. Берегова смуга (особливо на східному узбережжі) була досить щільно вкрита зручними гаванями, що сприяло мореплавству та торгівельним контактам. Єдина проблема виникала із західним узбережжям, яке було скелястим та неприступним і тому й незручним для мореплавства.

Клімат.

Клімат стародавньої Греції мав умовне розмаїття. Приблизно до середини I тис. до н.е. кліматичні умови були більш м'якими та спекотними (у лютому вже з'являлися квіти, у березні вже можна було сіяти зерно, у травні в південних районах вже можна було збирати врожай, влітку наставав посушливий сезон, коли температура могла сягати + 45° С., приблизно із жовтня розпочинався сезон дощів, а взимку у горах випадав сніг. З другої половини I тис. до н.е. відбулися потужні кліматичні зміни і клімат набув сучасних ознак. Глибинні (віддалені від моря) райони Греції мали типовий субтропічний клімат, якому було притаманно невелике коливання температурних показників. На узбережжі панував морський клімат, який відзначався м'якістю та помірною вологістю. Доволі суворим був клімат Північної Греції, де взимку спостерігалися невеликі морози, випадав сніг, але літо було достатньо спекотним з великою кількістю опадів.

Мешканці стародавньої Греції вважали, що клімат їх територій – це дарунок богів. Клімат не примушував будувати будинки із товстими стінами, людина не страждала від щоденної неймовірної спеки як у Єгипті чи Індії. М'яка атмосфера майже ліквідувала надзвичайну турботу про одяг та їжу. Крім цього навколишня природа сприяла формуванню естетичних почуттів та специфічного світогляду.

Мінеральні ресурси.

Усі видобуті корисні копалини знаходили своє застосування у різноманітних ремісничих галузях, у будівництві та у виготовленні грошей. Надра стародавньої Греції були багаті на різні види корисних копалин. Родовища залізної руди розміщувалися в Лаконіці, на островах Евбея та Кіпр видобували мідь, на півдні Аттики були розташовані срібні Лавріонські рудники. З давніх часів по всій Греції видобували мармур, глину та вапняк.

Біологічні ресурси (флора та фауна).

Стародавні Греція володіла достатньо різноманітною флорою та фауною. У III – II тис. до н.е. гори та пагорби ще були вкриті лісами (кипарис, хвойні, дуб, лавр, бук, каштан), а рівнини - чагарником та травою. Однак, у I тис. до н.е. ситуація змінилася: потреби землеробства, виготовлення вугілля та кораблебудування спричинили вирубування переважної більшості дерев. Щодо культурних рослин, то в основі агрокультури стародавніх греків перебувала т.зв. «середземноморська тріада» – вирощування без штучного зрошення трьох провідних культур: злаків (ячмінь, пшениця), оливок та винограду. Також вирощували бобові, горох, селеру, цибулю, часник. У садах вирощували яблука, груші, гранати та горіхи (жодних апельсинів та лимонів).

Тваринний світ півдня Балкан теж був досить різноманітним: хижакі (вовки, ведмеді), копитні (козулі, лані, сарни, олені, дикі бики та кабани). У свійському тваринництві Греції переважала дрібна рогата худоба (кози та вівці). Зрідка розводили велику рогату худобу, свиней та коней. Щодо коней, то їх переважно розводили на Півночі, де були великі рівнини. У домашніх господарствах розводили птицю. Велику роль у раціоні стародавніх греків відігравали дари моря: різноманітні види риб, крабів, моллюсків (устриці, мідії).

Таким чином, природні умови стародавньої Греції можна вважати умовно комфортними для життя людей та їх господарської діяльності.

Слід зауважити, що люди доби Античності були дуже далекими від уявлень про екологію, про її баланс та практикували нещадну експлуатацію природних ресурсів (стикнулися з першими екологічними проблемами, наприклад, ерозія ґрунтів, вирубка лісів, винищення певних видів тварин тощо).

3. Характеристика населення.

Етнічна характеристика.

Заселення території Греції розпочалося ще у добу палеоліту, про що свідчать чисельні стоянки первісної людини. Після різкого танення льодовиків (XII – VIII тис. до н.е.) відбулося затоплення її території, що спричинило хвилі міграцій та масову загибель місцевого населення. Ситуація стабілізувалася з VII тис. до н.е., коли її територія знову була заселена людьми.

З письмових джерел ми дізнаємося, що до найдавніших мешканців стародавньої Греції відносилися пеласги. До сих пір у науковому світі точаться дискусії з приводу етнічної та мовної приналежності названого народу. Більшість дослідників схиляється до думки про те, що пеласги були родичами найдавнішого населення Малої Азії, тобто, вони не були греками за походженням і, відповідно, не були індоєвропейцями. Пеласги заселяли континентальну частину та острови й поділялися на декілька племен: карійців, лелегів, дріопів та ін.

Поява грецьких індоєвропейських племен на території стародавньої Греції орієнтовно датується III тис. до н.е. Доведено, що греки переселялися з Півночі, з районів дунайських рівнин.

Представниками першої хвилі переселення були племена ахейців. Вони здолали усі природні перепони та спротив пеласгів, захопили значну частину Центральної та Південної Греції, окремі острови Егейського моря, у т.ч. о.Крит (XV ст. до е.). В давньоєгипетських письмових джерелах ахейці фігурували під назвою «акавайша». Археологічні дані свідчать про те, що ахейці активно змішувалися з пеласгами, запозичуючи у них сільськогосподарські знаряддя, культуру землеробства, предмети побуту, елементи мови (фіалка, нарцис).

Друга хвиля переселення давньогрецьких племен датується XIII – XII ст. до н.е. На цей раз до переселення вдалося декілька племен, зокрема, дорійців, іонійців, еолійців.

Щодо походження етноніму «дорійці», то існує аж 4 версії: від назви області Дорида (Центральна Греція); від грецького слова «δῶρον» - «спис», т.т. буквально «списоносці»; від грецького «δωρίς» - «лісиста країна» або «полонина» (т.т. дорійці у буквальному розумінні – «люди з лісистих земель» чи «люди з нагір'я»); від грецького «δῶρον» - «дарунок», «давати» - «подарований народ». Цю версію висунув американський історик Джонатан Голл, ґрунтуючись на матеріалі давньогрецького міфу про повернення нащадків Геракла. Спартанський поет Тіртей писав, що «Спарта – божественний дарунок Зевса та Гери нащадкам Геракла». Дорійці спочатку оволоділи Фессалією, а потім, під керівництвом Гераклідів завоювали Пелопоннес, де знищили осередки Мікенської цивілізації, частину південного узбережжя Малої Азії (азійська Дорида) та окремі острови Егейського моря (Мелос, Феру, Родос, Крит).

Іонійці отримали свою назву від легендарного Іона, який вважався їх пращуром. Вони теж рухалися у південному напрямку, але оскільки Пелопоннес був зайнятий дорійцями, основна маса іонійців осіла на території Центральної Греції (в Аттиці), на о.Евбея, на о.Хіос, на о.Самос та на західному узбережжі Малої Азії – історична область Іонія.

Еолійцям довелося задовольнятися лише Північною Грецією (Фессалією), Еолідою у Малій Азії та о.Лесбос.

Переселення племен другої хвилі супроводжувалися руйнуваннями та насиллям. Ахейське населення нещадно винищувалося, піддавалося асиміляції, витіснялося у важкодоступні райони. Історики припускають, що друга хвиля грецького переселення відкинула розвиток ранньої Греції на декілька століть назад. Стародавні греки тривалий час відчували етнічний партикуляризм, оскільки представники різних племен використовували свої етнічні назви аж до VIII ст. до н.е. Саме в цей період греки настільки перемішалися між собою, що у них з'явилася спільна етнічна назва – «елліни».

Демографічні показники.

Щодо чисельності мешканців стародавніх Греції, то тут є відомості, що містяться в літературних джерелах різних епох: наприклад, філософ Платон, розробляючи проект «ідеальної держави», вважав, що оптимальне число її громадян не повинно перевищувати 5040 осіб.

За підрахунками сучасних дослідників в Афінах на 400 р. до н.е. проживало біля 200 тис. мешканців, а у Спарті на 371 р. до н.е. – біля 300 тис.

Рівень народжуваності в добу Античності був доволі високим.

Жінки дітородного віку (від 17 до 42 років) народжували від 7 до 12 разів з інтервалом у 2-3 роки. Техніка запобігання заплідненню та аборти були доволі поширеним явищем і не заборонялися. Паралельно із високим рівнем народжуваності усі дослідники відзначають й високий рівень смертності, особливо дитячої. Окрім цього на динаміку чисельності населення постійно впливали війни, голод, епідемії (грип, віспа, чума, кишкові захворювання).

Середня тривалість життя була порівняно невеликою – усього 35 років. Однак, ті, кому вдалося перетнути цю умовну межу мали доволі непоганий шанс дожити до 50 чи 70 років.

Французький просвітник XVIII ст. Ш.-Л. Монтеск'є у своєму творі «Перські листи» писав про сучасну йому Грецію наступне: «Греція така спустошена, що не має і сотої частини своїх стародавніх мешканців».

Антропологічна характеристика.

Антропологія (від грецьких слів «антропос» - «людина» та «логос» - «слово») – біологічна наука, яка вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток. Назва «антропологія» з'явилася ще у стародавній Греції, але як наука вона сформувалася лише у XIX ст.

Стародавнім грекам був притаманним культ красивого та здорового тіла.

Вислів «У здоровому тілі – здоровий дух» втілювався у повному обов'язі через канони мистецтва, освіти, спорт, косметики. Але при цьому стародавні греки були різними.

Щодо тіла, як об'єкта дослідження, то варто зазначити наступне: для глибокого розгляду цього питання варто використовувати у якості джерельної бази:

- описи відомих греків, які збереглися у творах їх сучасників;
- скульптура, вазопис та фрески;
- відомості палеоантропології;
- антропологічні данні сучасних греків.

Досліджуючи кістковий та малюнковий матеріал, науковці прийшли до наступного висновку: на різних етапах історії фізіологія стародавніх греків зазнала декількох трансформацій – зникали старі та з'являлися нові типажі людей, наділені своїми специфічними ознаками.

1) був притаманний грекам на ранніх етапах їх історії.

Тодішні чоловіки Балканської Греції мали середній зріст 1,7 м., жінки були на 4-8 см. нижчими за чоловіків. Дослідник Лоуренс Енджел підмітив важливий факт: усі тодішні греки незалежно від статі мали доволі масивні тіла та голови. Щодо зображень на поховальних масках, то тут можна побачити доволі округлі обличчя із м'ясистим носом і бровами, що зрослися на перенісці.

Щодо мешканців островів (Кіклад, Родоса, Лесбоса), то дослідник А.Пулянос, який базував свої погляди на основі вивчення малюнків вазопису виокремив специфічний антропологічний типаж, який він назвав «егейським». Носіям цього типуажу було притаманно наступне: доволі темна пігментація шкіри, пряме чи хвилясте волосся, середній зріст, не дуже активний ріст волосся на грудях, але активний ріст бороди.

2) зміна типуажу. Вочевидь під впливом активних міжнародних контактів та війн (Греко-перських).

Починаючи з доби Класики, паралельно існувало два типажі стародавніх греків:

- ірано-нордичний (видовжена форма черепної коробки із випуклою потилицею, розвинуті надбрівні дуги та широкі лоби, широкі щелепи, вузькі вилиці (складається враження про прямокутну, «конячу» форму обличчя). Невід'ємною складовою обличчя був так званий орлиний ніс. Цікаво, що представники цього типу мали доволі різноманітні варіанти кольору волосся та очей: від блакитно та зеленооких блондинів, до класичних брונетів);
- середземноморський (струнка будова тіла, коротка шия, низький лоб, витончені риси обличчя, тонкий ніс, ледь помітний неправильний прикус, середній зріст. Щодо кольору волосся та очей – класичні брונети. Мабуть, саме носіїв такого типуажу було зображено на окремих давньоєгипетських пам'ятках, де митець прагнув відтворити зовнішній вигляд народів, що живуть на островах: чоловіки із чорним, трохи хвилястим волоссям, а їх бороди чорні як агат. Жінки теж мають чорне хвилясте волосся. У представників обох статей широко розплющені темні очі, тонкий та доволі довгий ніс, тонкі губи, світлих відтінків шкіра, відносно маленький зріст і дуже струнка фігура). Гетера Фріна (зріст – 164 см., груди – 86, талія – 69, стегна – 93).

3) трансформації Елліністичної доби.

Вочевидь в Елліністичний період грецької історії відбулася ще одна зміна типуажу. Про це є згадка у античного автора: «... ті, хто зумів зберегти еллінську та іонійську раси у чистоті – чоловіки доволі рослі, з широкими плечима та довгими ногами, статні, доволі світлошкірі. Волосся у них не зовсім світле (тобто каштанове або русяве), хвилясте та м'яке. Їх обличчя широкі, помітні вилиці, губи тонкі, ніс прямий і саме головне – блискучі та сповнені вогню очі. Так, у греків найкращі очі у світі».

Здається, що все гаразд, але: класичні поети, починаючи від Гомера до Еврипіда вперто малюють своїх героїв високими та світловолосими (оспівування золотих локонів волосся).

Не зважаючи на наявність таких фактів, більшість вчених схиляється до думки, що «симпатія» поетів та митців до блондинів й світлооких – це усього-на-всього вираз ідеалу краси, тобто того фізичного типуажу, який майже не зустрічався серед греків. Щодо наявності світлого пігменту, то він найбільш поширений у північних районах Греції та у Македонії. Наприклад, на окремих зображеннях з міста Пелли (столиця Македонського царства) дійсно можна побачити людей із золотистим волоссям, доволі блідих, високого зросту, з дуже прямою лінією профілю. Такий типаж домінує у скульптурі епохи Філіппа Аргеада та часів завоювань Олександра Македонського.

Психологічний портрет.

Відтворювати психологічний портрет будь-якої людини, а тим більше – цілого народу, достатньо важко, оскільки при цьому годі говорити про таке важливе явище як об'єктивність.

Справа у тому, що людство поки що не спромоглося виробити загальноприйнятого ставлення щодо таких понять як краса, поведінка, розум, чуттєвість, моральність та ін. Оцінка цих та інших рис людей, які жили за кілька тисячоліть від нашого часу, завжди перебуває у залежності від багатьох чинників, зокрема, від обсягу загальних знань про цих людей та їх цивілізацію, від професійності того, хто здійснює реконструкцію, від рівня упередженості щодо їх оцінки, від часових стандартів.

Природні умови, у яких жили греки впливали не тільки на матеріальну основу їх суспільств, але і на формування психології різних груп населення, їх характер та зразки поведінки. Не викликає сумніву, що населення внутрішніх регіонів Греції, яке мешкало в оточенні гір, вело цілком ізольований і малорухливий спосіб життя, навпаки, жителі приморських та долинних областей, відрізнялися заповзятливістю, більш помітною рухливістю та комунікабельністю.

На думку сучасних дослідників стародавні греки у психологічному та характерному планах відзначалися:

- ідеалізмом,
- прагненням до краси й гармонії, високим рівнем естетизму;
- прагнення до одухотвореності, розмірковувань та філософствування;
- схильністю до споглядальності за процесом.
- схильністю до компромісу та пошуку «золотої середини».

Названа система цінностей та ідеалів не демонструвалося по відношенню до тих, хто залишався за межами античного світу: по відношенню до чужоземців, по відношенню до рабів, по відношенню до варварів.

У цьому випадку поведінка стародавнього грека різко змінювалася: ми можемо побачити прагнення до тиранії, прагнення до панування та прагнення реалізувати на практиці мрію про цивілізаторську місію.

4. Давньогрецька мова.

Мова – це система звукових та графічних знаків, що виникли на певному етапі розвитку людства. Це найважливіший засіб спілкування (комунікації) та пізнання, який складається зі словника та правил. Мова – це один з визначальних ідентифікаторів етнічної приналежності людини. Мова буває усною та письмовою. Прийнято вважати, що усна мова (акустична) історично випереджала письмову. Також мови поділяються на «живі» (майже 7 тисяч) та «мертві» (згасла, зникла) – якщо мова немає живих носіїв, для яких вона є рідною. Наука, яка займається вивченням мови, називається мовознавством або лінгвістикою.

Писемність – засіб передачі мови за допомогою знаків (піктографічне / малюнкове письмо, ієрогліфічне письмо, складове письмо, абеткове / звукове письмо).

Абетка – сукупність літер, розташованих у певному порядку, які використовуються для запису певної мови.

Етапи еволюції мови

Попередником давньогрецької мови прийнято вважати мінойську мову, яка виникла та була поширена на острові Крит (мова Мінойської цивілізації) протягом XIX – XV ст. до н.е. У

письмовому вигляді вона мала змішаний характер, оскільки тут присутнє використання як ієрогліфічних позначок, так і елементів абетки.

Ієрогліфічні елементи могли з'явитися під впливом давньоєгипетського письма, враховуючи те, що мінойці мали жваві контакти із єгиптянами. Абеткові елементи з'явилися дещо пізніше за ієрогліфічні і містилися переважно на глиняних табличках, знайдених по усьому острову (більш ніж у 40 місцях). Скоріше за все обидві системи письма співіснували та використовувалися наступним чином: ієрогліфи – для печаток, «лінійне письмо А» – для ділових та приватних записів. По відношенню до мінойського письма в науці використовують назву «лінійне письмо А». До сих пір мінойська мова не є дешифрованою (лише окремі особисті імена та титули) та не класифікована в плані приналежності до певної мовної родини.

Давньогрецька мова (ή Ἑλληνική γλῶττα) почала формуватися орієнтовно з III тис. до н.е. після того, як її носії виокремилися з величезного індоєвропейського етнічного та мовного масиву. З попереднього матеріалу ми знаємо, що першими грецькими мешканцями Еллади були племена ахейців. Вони розмовляли протогрецькою мовою (πρωτοελληνική γλῶσσα), яка ще зберігала морфологічний та фонетичний зв'язок із мовами інших індоєвропейських народів (наприклад, з вірменською мовою).

Протягом II – I тис. до н.е. давньогрецька мова набула форм різноманітних діалектів:

- мікенський діалект (Μυκηνναϊκή διάλεκτος). Існував в період з XV по XI ст. до н.е. На ньому розмовляли пізні ахейці до вторгнення представників другої хвилі грецького переселення. У письмовому вигляді цей діалект відомий під назвою «лінійне письмо Б» – написи на глиняних табличках та черепках (близько 6 тис.), які були знайдені на Криті та на південному заході Пелопоннесу (Піλος) британським археологом Артуром Евансом. «Лінійне письмо Б» містить близько 200 складових знаків та логограм. Дешифрування цих написів було зроблено у 1952 р. британськими вченими Майклом Вентрісом та Джоном Чедвіком;
- дорійський діалект (Δωρικός) поширений дорійськими племенами, завдяки їх експансії на території східного та південного Пелопоннесу, на Криті, Родосі, в Епірі, Македонії, південній Італії та на Сицилії. На цьому діалекті писали свої твори Алкман, Стесіхор, Піндар, Феокрит, Емпедокл та Архімед;
- іонійський діалект (Ίαζ διάλεκτος) поширений іонійськими племенами на західному узбережжі Малої Азії на островах Егейського моря, в колоніях південної Італії та Північного Причорномор'я. На цьому діалекті писали свої твори Гомер, Гесіод, Геродот, Гіппократ, Фалес, Демокрит та ін.;
- еолійський діалект (Αἰολικός) був поширений у Беотії, Еоліді, Фессалії та на о.Лесбос. Відноситься до категорії архаїчних діалектів. На цьому діалекті творили Алкей, Сапфо. Елементи цього діалекту можна побачити й у творчості Гомера;
- аттичний діалект (ή Ἀττική διάλεκτος / Ἀθίς γλῶττα) сформувався на території історичної області Аттика (Афіни) з елементів іонійського та дорійського діалектів. Враховуючи зростаючу потужність Афін, цей діалект став основною літературною мовою стародавньої Греції. На цьому діалекті писали свої твори Солон (фактичний творець діалекту), Фукідід, Ксенофонт, Платон, Аристофан, Есхіл, Софокл, Ісократ, Демосфен, Менандр.

До речі, давньогрецькі митці, які походили з певних місцевостей, не завжди писали твори своїми рідними діалектами – все залежало від тематики.

- період койне (κοινή διάλεκτος) (кінець IV ст. до н.е. – V ст. н.е.). З грецької мови назва діалекту «койне» перекладається як «спільна мова». В лінгвістиці ця назва використовується для позначення загальногрецької мови, яка склалася в добу Еллінізму на основі аттичного діалекту. Фактично в койне розчинилися усі давньогрецькі діалекти попередньої епохи. На койне розмовляли в часи Олександра Македонського, при дворах елліністичних правителів. Ця мова стала другою мовою Римської держави (після латинської) та державною мовою Східно-Римської імперії (Візантії) після 395 р. На койне писали свої твори Аристотель, Каллімах, Полібій, Діодор Сицилійський, Плутарх, Павсаній, Аппіан, Страбон, Лукіан, Епікур, Зенон, Плотін та ін. Саме на цій мові вели просвітницьку діяльність християнські апостоли. На цій мові написано Новий Завіт та твори «батьків церкви» (Василь Великий, Іоан Златоуст, Григорій Богослов). Текст на койне був нанесений на славнозвісний Розетський камінь.

Після падіння Античної цивілізації койне стала основою для середньовічної грецької (візантійської) мови.

В наш час давньогрецька мова з її чисельними діалектами відноситься до категорії «мертвих мов».

Давньогрецька абетка.

Грецькою мовою абетка / алфавіт звучить як «αλφάβητο».

З попередньої інформації ми знаємо, що на території стародавньої Греції на зорі її цивілізації існували дві системи письма: «лінійне письмо А» та «лінійне письмо Б». Однак, завдяки навалі дорійських та інших племен з писемною традицією було покінчено – почалася доба «темних віків» (XI – IX ст. до н.е.). З кінця IX ст. до н.е. почалося своєрідне відродження цивілізації і однією з його ознак стало відродження писемності, але не в старих формах, а в якісно новій.

Однак, не греки стали творцями абетки. Першу спробу створити альтернативу давньоєгипетським ієрогліфам та месопотамському клинопису зробили фінікійці. Їх абетка з'явилася приблизно у XV ст. до н.е. Її поява мала виключно утилітарну причину – потребу у швидкій та зручній фіксації інформації під час торгівельних операцій. Єгиптяни та месопотамці мали понад 600 знаків, кожний з яких міг означати ціле слово чи склад – усе це потрібно було знати напам'ять.

Фінікійці створили свою абетку, в якій кожний знак став позначкою для лише одного звуку (звукове / фонетичне письмо). І таких знаків налічувалося 22 (за іншою версією – 25). Цікаво, що для запису використовувалися лише приголосні звуки, а голосні визначалися за контекстом.

Форма запису: справа наліво.

Стародавні греки запозичили фінікійську абетку, але стикнулися із проблемою: неможливість повноцінно відтворити свою вимову, враховуючи відсутність позначок для голосних звуків. Вихід – знайти позначки для голосних літер або вигадуючи нові, або перетворюючи позначки для приголосних на позначки для голосних. Таким чином, загальне число літер було збільшено до 30 і ними можна було передати практично будь-які слова. Таким чином, грецька абетка стала першою у світі в якій були позначки і для приголосних, і для голосних літер.

Загалом у грецькому світі виникло декілька абеток, найбільш відомими з яких були мілетська (м.Мілет у Малій Азії) та халкідська (м.Халкіда на о.Евбея). Різниця у зображенні декількох літер, наприклад: Λ (мілетська абетка) та L (халкідська абетка) та в наявності самостійних літер. Більшість грецьких міст віддавали перевагу мілетському варіанту (наприклад, в Афінах після реформи письма у 403 р. до н.е.). Халкідський був поширений у західних грецьких містах та у колоніях на території Італії (Куми, Неаполь). Саме цей варіант абетки запозичили від греків етруски та римляни. Мілетська абетка остаточно запанувала в період койне.

Процес розвитку письма тривав поетапно.

Спочатку писали за фінікійською традицією: справа на ліво.

Потім почали комбінувати напрямок запису: один рядок справа на ліво, другий – зліва на право. Такий тип письма має назву «бустрофедон» («βους» + «στρέφω» – «бик» + «повертаю»), це нагадувало рух бика з плугом по полю. При зміні напрямку письма літери відтворювалися дзеркально. Правило писати лише зліва направо закріпилося у IV ст. до н.е.

До доби Еллінізму греки знали лише великі літери (маюскули), не використовували розділові знаки, наголоси та інтервали між словами. Лише в добу Еллінізму граматисти з Олександрії Єгипетської запровадили інтервали та наголоси, а малі літери (мінускули) взагалі з'явилися лише у Візантії (VIII – IX ст.).

Також завдяки олександрійським граматистам було скорочено число літер в абетці – їх стало 24 (з'явилася так звана класична грецька абетка).

Α α — <u>альфа</u>	Β β — <u>бета</u>	Γ γ — <u>гамма</u>	Δ δ — <u>дельта</u>
Ε ε — <u>епсилон</u>	Ζ ζ — <u>дзета</u>	Η η — <u>ета</u>	Θ θ — <u>тета</u>
Ι ι — <u>йота</u>	Κ κ — <u>каппа</u>	Λ λ — <u>лямбда</u>	Μ μ — <u>мю</u>
Ν ν — <u>ню</u>	Ξ ξ — <u>ксі</u>	Ο ο — <u>омікрон</u>	Π π — <u>пі</u>

Ρ ρ — <u>ро</u>	Σ σ ς — <u>сигма</u>	Τ τ — <u>тау</u>	Υ υ — <u>іпсилон</u>
Φ φ — <u>фі</u>	Χ χ — <u>хі</u>	Ψ ψ — <u>псі</u>	Ω ω — <u>омега</u>

Але, пригадаємо, що первинне число літер абетки сягало 30. Отже, від використання окремих літер греки просто відмовилися, наприклад:

Ϝ ϝ — <u>дигамма</u>	Ϛ ϛ — <u>стигма</u>	Ϟ ϟ — <u>хета</u>	Ϝ ϝ — <u>сан</u>
Ϙ(ϙ) — <u>коппа</u>	Ϡ(ϡ) — <u>сампі</u>	ϣ ϛ — <u>шо</u>	

Цікаво, що стародавні греки не мали окремих позначок для літер та музичних нот і тому для цього використовували літери своєї абетки. Грецька абетка стала основою для абеток різних народів: коптська, ефіопська, готська, вірменська, грузинська абетки + кирилиця.

Правила вимови.

Зрозуміло, що ми ніколи не дізнаємося як розмовляли стародавні греки. І тому наші уявлення про це виглядають доволі гіпотетично.

Перші спроби реконструювати фонетику давньогрецької мови зробили гуманісти доби Відродження – Еразм Ротердамський (1467 – 1536 рр.) та Йоганн Рейхлін (1455 – 1522 рр.). Названі вчені застосували різні підходи: Е.Ротердамський – латинську вимову грецьких слів (етатизм) а Й.Рейхлін – візантійську вимову (ітацизм).

Також вони по різному трактували вимову дифтонгів.

Наведемо декілька прикладів:

- давньогрецька назва регіону світу (країни) Аравія – Αραβία з точки зору Е.Ротердамського мала вимовлятися через літеру Β, а з точки зору Й.Рейхліна через Β;
- ім'я грецького походження Теодор Θεόδωρος (божий дар, подарований богом) за Е.Ротердамським має вимовлятися як Теодор, а за Й.Рейхліном – як Феодор;
- ім'я афінського тирана VI ст. до н.е. – Пісістрата (Πεισίστρατος) за Й.Рейхліном мало б вимовлятися як «Пейсістрат».

Мовні запозичення (грецизми)

Ми щоденно вживаємо величезну кількість слів, які мають грецьке походження, часто не замислюючись над їх походженням чи первинним значенням. Запозичені з грецької мови слова (грецизми) можна зустріти у різних галузях (сферах):

- природничі науки, медицина та філософія: акація, герань, каштан, гіацинт, нарцис, аніс, кактус, тигр, амеба, хамелеон, дельфін, пантера, алебастр, асфальт, малахіт, аметист, катаклізм, кристал, метал, бром, йод, гелій, озон, фосфор, комета, планета, метеор, полюс, галактика, іон, катод, магніт, енергія, оптика, електрон, катет, гіпотенуза, теорема, конус, піраміда, циліндр, артерія, симптом, наркоз, дієта, клініка, аптека, скелет, діагноз, маразм, гіпотеза, аналіз, синтез, теорія, практика, категорія, система, ідея, ефір, доза, хірург, терапевт, стоматолог, протез, астма, клініка, анатомія, скелет, травма, орган, аналіз, епідемія, холера, профілактика, характер, іронія, фантазія, сарказм, цинізм,;
- суспільно-політична лексика: монархія, демократія, анархія, політика, династія, імперія, аристократія, тиранія;
- релігійна термінологія: містика, ідол, ангел, Євангелія, панахида, ікона, єпископ, патріарх, апостол, літургія, патріархія, церква, Біблія, псалом, кадило, демон, канон, єретик, лавра, атеїзм;
- освітня термінологія: історія, лицей, гімназія, академія, школа, педагог, хрестоматія, граматики, математика, фізика, біологія, географія, диплом, кафедра, архів, кома, параграф, метод, тема, схема, система, теза, категорія, період, цикл, епоха, символ;
- спортивна термінологія: олімпіада, атлет, атлетика, стадіон, іподром;
- література та мистецтво: поезія, ритм, гармонія, мелодія, лірика, музика, театр, драма, комедія, оркестр, пародія, гімн, пролог, епілог, акустика, музика, епос, ода, сцена, архітектура, обеліск, тон;
- побутова термінологія: каторга, пірат, скандал, анекдот, ідилія, симпатія, антипатія, паразит, ідіот, олія, аромат, енергія, магія, трон, дельфін, океан, медуза, нафта, некролог, косметика;

Окрім конкретних слів грецького походження, які присутні в нашій мові, ми періодично використовуємо цілі висловлювання (алегорії та фразеологізми – «крилаті слова» (сам термін належить Гомерові), які були народжені у стародавній Греції для пояснення певної ситуації та стану (більшість з них вражають своєю лаконічністю та глибиною):

- «ахіллесова п'ята»,
- «канути в Лету»,
- «золоте століття»,
- «яблуко розбрату»,
- «троянський кінь»,
- «меч Феміди»,
- «людині властиво помилятися»,
- «пізнай самого себе»,
- «одна ластівка не робить весни»,
- «все своє ношу з собою»,
- «крапля точить каміння»,
- «двічі до однієї річки не ступити»,
- «від А до Ω»

Частина з цих висловлювань була запозичена римлянами та нам відома в латинському формулюванні. Частина давньогрецьких висловлювань увійшло до тексту Біблії (біблеїзми);

- «камінь спотикання»,
- «вовки в овечих шкірах»,
- «голос волаючого у пустелі»;
- «пророк немає шани у своїй країні»

Зрештою, окремі сучасні імена походять від давньогрецьких слів та імен: Анатолій, Андрій, Аркадій, Артем, Валентин, Василь, Геннадій, Григорій, Дмитро, Євген, Лев, Леонід, Микита, Микола, Мирон, Нестор, Олександр, Олексій, Орест, Петро, Степан, Тарас, Федір, Юрій, Ангеліна, Анастасія, Антоніна, Варвара, Вероніка, Галина, Євгенія, Зоя, Зіна, Ірина, Катерина, Ксенія, Лариса, Лідія, Олена, Софія, Тереза, Христина.

5. Давньогрецькі історики та їх творчість.

Характеристику історичної думки стародавньої Греції прийнято починати із Гомера – епічного поета VIII ст. до н.е., творця славнозвісних поем «Іліада» та «Одіссея», що протягом віків слугували базою для шкільної освіти та надихали на творчість чисельних істориків та літераторів різних епох та країн. Сім давньогрецьких міст сперечалися за право бути батьківщиною Гомера, про поета розповідали чисельні легенди, але нічого достовірного про його життя ніхто не знав. Навіть ім'я «Гомер» є відносно умовним, оскільки у стародавній Греції «гомерами» називали сліпих співаків (усі відомі погруддя Гомера зображують людину похилого віку та сліпу). Проблеми авторства, факту існування Гомера, часів та місця створення поем породили так зване «Гомерівське питання».

Сучасні дослідники виявили, що Гомер був родом з Іонії (історичної області на крайньому заході Малої Азії). До середини VI ст. до н.е. поеми Гомера не були записані і були продуктом усної творчості. Письмовий варіант поем з'явився в Афінах за часи правління тирана Пісістрата. За наказом тирана було створено комісію, яка здійснила ревізію змісту поем та сформувала їх єдиний текст.

Поема «Іліада» складається з 15693-х віршів, які об'єднані у 24 пісні (за кількістю літер у грецькій абетці). Поема відрізняється гармонійністю та послідовністю перебігу подій, багатством та поетичністю художніх образів. В поемі описані події 10-річної Троянської війни, яку вели ахейці проти міста Троя (Іліон). Головними героями поеми є Ахілл та Агамемнон.

Поема «Одіссея» складається з 12110-ти віршів і теж поділена на 24 пісні. Тут головним героєм став Одісей – цар острова Ітака, який воював під стінами Трої, прославився своїми подвигами та хитрощами (троянський кінь) і тривалий час повертався додому. Композиція «Одісеї» набагато складніша від композиції «Іліади», що породило цілі суперечки щодо можливого різного авторства поем.

Обидві поеми характеризують період переходу від родового ладу до рабовласницького суспільства. Через характери та поведінку своїх героїв Гомер возвеличує людину, славить її чесноти та здібності, але визнає факт того, що доля й життя людини перебувають у «руках богів». Історикам не варто забувати, що при всій своїй інформативності поеми є продуктом художньої творчості, де правда й вимисел інколи переплітаються доволі чудернацьким способом.

Перших давньогрецьких істориків прийнято називати логографами. Цей термін запровадив історик Фулідід для позначення ранніх творців історичних нотаток VI – V ст. до н.е. Головними сюжетами їх творів були генеалогії аристократичних родів та обробка легенд про заснування окремих міст. Суттєвим недоліком творчості логографів було те, що вони були не спроможними відокремити міфологію від реальності. Від творчості логографів залишилися відносно мало (уривки, цитати та окремі строки, що були використані істориками наступних епох). Логографів за часом їх життя прийнято поділяти на «Старших» (VI – перша половина V ст. до н.е.) й «Молодших» (друга половина V ст. до н.е.).

До «Старших логографів» відносився Гекатей з м.Мілет, про якого згадував Геродот. Гекатей був автором «Генеалогії» (4 книги) та «Землепис» (2 книги). В «Генеалогії» розповідалося про міфічних родоначальників стародавніх греків, розповідалося про їх мандрівки та легендарні вчинки. Автор намагається зробити хронологічно упорядкувати міфи і зробити їх більш правдоподібними (процес історизування міфів). Твір «Землепис» або «Подорож навколо землі» створений на основі власних спостережень Гекатея, який був багатим торговцем та особисто побував на території Персії, Єгипту, Сицилії. Праця містила опис країн, народів, міст. З повідомлень можна отримати відомості про те, як стародавні греки уявляли навколишній світ і про тих, хто у ньому жив.

До «Молодших логографів» відносився Гелланік з м.Мітелени. Був сучасником Геродота і, вочевидь, першим істориком який працював із джерелами у бібліотеці. Від його творів вціліло лише 179 уривків, з яких є зрозумілим, що об'єктів для дослідження у Гелланіка було доволі багато: опис генеалогії («Історія роду Асопа»), опис війн («Троянські події»), опис історії міст («Аттіда» – перший історичний твір з історії Афін). Судячи з усього, його твори являли собою міфічні історії. Історики наступних епох піддавали повідомлення Гелланіка нищівній критиці та звинувачували у «спотворенні дійсності».

Символом історичної традиції стародавньої Греції прийнято вважати історика Геродота (бл. 480 – 425 рр. до н.е.), якого давньоримський політик та оратор Марк Туллій Ціцерон назвав «батьком історії». Народився у м.Галікарнас, але більшу частину свого життя прожив в Афінах. Багато подорожував: побував у Єгипті, Північному Причорномор'ї (тривалий час жив в Ольвії), Вавилоні, Фінікії та на півдні Італії. Мав дружні зв'язки з багатьма політиками (входив до складу політичних гуртків, наприклад, до гуртка афінського політика Перікла). Саме в Афінах він й написав головний твір свого життя – «Історію» (9 книг, за числом муз-покровительок різних видів мистецтв та наук):

- Кн.1. «Кліо» – покровителька історії (розповідь про діяльність та завоювання перського царя Кіра);
- Кн.2. «Евтерпа» – покровителька ліричної поезії та музики (розповідь про історію, культуру та традиції Єгипту);
- Кн.3. «Талія» – покровителька комедії (розповідь про походи перського царя Камбіза);
- Кн.4. «Мельпомена» – покровителька трагедії (розповідь про Скіфію та походи перського царя Дарія на скіфів та Лівію);
- Кн.5. «Терпсихора» – покровителька танців та хорового співу (розповідь про перебіг греко-перських війн);
- Кн.6. «Ерато» – покровителька любовної поезії (розповідь про перебіг греко-перських війн);
- Кн.7. «Полігімня» – покровителька гімнів та пантоміми (розповідь про перебіг греко-перських війн);
- Кн.8. «Уранія» – покровителька астрономії (розповідь про перебіг греко-перських війн);
- Кн.9. «Каліоппа» – покровителька епосу (розповідь про перебіг греко-перських війн).

Твір Геродота неодноразово переписувався у наступні епохи, однак, лише 5 копій цього твору дослідники вважають максимально близьким до оригіналу. Вперше у книжковій формі твір було видано у Венеції у 1502 р. Дослідники припускають, що головна мета твору це акцент на цивілізаційному протистоянні деспотичних та монархічних східних суспільств (уособленням яких стала Персія) та демократичної й високо розвинутої європейської Греції. В описі різних народів підвищена увага приділена життю, побуту, звичаям, природі та біологічному світу. Періодично змішуючи реальність та міфологію, Геродот допускає доволі багато помилок, наводить розпливчасті пояснення тощо. Геродот явно не володів методикою історичного опису, не вмів критично ставитися до джерел інформації, але прагнув до надмірної деталізації і фіксував інформацію доступною мовою. До речі, щодо присутності критичних моментів: «...Я маю своїм обов'язком передавати усе, про що мені кажуть, але я не зобов'язаний беззаперечно вірити усьому, що кажуть...» (Кн.7., 152).

Сучасником Геродота був історик Фукидід (бл. 460 – 400/395 рр. до н.е.). Історик мав фракійське походження. Жив та працював у Афінах, інколи займався політикою та був успішним оратором. Особисто приймав участь у Пелопоннеській війні, командував ескадрою кораблів. За невчасне виконання наказу був засуджений та вигнаний з Афін. Під час вигнання перебував у Фракії (на батьківщині предків), де й написав свій основний твір під назвою «Історія» (8 книг). Твір присвячений подіям Пелопоннеської війни і охоплює період з 431 – 411 рр. (війна завершилася у 404 р. до н.е.). Твір унікальний тим, що був написаний по «гарячим слідам» та особистим учасником подій. Фукидід критично ставився до джерел інформації, використовував епіграфічний та археологічний матеріали. Дослідники справедливо вважають Фукидіда засновником реалістичного методу та історичної критики. Фукидід негативно ставився до вигадок та поетичних прикрас. Не заперечуючи існування богів, історик заперечує їх безпосереднє втручання у справи людей. Цікаво, що автор доволі лояльно описує діяльність окремих політиків, яким він явно не симпатизує. Автор неодноразово цитує висловлювання політиків та військових діячів (бл. 40 промов). Стиль автора суперечливий: з одного боку він доволі простий та доступний, з іншого – складний для розуміння читачеві, який не знайомий із військовою проблематикою. Вочевидь, твір був адресований політикам наступних епох для того, що б вони «врахували» досвід війни і при потребі його використовували.

Історик Ксенофонт (430/425 – 355 рр. до н.е.). Мав аристократичне походження і отримав чудову освіту. Одним з його вчителів був філософ Сократ. За своїми переконаннями був противником афінської демократії та відверто симпатизував Спарті. Слугував найманцем у перському війську а потім перебував на службі у спартанців, за що був засуджений та вигнаний з Афін. Загалом був автором майже 120 творів, за що його прозвали «антична бджола». Твори можна поділити на декілька категорій:

- твори, присвячені філософу Сократу: «Спогади про Сократа», «Апологія Сократа», «Бенкет»;
- твори, присвячені політичній історії, наприклад, твір «Грецька історія» (7 книг), в якому описаний завершальний етап Пелопоннеської війни (з 411 р., на якому завершується твір Фукидіда). Твір написаний з спартанської точки зору;
- історико-політичні романи, наприклад, «Кіропедія» (8 книг) – про виховання перського царя Кіра. В цьому творі перський цар зображений як ідеальний та шляхетний правитель, а Персія – країна справедливості, де усіх вчать правити та підкорятися. Твір має моралізаторський характер, в ньому багато повчальних та промов;
- твори дидактичного (повчального / рекомендаційного) жанру: «Про господарство», «Про прибутки», «Про начальника кінноти», «Про полювання із собаками» тощо.

Історик Ієронім (350 – 260 рр. до н.е.) приймав особисту участь у поході Александра Македонського, а згодом – участь у війнах діадохів, тісно пов'язаний з македонською династією Антигонідів. Саме при їх дворі він написав твір «Історія», який охоплює події з моменту смерті Олександра Македонського (323 р. до н.е.) до смерті царя Пірра (272 р. до н.е.). Цінність твору полягає у тому, що тут міститься інформація про найдавнішу історію стародавнього Риму, присутні географічні та етнографічні екскурси. Вважають, що твір доволі об'єктивний та реалістичний, оскільки написаний учасником подій. Подібно Фукидіду, Ієронім намагався розібратися в причинах певних подій. Він не намагався досягнути риторичного ефекту та не

надмірно драматизував. Інші історики та сучасники доволі позитивно відгукуються про творчість Ієроніма, справедливо порівнюючи його успіхи з успіхом Фулідіда.

Дуріс Самоський (біля 340 – біля 270 рр. до н.е.). Історик та політик (тривалий час керував о.Самос). Був автором чисельних творів на різноманітну проблематику. До історичних творів варто віднести «Історії» (або «Македоніка» (26 книг), які збереглися лише фрагментарно. Твір присвячений періоду македонського домінування (363 – 280 рр. до н.е.). Автор намагався справити враження та здивувати читача і тому відносно мало піклувався про історичну правду. До творів іншого спрямування можна віднести наступні: «Про Агафокла» (13 фрагментів), «Про правду» (2 фрагменти), «Про художників» (2 фрагменти), «Про скульптуру» (1 фрагмент), «Про ігри» (4 фрагменти).

Історик Філарх (280 – 219 р. до н.е.) писав невеликі за обсягом твори на історичну та міфологічну проблематику. Найбільш відомий твір – «Історія», де особливу увагу приділено розвитку Пелопоннесу. Твір було написано у 28 книгах (охоплено період від походу царя Пірра на Пелопоннес у 272 р. до смерті спартанського царя Клеомена III у 219 р. до н.е. Твір написано у риторичному стилі з метою привабливості читача (використання анекдотів, відхилення від основної сюжетної лінії, присутність антимакедонського підтексту). Інші історики (Полібій, Плутарх) загалом негативно ставилися до стилю Філарха. Жоден твір історика не зберігся, є лише посилання на нього у творчості його колег.

До пізньогрецьких істориків відносять Полібія (200 – 120 рр. до н.е.). Історик приймав активну участь у політичному житті, зробив блискучу військову кар'єру, був одним із лідерів Ахейського союзу. У якості заручника 16 років перебував у Римі, де мав нагоду вивчати історичні твори, які були вивезені римлянами у якості військових трофеїв після розгрому Македонії. Під впливом римлян почав їм активно симпатизувати. Вважав, що римські завоювання це «велике благо для різних народів». У 146 р. до н.е. був свідком падіння Карфагену. Є відомості, що історик перебував у складі експедицій до Олександрії та Атлантичного океану, опинився у складі римської комісії з реорганізації Греції, докладав багатьох зусиль для створення перепон у відправленні давньогрецьких творів мистецтва до Риму у якості трофеїв. Греки оцінили зусилля історика та політика (в багатьох містах йому були поставлені пам'ятники).

Полібій став автором «Всесвітньої історії» (40 книг), в якій описані події з 264 по 144 рр. до н.е., які мали місце на території Риму, Греції, Македонії, Малої Азії. Головна мета твору – описати процес завоювання римлянами регіону Середземномор'я та пояснити причини військового успіху цього народу. Головною причиною успіхів римлян він вважав досконалість їх державного устрою, в якому поєдналися різні політичні системи: демократія, аристократія та монархія. Полібій був прихильником того, що історію створюють конкретні особистості. Окрім цього він пов'язав вплив природних умов на історичний розвиток. За його переконаннями «історія повинна вчити читача, як себе поводити у тих чи інших обставинах, з огляду на уроки минулого».

До категорії греко-римських істориків відносять: Діодора Сицилійського, Страбона, Плутарха, Арріана та Павсанія.

Тема 3. Егейський період давньогрецької історії.

План:

- 1. Критська (Мінойська) цивілізація.**
- 2. Мікенська (Елладська) цивілізація.**

1. Критська (Мінойська) цивілізація.

В акваторії Егейського моря розташовано дуже багато островів, які стали осередком виникнення першої європейської цивілізації. Майже одночасно на острові Крит та на декількох мініатюрних островах архіпелагу Кіклади зародилася європейська історія та культура. Якщо співставити обидва вогнища, то Кіклади програють великому Криту, перебувають в тіні його величчя та культури. Але, тим не менш, не варто ігнорувати тих, хто жив на Кікладських островах: Наксосі, Делосі, Мелосі, Паросі та ін. (у дослівному перекладі з грецької назва архіпелагу перекладається «ті, що лежать навкруги»).

Етнічна приналежність родоначальників Кікладської цивілізації викликає масу дискусій. Самоназва «кікладців» нам невідома. Історик Геродот називав їх «лелегами», а історик Фукидід - «карійцями» (вочевидь, натякаючи на їх малоазійське походження). Зародження та розквіт Кікладської цивілізації відноситься до епохи пізньої міді та раннього бронзового віку (III – II тис. до н.е.). Археологи встановили, що мешканці Кікладських островів практикували будівництво багатovesельних кораблів з високим носом. Кікладці займалися спеціалізованим ремеслом, наприклад, виготовляли посуд. Саме це й становило основну статтю експорту (кікладські керамічні вироби знаходять не лише на сусідніх островах – Криті, Самосі, Лемносі, а й на території Малої Азії та Подунав'я, Балеарських островів та Східної Іспанії). Завдяки торгівлі та мореплавству спостерігався процес майнової диференціації в середині родових спільнот. У період з 2800 по 2200 рр. до н.е. на островах виникають протоміські поселення з кріпосними стінами – типові племінні центри. Цікаво, що в середині таких поселень були розташовані однотипні помешкання, що говорить про існування традицій племінної демократії (ще не було більш комфортних помешкань для вождя чи родової аристократії). Але в похованнях мешканців островів вже намітилися тенденції до майнової диференціації (одні поховання багатіші за інші. Археологами знайдено велику кількість мідних та срібних прикрас, знарядь праці, зброю, кераміку). Кікладці здійснювали поховання померлих у кам'яних скриньках та, з часом, у купольних гробницях.

Самостійний розвиток кікладців був припинений вторгненням завойовників з острова Крит. Про це є повідомлення історика Фукидіда (Історія, I, 4):

«Мінос – найдавніший з тих, про кого ми знаємо по слухах, придбав флот і володів Еллінським морем і Кікладськими островами; на більшу частину цих островів він першим привів колоністів, які вигнали місцевих карійців...».

Хто ж такий був Мінос, і що собою являла його батьківщина?

Острів Крит являв собою найбільший острів Егейського моря. Згідно з давньогрецькою міфологією саме тут провів своє дитинство бог Зевс, а місцевий цар Мінос наказав архітектору Дедалу побудувати славнозвісний лабіринт, де мешкав не менш знаменитий Мінотавр.

Стародавній Крит був розташований на перетині доволі жвавих торговельних шляхів і був центром транзитної торгівлі. В давні часи острів достатньо щільно був вкритий лісом та відчував брак питної води. В наш час острів виглядає зовсім іншим. Справа у тому, що під впливом тектонічних процесів західна частина острова піднялася на 9 метрів (від античного рівня), а східна навпаки опустилася і тому руїни багатьох стародавніх поселень нині перебувають під водою.

Як не дивно, але острів тривалий час залишався поза межами уваги дослідників. Першим, хто почав цікавитися можливістю розкопок на Криті був німецький археолог Генріх Шліман. Однак, в силу певних обставин, не йому належала першість у відкритті Критської цивілізації.

Критську цивілізацію відкрив британський археолог Артур Еванс (1851 – 1941 рр.) – професор кафедри археології Оксфордського університету (1909 р.) та президент Британської академії наук (1916 р.), який проводив систематичні розкопки на острові протягом 1900 – 1931 рр. У 20-30-ті роки він опублікував чотирьохтомну працю «Палац Міноса», яка стала настільною книгою для вчених, які займаються історією стародавнього Криту. В одній зі своїх праць він писав:

«Головною моєю метою став Кносс – місто Міноса, овіяне легендами місце, де знаходився побудований Дедалом палац з чудовими витворами мистецтва, з танцювальною залю Аріадни і Лабіринтом; все це тепер перед моїми очима».

Як бачимо, А.Еванс вирішив поєднати результати розкопок з міфологією; в результаті чого з'явилася альтернативна назва Критської цивілізації – Мінойська (від імені легендарного критського царя Міноса). Щодо творців та носіїв цієї цивілізації, то з легкої руки А.Еванса за ними закріпилася штучна назва – «мінойці», хоча до сих пір невідомо, хто вони були в етнічному плані. Судячи з малюнків (фресок) мінойці належали до середземноморського антропологічного типу: вони були середніми на зріст, із витонченим тілом, смаглявою шкірою та чорним волоссям.

Вочевидь населення острова відзначалося етнічною строкатістю, що підтверджується уривком з поеми Гомера («Одіссея», XIX, 172-179):

«...Острів прекрасний лежить посеред винно-темного моря,
Крит плодоносний, навколо омиваний хвилями. Сила,

Безліч там всякого люду живе, а міст - дев'яносто.
Різні там мови змішалися: там проживають ахеї,
Етеокрити відважні, кідоняни, плем'я дорійське,
Що розділилось на три, та ще богосвітлі пелазги...».

На основі археологічних знахідок А.Еванс запропонував поділити історію Критської (Мінойської) цивілізації на три періоди:

- ранньомінойський (XXX – XXIII ст. до н.е.);
- середньомінойський (XXII – XVIII ст. до н.е.);
- пізньомінойський (XVII – XII ст. до н.е.).

Ранньомінойський період (XXX – XXIII ст. до н.е.).

Цей період історії Криту є найбільш таємничим та маловивченим. В соціальному плані ранньомінойське суспільство було занадто архаїчним і тривалий час залишалося родоплемінним (померлих членів одного роду ховали у спільній усипальні). Приблизно з другої половини III тис. до н.е. на Криті виникають міста, приватна власність, майнова нерівність. Завдяки цьому в одних людей з'являється бажання панувати, а в інших – необхідність підпорядковуватися. Так на Криті починають правити перші царі (басилеї), які жили у палацах Кносс, Маллія, Фест, Закро. Археологічні розкопки засвідчують, що палаци являли собою своєрідні поселення-фортеці, які були готові до тривалої облоги. Враховуючи величезну кількість таких комплексів, окремі дослідники вживають по відношенню до Критської (Мінойської) цивілізації ще одну назву – «цивілізація палаців».

Середньомінойський період (XXII – XVIII ст. до н.е.).

Період був часом максимальної могутності Критської цивілізації. Зростав обсяг повноважень володаря палацу – басилея, якому належала як світська, так й духовна влада (їх особи вважалася недоторканими, вони здійснювали жертвоприношення на честь богів). Навколо постаті правителя формувалася місцева еліта, яка переважно складалася з родичів басилея. Рядове населення перетворилося на общинників, які жили в окремих поселеннях неподалік від резиденції правителя. Життя общинника зводилося до виконання цілого ряду відробіткових та натуральних повинностей (будували дороги, ремонтували палац, забезпечували мешканців палацу їжею та одягом). Зі свого боку басилеї зобов'язувалися захищати общинників, приносити жертви богам.

Достатньо великим за обсягом був штат обслуговуючого персоналу в палаці – кухарі, писарі, наглядачі, прислуга, охоронці. Вважають, що переважна більшість таких людей була напіввільною. На Криті також були й раби, однак говорити про їх велику кількість не доводиться. Дуже цікавою є наступна особливість середньомінойського Криту – повна відсутність слідів будь-яких бойових дій. Поселення та палацові комплекси втратили оборонні споруди. Погодимось, що це виглядає доволі дивно, враховуючи те, що війна була нормою тогочасного життя.

Пізньомінойський період (XVII – XII ст. до н.е.).

Буквально з початку XVIII ст. до н.е. на острові розпочалися суцільні міжусобні війни і більшість палаців було знищено (археологи знаходять товсті шари попелу). Однак, палаци відбудовують і Крит знову повертається до нормального життя. Стабілізацію прийнято пов'язувати з ім'ям правителя Кноссу – царя Міноса.

За його правління Кноський палац перетворився в адміністративний, господарський та релігійний центр єдиної Критської держави. З метою ефективного контролю над островом царський палац був з'єднаний із віддаленими районами системою доріг.

Володіючи потужним військом та флотом, критські володарі проводили досить агресивну зовнішню політику: їм вдалося захопити чи зробити залежними від себе найближчі острови та декілька стратегічних пунктів на Балканах й у Малій Азії. Тамтешнє населення було обкладено повинностями, змушено було постачати заручників на знак своєї лояльності. Про домінування мінойців повідомляв Геродот (Історія, I, 171): «Карійці були підвладні Міносу, називалися лелегами і займали острови. ...вони постачали команди для кораблів завжди, коли цього вимагав Мінос. В той час Мінос підкорив багато земель і прославився військовою вдачею».

А з нагоди інформації про заручників варто пригадати зміст декількох міфів, героями яких були цар Егей, його син – Тесеї, критська принцеса Аріадна, потворний мешканець лабіринту –

Мінотавр. Щодо Мінотавра, то за повідомленням історика Діодора Сицилійського (Історична бібліотека, IX, 60-62, 77. Міф про Тесея та Мінотавра):

«Пасифая (дружина Міноса) вступила у зв'язок з биком і народила легендарного Мінотавра; як кажуть він був двоюкої породи – верхня частина тіла до плечей була бичачою, а інша – людською. Цьому монстру Дедал, як кажуть, побудував лабіринт з безкінцевими та кривими проходами, з яких важко вийти. Мінотавр, який тут мешкав пожирав надісланих йому з Афін сімох хлопчиків та сімох дівчаток».

Завдяки цілеспрямованій експансії Егейське море було проголошено «сферою стратегічних інтересів критської держави». Давньогрецький історик Фулідід назвав період домінування мінойців на морі – таласократією.

Існує й інша традиція оцінки діяльності царя Міноса. Наприклад, його вважають визволителем Егейського моря від піратів, мудрим правителем та законотворцем. Давньогрецькі законотворці наступних епох завжди посилалися на Міноса як на творця самих давніх законів. Ім'я Мінос носили усі представники правлячої династії.

Розквіт та домінування Критської цивілізації змінився її раптовим занепадом. Починаючи з другої половини XV ст. до н.е. острів постраждав від масштабної катастрофи. Археологи встановили, що в цей період славнозвісні палаци (у т.ч. й палац у Кноссі) та рядові поселення були зруйновані. Причому руйнування трапилося одночасно по всьому острову. Вочевидь це не могло бути пов'язано із завоюванням чи повстанням. Причиною краху стало виверження вулкану на острові Санторін (Фера), який розташований на відстані у 120 км від Криту.

Виверження супроводжувалося потужними землетрусами, цунамі та розповсюдженням попелу, який товстим шаром вкривав поля та виноградники. Фактично мінойці постраждали від екологічної катастрофи. Руйнування були такими масштабними, що Критська цивілізація не змогла від них оговтатися.

Трагедія Криту та його мешканців могла стати основою для появи легенди про Атлантиду. Її автором став давньогрецький філософ IV ст. до н. е. Платон, який описав великий й могутній острів «Атлантиду», володарі якого мали величезний обсяг влади, а мешканці відзначалися вдачаю, майстерністю та багатством. І оці буквально за один день Атлантиду поглинуло море.

З руїн зміг відновитися лише Кнос, але він не досягав колишньої величі. В його культурі відбулися вражаючі зміни, що засвідчило факт появи нових переселенців. Хто ж вони? Вважають, що спустошений вулканічною та сейсмічною активністю Крит став легкою здобиччю завойовників. Місцеве населення, деморалізоване та чисельно скорочене, не могло чинити спротив завойовникам з території материкової Греції – ахейцям. Геродот підтверджує цей факт словами (Історія, I, 171):

«На спустошений Крит переселилися різні народи, переважно елліни».

Саме ахейців вважають могильщиками Мінойської цивілізації. Після їх вторгнення та пізнішого вторгнення дорійців (у XII ст. до н.е.) Крит перетворюється в глуху провінцію тогочасного світу. Центр прогресу та цивілізації переміщується до материкової Греції.

2. Мікенська (Елладська) цивілізація.

Південна частина материкова частина Греції (півострів Пелопоннес) на протязі усього II тис. до н.е. відчувала потужний вплив більш розвинутої в політичному, господарському, соціальному та культурному планах Критської цивілізації, а після її раптової та трагічної загибелі частково сприйняла її спадщину.

Враховуючи те, що це вогнище цивілізації було розташовано на Балканах, на території, де з часом виникне стародавня Греція, цю цивілізацію прийнято називати Елладською або Мікенською (за назвою одного з тамтешніх поселень). Греки наступних епох були переконані, що творці Елладської цивілізації були варварами, дикунами. Хоча залишки їх матеріальної культури говорять про великі успіхи в господарстві, будівництві та ремеслах.

Подібно до Критської цивілізації Елладський період прийнято поділяти на три періоди:

- ранньоелладський (XXX – XXI ст. до н.е.);
- середньоелладський (XX – XVII ст. до н.е.);
- пізньоелладський (XVI – XII ст. до н.е.).

Отже, з Критською цивілізацією Елладська цивілізація має подібність у загальній хронології (час виникнення та час зникнення).

Ранньоелладський період (XXX – XXI ст. до н.е.).

На цьому етапі на території материкової Греції проживало догрецьке населення – пеласги. Як нам вже відомо, це був народ неіндоевропейського походження, який залишив після себе відносно мало пам'яток. Вважають, що територіями концентрації цих племен були райони Середньої та Південної Греції (Пелопоннес).

Поруч із пеласгами на півдні Балкан, островах Егейського моря та у Малій Азії історики фіксують племена лелегів та карійців. Існує припущення, що усі ці назви – це назви окремих племен одного народу. Одна – «лелеги» - використовувалася для позначення європейських племен, інша – «карійці» – використовувалася для позначення малоазійських племен. На підтвердження цього наведемо уривок з Геродота:

«Карійці прийшли на материк з островів. У глибоку давнину вони були підвладні Міносу, називалися делегами і жили на островах. Втім, делеги, за переказами, наскільки можна проникнути вглиб століть, не платили Міносу ніякої данини. Вони зобов'язані були лише постачати на вимогу веслярів для його кораблів. Оскільки Мінос підкорив багато земель і вів переможні війни, то й народ карійців разом з Міносом в ті часи був наймогутнішим народом на світі... Потім, через багато часу, карійців вигнали з їх островів дорійці й іонійці [грецькі племена], і таким-то чином вони переселилися на материк. Так-то розповідають про карійців критяни. Самі ж карійці, втім, не згодні з ними: вони вважають себе споконвічними жителями материка, стверджуючи, що завжди носили те ж ім'я, що й тепер».

Відомо, що пеласги жили в укріплених поселеннях, які мали вулиці та були забудовані будинками прямокутної форми. Але пеласги мали й інший варіант поселення – фортеці. Прикладом стародавньої фортифікаційної споруди може слугувати поселення Лерна (виникло у 2600 р. до н.е., Пелопоннес, історична область Арголіда, назва поселення безпосередньо пов'язана із другим подвигом Геракла, який переміг небезпечну потвору – Лернейську гідру, він відрубав їй голову а отрутою намастив наконечники стріл). Поселення було побудовано на верхівці пагорба та оточено достатньо могутніми стінами. Технологія будівництва таких стін була доволі простою: два ряди кам'яних стін, простір між якими було заповнено будівельним сміттям та камінням, були наявні перегородки та підковоподібні башти. В середині були розташовані помешкання рядових общинників та будинок вождя - палацова будівля побудована з цегли (товщина стін сягала 1 метра). Вочевидь «палац» мав два поверхи (на першому були розташовані господарські і приміщення, а на другому – житлова частина). Приблизно у 2200 р. до н.е. будинок вождя було перебудовано – з'явилася двоповерхова споруда площею 25 на 12 метрів, вкрита черепицею (звідси її сучасна назва – «будинок з черепичним дахом»). В середині будівля була перегороджена на декілька дрібних приміщень: головна зала (мегафон), коридори, сходи на другий поверх і т.д. Окрім цього в приміщенні існували кімнати для зберігання продуктів харчування (глиняний посуд, який був запечатаний тавром господаря. Усе це свідчить про процес остаточного подолання первісної рівності та трансформування влади племінного вождя у владу монарха. Палац проіснував до 2150 р. до н.е., був зруйнований під час пожежі та більше не відновлювався.

Результати дослідження місцевого поховального комплексу підтверджують факт того, що майнового та соціального розшарування ще не відбулося.

Поселення Лерна скоріше виключення з правил ніж норма для тих часів. Дослідники вважають, що на іншій території Греції в названий період племінні відносини були ще дуже міцними і органи племінного самоврядування просто не дозволяли окремим індивідуумам виокремитися з маси населення.

Середньоелладський період (XX – XVII ст. до н.е.).

Приблизно у XXI – XX ст. до н.е. на території півдня Балканського півострова з'являються племена ахейців. Пеласги доволі мирно прийняли переселенців, але цю ситуацію не варто ідеалізувати, оскільки поява ахейців сприяла зникненню цілого ряду поселень, наприклад, вже відомого нам поселення у Лерні.

Ахейці активно асимілювали пеласгів, поступово стираючи пам'ять про цей народ.

Ахейці не обмежилися захопленням материкової частини, у XV – XIII ст. до н.е. вони завоювали Крит, що сприяло остаточному занепаду Мінойської цивілізації, яка до цього зазнала потужного удару від наслідків виверження вулкану на о.Тіра (Фера, Санторін). Були захоплені Кіклади та інші острови, відбулося проникнення до Малої Азії (є повідомлення хетських джерел про країну «Ахіяву» та славнозвісна війна проти Трої (хронологія якої досі не встановлена, можливо, у XIII ст. до н.е.).

Не варто вважати, що переселення ахейців супроводжувалося піднесенням рівня розвитку материкової Греції, скоріше ситуація нагадувала застій, який супроводжувався зміцненням родового устрою. З'явилися нові племінні центри на півострові Пелопоннес, наприклад, у Мікенах та Тірінфі. Саме від назви міста Мікени й походить назва цивілізації материкової Греції.

Руїни Мікен були знайдені та досліджені у 1876 р. німецьким археологом Г.Шліманом.

Вважають, що саме Мікени є прикладом нового часу, нових тенденцій розвитку, коли ми можемо говорити про оформлення царської влади та виникнення державності. Але в жодному випадку ми не можемо говорити про її єдність. Великим гальмівним чинником процесу об'єднання ранньоахейських державних утворень був географічний фактор – територія Пелопоннесу розділена пагорбами на дрібні долини, які контролювалися місцевими родами (кланами). Жоден тамтешній рід не проявляв бажання об'єднатися в єдине державне утворення.

Пізньюелладський період (XVI – XII ст. до н.е.).

Характеризувався розквітом Мікенської цивілізації. В цей час ахейські міста-фортеці (ззовні схожі на Мікени) виникають в різних куточках Греції: Пілос (Мессенія), Афіни (Аттіка), Фіви (Беотія), Іолк (Фессалія) та ін. Ахейські поселення були набагато скромнішими за мінойські. До того ж вони були краще укріпленими і майже неприступними (товщина стін могла сягати від 8 до 17 м.). Поселення забезпечувалися водою та мали каналізацію. Фактично кожне таке поселення стало політичним та господарським центром окремої мініатюрної держави. А центром самого поселення був палац. Володарем палацу, поселення та держави був правитель із титулом «ванака» (анакт). В його руках була сконцентрована верховна політична, судова та жрецька влада. Свідченням його лідерства був величезний земельний наділ – теменос, розмір якого втричі перевищував розмір земельного наділу будь-якого іншого представника еліти. Ванака користувався допомогою цілого ряду чиновників: писців, військового начальника (лавагета) – друга людина в державі, жерців (жриць).

Зростає добробут правлячої верхівки. Царські могили XVI ст. до н.е. вражають своїми багатствами (золото, слонова кістка, бурштин, гірських кришталі). Саме у могилах цього періоду є золоті поховальні маски, які досить реалістично відображають портретні риси померлого (наприклад, славнозвісна «Маска Агамемнона». Кому належала ця маска до сих пір невідомо, бо Агамемнон жив набагато пізніше). Те, що тогочасні правителі Мікен буквально «купалися у золоті» підтверджується словами Гомера, який назвав Мікени «золотощедрими».

З середини XVI ст. до н.е. з'являються купольні гробниці – дромоси, в яких ховали аристократів. Покійного забезпечували багатим супровідним інвентарем – мечі з рукояттям з гірського кришталю та слонової кістки, кинджали з бронзи та золота, чисельні прикраси (діадеми, сережки, підвіски з фаянсу, слонової кістки та бурштину. Багато цих речей були прикрашені сценами полювання – вочевидь, один з видів тогочасних розваг.

Жорстокі часи породжували доволі жорстоких людей, які вважали за норму війну (пригадаємо товсті мури навколо тамтешніх міст) та насилля (що різко відрізняє мікенців від витончених мінойців острова Крит). Пізньюелладський період супроводжувався надмірною агресивністю мешканців Еллади, яка була спрямована не лише на подолання й пограбування сусідів (відомий факт походу семи правителів області Арголіда на місто Фіви (XIV ст. до н.е.), в результаті чого воно було зруйновано), а на зовні, ахейці кинули виклик навколишньому світу.

Вочевидь на перших порах їх експансія була спрямована на острівну Грецію: Кікладські острови, о.Кіпр, де були поклади міді, зрештою – Крит, де під тиском чергової хвилі переселення ахейців остаточно зникла Мінойська цивілізація (біля 1400 р. до н.е.). Досить активно цікавилися ахейці узбережжям Малої Азії. Плацдармом для їх проникнення до цього регіону стало місто Мілет. Проникаючи в глибини півострова, ахейці стикнулися із хетами. Хетські джерела містять інформацію про країну «Аххіява», в назві якої досить легко відчуті назву «ахейці». Ось невеликий уривок з листа хетського царя Мурсиліса II (1343 – 1313 рр. до н.е.):

«Цар країни Аххіява пішов на країну Мілаванда і тому я надіслав туди Гулласа та Мала-Луїса з військом та кіньми. Вони розбили країну Мілаванда і пограбували її...».

Військовим походом проти багатого та впливово сусіда була славнозвісна Троянська війна, опис якої є сюжетом поеми Гомера «Іліада». Правителю Мікенського царства – Агамемнону вдалося мобілізувати на війну усіх ахейських царів. За результатами багаторічного протистояння Троя впала та була знищена. Зрозуміло, що в «Іліаді» дуже багато вигадок, але вона, без сумніву, створена на основі реальних подій. На думку більшості сучасних дослідників Троянська війна могла відбутися в період між 1260 та 1230 рр. до н.е. Хоча є твердження про те, що війна могла відбутися на початку XII ст. до н.е. Так був усунутий важливий торговельний та політичний конкурент. Г.Шліман та його помічник В.Дерпфельд в період з 1871 по 1890 рр. здійснювали планомірні археологічні розкопки на пагорбі Гісарлик (Північно-Східна Туреччина). В результаті розкопок було знайдено руїни легендарного міста Троя (Іліон). Так було матеріально підтверджено відомості про Троянську віну.

Не зважаючи на зовнішньополітичні успіхи, ахейське суспільство не змогло оминати потужної кризи кінця XIII ст. до н.е., яка була спровокована появою на північних кордонах ахейського світу представників нової хвилі давньогрецьких переселенців – дорійців, іонійців, еолійців. На відміну від достатньо цивілізованих ахейців племена другої хвилі ще перебували на стадії первісних відносин, але володіли культурою обробки заліза.

Дорійці пройшли по ахейській Греції, руйнуючи поселення та палаци. Мікени, Тірінф, Афіни та інші добре укріплені фортеці були врятовані завдяки своїм міцним мурам, однак у полум'ї війни загинули десятки інших міст (життя на їх руїнах так більше й не відновлювалося). Розгорнулася боротьба за виживання. Дослідники відзначають колосальне скорочення населення тогочасної Греції.

Ахейці рятувалися від дорійців, тікаючи у важкодоступні області (Еліду, Ахайю, Аркадію на Пелопоннесі чи до Малої Азії). Останнє підтверджено інформацією географа Страбона, який цитував поета VI ст. до н.е. Мімнерма:

«Залишивши Пілос, ми прийшли на кораблях до омріяної Азії. Завдяки перевазі в силі ми жорстоко розправилися із місцевими мешканцями... Ми волею богів захопили еолійську Смірну».

Останнім часом в науці прийнято переосмислювати роль дорійців в падінні Мікенської (Елладської) цивілізації.

Окремі дослідники вважають, що дорійські переселенці зустріли вже вмираючу цивілізацію і їх вторгнення лише прискорило її остаточний крах. Отже, причин загибелі Мікенської цивілізації декілька, вони носять як внутрішній (соціально-економічний та політичний характер), так і зовнішній (дорійське вторгнення). Заради справедливості слід зазначити, що неабияку шкоду ахейцям принесла саме Троянська війна, яка буквально виснажила матеріальні та людські ресурси ахейської Греції.

Тема 4. Культура Егейського періоду давньогрецької історії. (на самостійне вивчення)

Тема 5. Передполісний (Гомерівський) період давньогрецької історії та його культура. (на практичне заняття та на самостійне вивчення)

Тема 6. Архаїчний період давньогрецької історії.

План:

- 1. Прояви «Архаїчної революції» у давньогрецькому світі.**
- 2. Давньогрецький поліс та полісна ідеологія.**
- 3. Ранньогрецька (старша) тиранія.**
- 4. Архаїчна Спарта. (на практичне заняття)**
- 5. Архаїчні Афіни та Аттика у VIII – VII ст. до н.е.**

6. Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е. (на практичне заняття)

7. Доба Великої грецької колонізації. (на практичне заняття)

1. Прояви «Архаїчної революції» у давньогрецькому світі.

Епоха VIII – VI ст. до н.е. – період найбільш інтенсивного розвитку давньогрецької цивілізації. Сукупність змін Архаїчного періоду прийнято називати «Архаїчною революцією». Одне уточнення: термін «революція» тут використовують не у значенні політичного перевороту, а у більш широкому розумінні – якісного стрибка, виходу на новий рівень розвитку.

Дослідники вважають, що на початку Архаїчного періоду грецький світ поступався у розвитку стародавньому Сходу, але наприкінці доби Архаїчного періоду греки вже випереджали східні народи. За три століття глибинних та масштабних трансформацій зазнали усі сфери життя греків, починаючи від політики, закінчуючи культурою – в Греції з'явився якісно новий тип цивілізації, державності, соціуму, господарства та культури, що дало підстави окремим дослідникам стверджувати про процес формування так званого «грецького дива».

У чому ж проявилися революційні зміни:

1. У Греції відновилися основи державності. Нові державні утворення приймають форму не палацових царств, а полісів (держав у формі громадянської общини);

2. Потужний демографічний вибух (вчені до сих пір сперечаються з приводу причин такого явища). Населення Греції за одне століття виросло у декілька разів. Вочевидь цьому сприяли фактори відсутності зовнішньої загрози, зростання добробуту та стабілізації повсякденного життя. Слід відзначити, що демографічний вибух стався в регіоні із доволі обмеженими природними ресурсами, що спричинило появу т.зв. «земельного голоду» - «стенохорії» («аграрне перенаселення»). «Стенохорія» боляче вдарила по тих полісах, які володіли невеликою за площею «хорою» (Центральна Греція, Іонія, острови). Навпаки в Аттиці, Беотії, Фессалії та на Пелопоннесі завдяки великим площам земель «стенохорія» не призвела до катастрофічних наслідків;

3. Посилення темпів урбанізації (зростання чисельності міського населення, становлення міського способу життя). Якщо до початку доби Архаїки в грецькому світі було доволі мало міських поселень, то в кінці Архаїчного періоду Греція перетворилася в країну міст. Міста могли утворюватися різними способами, найбільш поширеним з яких був «синойкізм» (буквально «злиття») – об'єднання декількох сільських поселень в один міський центр. Міста ставали центрами політичного, релігійного та господарського життя. Фактично у кожному місті було два центри тяжіння: Акрополь («верхнє місто»), який являв собою фортецю на пагорбі, де були розташовані головні храми й громадські будівлі та Агора – головна площа міста, де знаходився ринок та збиралися народні зібрання;

4. Зміни у військовій справі. Відтепер головним у військовому мистецтві став колективний початок. Епоха героїв-аристократів пішла у минуле. Важливу роль на полях битв відігравали загони «гоплітів» – важкоозброєних піхотинців – «гоплітська революція». Військові обладунки гопліт купував сам, тому для того, щоб служити у війську слід було бути багатою людиною. Бідні громадяни, які не могли придбати комплект обладунків, під час війни складали допоміжні загони легкоозброєних воїнів. Кіннота комплектувалася виключно з аристократів, але вона не відігравала значної ролі у грецькому війську (бракувало коней);

5. Бурхливий розвиток господарського життя, торгівлі та грошового обігу (про це буде окрема тема). За типом домінування господарської діяльності поліси поділялися на дві категорії: аграрні та ремісничо-торгівельні;

6. Ускладнення соціальної структури суспільства. На початку Архаїчного періоду провідну роль у давньогрецькому суспільстві відігравали «аристократи» (від грецького «аристой», що дослівно перекладається як «кращий», «шляхетний») – нащадки басилеїв Передполісного періоду та інших шляхетних родів. Їм належала уся повнота влади, оскільки саме вони створювали органи влади, в середовищі яких приймалися рішення, які поширювалися на усіх членів суспільства. Народні зібрання скликалися рідко і лише для того, щоб затвердити рішення аристократів. Аристократи домінували й в господарському житті, оскільки саме їм належали великі земельні володіння та значна частина військової здобичі. Однак, не варто перебільшувати обсяг їх багатств. Якщо порівнювати архаїчну Грецію з країнами Сходу, то вона виглядала занадто «бідною». Ті ж

самі аристократи вели досить скромний спосіб життя, задовольняючись своєю владою та авторитетом. Авторитет підтримувався наступними способами:

- аристократи керували релігійним життям полісів, посідаючи посади жерців;
- аристократи були суддями, від рішень яких залежала доля людей;
- аристократи очолювали військо під час походів та служили в елітних загонах, наприклад, у кінноті;
- аристократи були інтелектуальною частиною суспільства.

З іншого боку перебував «демос» (дослівно – «народ»), представники якого перебували в різних формах та ступенях політичної та господарської залежності від аристократів. Залежність могла завершитися борговим рабством, коли боржник спочатку віддавав свою земельну ділянку, потім – погоджувався на закабалення членів своєї родини, а в остаточному варіанті – сам ставав залежним від кредитора;

7. Загострення соціальних протиріч. Орієнтовно з другої половини VII ст. до н.е. ситуація почала змінюватися.

- Конфронтація в середовищі еліт. Аристократи втрачають свою вагу у суспільстві. Спочатку вони були витіснені з армії, в якій відтепер домінували важкоозброєні вояки – «гопліти», яких набирали з селян. Завдяки активному розвитку ремесла та торгівлі аристократи отримали конкурентів у вигляді «нешляхетних багатіїв» – торгівельно-ремісничача верхівка суспільства. Конкурентів родовій аристократії можна називати «новими греками» або «плутократами» (від імені давньогрецького бога Плутоса – покровителя багатства). «Нові греки» не мали шляхетного родоvodu, і єдине, чим вони могли привернути до себе увагу – величезне багатство, яке було здобуто за рахунок спекуляцій та вдалих торгівельних операцій.
- Конфронтація по лінії аристократи – демос. Наприкінці Архаїчного періоду демос почав вперше виступати на захист своїх прав. У конфлікті аристократи – демос перемогу, зазвичай, здобував саме демос, на що були свої причини: демос чисельно переважав аристократів; аристократи ніколи не демонстрували своєї єдності, поринаючи у сварки та внутрішні конфлікти, що суттєво послаблювали поліси, розорювали їх.
- Конфронтація по лінії вільні та раби.

8. Поява письмового законодавства. З метою порятунку окремі поліси змушені були обирати з середовища своїх громадян або запрошувати ззовні так званих посередників - «есимнетів». Мета їх діяльності – за певний строк примирити мешканців полісу, згладити гостроту конфліктів шляхом проведення реформ та інших заходів. Важливим підсумком діяльності таких посередників в окремих полісах стала поява першого письмового законодавства, яке замінило собою звичаєве право. Про перших давньогрецьких законотворців ми знаємо дуже мало: Залевк (Зелевк), Питтак, Драконт (VII ст. до н.е.), Харонд (VI ст. до н.е.) та ін. Їх закони були далекими від досконалості, відзначалися жорстокістю покарань за різні види злочинів. Однак, появу письмового законодавства варто розцінювати як справжній прорив. Відтепер ніхто не міг трактувати звичаєве право на власний розсуд, оскільки усі закони були письмово зафіксовані. З іншого боку не варто розцінювати появу законів як перемогу демосу. Справа у тому, що на момент створення основних письмових законів демос ще не відігравав потужної ролі, до цього слід додати його поголовну неграмотність. Є припущення, що закони створювалися аристократами для аристократів, які просто хотіли жити за «чіткими правилами»;

9. Встановлення тиранії. В окремих випадках посередникам не вдавалося примирити ворогуючі сторони і тому конфлікти в середині полісів могли затягуватися на тривалий період. Така ситуація була сприятливим підґрунтям для встановлення влади сильних особистостей, яких прийнято називати «тиранами». Титул «тиран» мав малоазійське (лідійське) походження і у первинному розумінні означало буквально «правителя, який захопив владу насильницьким шляхом». Тиранічні режими Архаїчного періоду прийнято називати «старшою тиранією» на протигагу «молодшій тиранії» доби Еллінізму.

2. Давньогрецький поліс та полісна ідеологія.

Своєрідною точкою відліку успіхів стародавніх греків прийнято вважати появу полісів, полісної системи та полісної ідеології.

Якщо на початковому етапі доби Архаїки Греція являла собою сукупність слабозвинутих в політичному, господарському та культурному планах мініатюрних сільських общин, то на кінець цього періоду вона створила державність і стала країною полісів. Отже, цивілізація стародавніх греків – це, в першу чергу, полісна цивілізація.

Поняття «поліс» слід розглядати у двох вимірах:

- по-перше, в дослівному перекладі «поліс» означає «місто-державу», але слід зауважити, що поняття «місто», і поняття «державу» слід розуміти виключно в античному трактуванні. Типовий давньогрецький поліс був невеликим за площею – 100-200 кв.км. В такому полісі могло проживати 5 – 10 тис. осіб. Однак, зустрічалися й справжні «гіганти». Наприклад, Спарта (найбільший в територіальному плані поліс) разом із завойованою спартанцями Мессенією сягала розмірів 8400 кв.км. з населенням до 300 тис. осіб; Афіни разом з Аттикою – 2500 кв.км з населенням до 400 тис. осіб. Але такі поліси були скоріше виключенням з правил. Могли зустрічатися поліси з чисельністю населення у декілька сотень осіб. Більшість членів полісу знали один одного в обличчя. Не зважаючи на розміри, кожний поліс був суверенною державою, мав свої закони, органи управління та карбував власну монету. Центром полісу було конкретне місто. В грецькому світі зустрічалися поліси, які мали два і більше міських центрів, один з них обов'язково виконував роль столиці. Зустрічалися (дуже рідко) поліси, які взагалі не мали столичного центру.

Місто було укріпленим пунктом – центром регіональної торгівлі, концентрацією ремесел, релігійного та політичного життя. Навколо міста була розташована сільськогосподарська округа – «хора». Навіть якщо людина проживала у місті, вона мала свій земельний наділ на «хорі». Таким чином, будь-який громадянин, який займався ремеслом чи торгівлею, одночасно був й землеробом чи, принаймні, землевласником. До складу полісів входили й сільські поселення, які були тісно пов'язані із містом. Потреби господарського та політичного життя примушували селян доволі часто перебувати у місті, що привносило своєрідний динамізм у традиційний селянський побут (прагнення наслідувати спосіб життя городян);

- по-друге, «поліс» – це община (корпорація), сукупність вільних, політично рівних та економічно незалежних громадян. Категорію «громадянин» слід відрізнити від категорії «підданий», яка була характерною для суспільств стародавнього Сходу. Цікаво, що категорія «підданий» була нормою для Мінойської та Мікенської цивілізацій, які в наш час вважаються цивілізаціями східного типу. Для того, щоб відповідати статусу громадянина, людина повинна була володіти наступними характеристиками:

- бути особисто вільною (після скасування боргового рабства громадянин у жодному випадку не міг стати рабом. Дещо пізніше почало формуватися уявлення про те, що взагалі будь-який грек не може бути рабом. Це положення знайде своє обґрунтування в працях філософа Аристотеля, який сформував тезу про те, що «лише варвари є рабами за природою»);
- бути чоловіком. Полісна цивілізація була побудована на принципі домінування чоловічої половини населення; жінки мали формальне громадянство, але не мали ні політичних, ні майнових прав; Чисельність громадян полісів була різною, але вона майже ніколи не перевищувала 1/5 усього населення. Наприклад, у полісі з 200-тисячним населенням громадянськими правами могли володіти 30-35 тис. осіб. Усі інші відносилися до категорії «негромадян», неповноправних членів суспільства: жінки, іноземці (метки, періеки та ін.), раби.
- бути землевласником (тільки громадянин міг бути землевласником і тільки землевласник міг бути громадянином). Громадянська община наділяла громадянина індивідуальним земельним наділом на правах приватної власності. У випадку, якщо громадянин втрачав власну ділянку, він не втрачав свій статус і розраховував на частку суспільної землі. Таки чином, саме община (т.т. колектив громадян полісу) була власником всієї землі в державі. Така форма власності називалася античною. Якщо громадянин втрачав свій статус, то держава мала право привласнити його земельний наділ.

Громадянство можна було отримати автоматично (за правом народження) або у якості подарунку за певну заслугу. Громадянство можна було й втратити. Процедура позбавлення громадянства називалася «атимія» (дослівно «презирство», «ганьба»). Атимія була двох видів: та, що призводить до обмеження громадянських прав і та, що призводить до втрати усіх

громадянських прав. Поза межами полісу людина перетворювалася на ізгоя, приреченого на жалюгідне існування. Дуже рідко права громадянина відновлювалися, але для цього потрібна була згода не менш як 6 тис. інших громадян полісу.

Громадянин був наділений сукупністю прав та обов'язків:

- громадянин мав право і повинен був приймати участь в управлінні державою. Саме громадянський колектив у формі народного зібрання реально і номінально являв собою вищу форму влади в полісі. Поліси були державами без прошарку класичної бюрократії. Усі посадовці обиралися громадянами шляхом голосування (чи жеребкування) і працювали на благо полісів безкоштовно. Таким чином вперше у світовій історії сформувалася республіканська державність, при якій суспільство і держава не відокремлені один від одного, а являють собою єдине ціле;
- громадянин мав сплачувати податки на користь полісу;
- громадянин особисто приймав участь у захисті свого полісу, т.т. був членом його військової організації. Мініатюрні поліси, на відміну від потужних держав Сходу, не могли собі дозволити утримувати постійне військо і тому захищати свою державу від зовнішніх загроз повинно було усе чоловіче населення відповідного віку;
- громадяни полісу були офіційно рівними перед законом («ісономія»), кожному поліс гарантував особисту свободу. Це призводило до появи доволі суперечливих егалітарних (зрівняльних) тенденцій. Наприклад, для підтримки рівності в колективі найбільш багаті громадяни були вимушені в інтересах суспільства жертвувати частиною свого майна. Сукупність таких соціальних повинностей називалася «літургія» (влаштування театральних вистав, свят, обладнання кораблів тощо). Слід відзначити, що в період розквіту полісної цивілізації елітні верстви населення ставилися до цього з розумінням.

Поява полісів вплинула на формування нових відносин між людьми, нової системи цінностей, нової ідеології. Ідеологія – це політична свідомість суспільства, те, його цементує з середини. Полісна ідеологія передбачала життя за певними принципами:

- **«автаркія».** У буквальному розумінні «самодостатність», «самозабезпечення». Поліс мав покладатися лише на власні сили, на власні ресурси, що унеможливлювало його залежність від інших полісів у політичному та господарському планах;
- **колективізм.** Колектив усвідомлювалися як початок усього сущого. Вважалося, що окрема людина живе і користується усіма свободами лише тому, що вона є громадянином свого полісу. Як результат – усвідомлення пріоритету спільного над приватним, що знайшло своє втілення у принципі полісної солідарності (спільних дій громадян полісу для досягнення певної мети).;
- **свобода.** У греків ідея свободи набула гіпертрофованих форм. Людина відчувала себе громадянином, підпорядкованим лише закону, а не підданим іншої людини. У зв'язку із цим громадянам грецьких полісів було притаманне відчуття власної гідності. Греки абсолютизували переваги полісного способу життя, що вплинуло на зверхнє ставлення до сусідніх народів, які не мали полісної організації суспільства;
- **патріотизм.** Надважлива, але доволі специфічна складова системи духовних цінностей громадянина. Громадин полісу захищав не якусь абстрактну ідею, він захищав самого себе, свою родину, свою власність, свою свободу, свій статус. Громадянин, який нічого не захищав втрачав свій статус, буквально перетворюючись на «неповноцінну людину». Специфіка полягала у тому, що грек був готовий боронити лише територію власного полісу (своєї «малої батьківщини»). Це сприяло формуванню та проявам надмірної агресивності по відношенню до інших полісів, чужинців та інших держав;
- **консерватизм.** Грекам була притаманна орієнтація на звичаї предків і тому будь-які реформи та новації часто пропонувалися та сприймалися як «повернення до старих порядків».

3. Ранньогрецька (старша) тиранія.

Перші тирані прийшли до влади в Аргосі, Коринфі, Мегарах та інших містах. Будь-який тиран розпочинав своє правління з розправи над політичними опонентами. Погрози та тиск сприяли тому, що з полісів, де встановлювалася тиранія тікали десятки аристократичних родів. Не варто сприймати тиранів як «борців за народ», оскільки за своєю природою вони залишалися аристократами. За словами давньогрецького історика Фукідида:

«... вони спрямовували свою діяльність виключно на свої інтереси, на безпеку своєї особистості і на возвеличення свого роду...».

Демос міг підтримати тирана у його боротьбі за владу, сподіваючись, що тиран покращить його становище. У відповідь на такі очікування тирана проводили політику демагогії (популізму) – політика відвертого «загравання з демосом» (прийняття популярних законів, запровадження обмежень на багатства і т.д.). Процитуємо давньогрецького філософа Аристотеля (Політика, V, 9, 19-23, р.1315):

«Так як до складу держави входять два елементи – клас людей бідних та клас людей багатих, то тиран має переконати і перших, і других у тому, що благополуччя спирається саме на його владу...»

Ціль усіх цих заходів така – тиран в очах своїх підданих має бути не тираном, а царем, не узурпатором, а опікуном; тиран має вести скромний спосіб життя, та не дозволяти собі надлишки, шляхетних приваблювати на свій бік своїм поведженням з ними, а більшістю керувати за допомогою демагогічних прийомів».

Якщо цього не відбувалося, то народ, зазвичай, повставав проти тирана, скидав його з престолу, вбивав або виганяв. Враховуючи це, мало кому з тиранів вдавалося передати владу у спадок своїм дітям. Борців проти тиранії, які інколи жертвували своїм життям, у грецькому світі називали «тираноборцями».

Наведемо декілька прикладів правління тиранів.

Дослідниками було встановлено, що першим прикладом нового політичного режиму може слугувати доба правління тирана міста Аргос – Фідона (670 – 657 рр. до н.е.). Місто Аргос розташовано неподалік від руїн мікенських поселень Мікени та Тірінф. Про історію цього міста відомо небагато, однак, те, що ми знаємо, говорить нам про те, що правителі Аргоса використовували близькість до колишніх центрів Мікенської цивілізації як своєрідний козир у прагненні перейняти саме на себе місцеву історичну традицію. Фідон провів цілу серію війн з найближчими сусідами, намагаючись нав'язати їм свої панування. Були на певний час захоплені Коринф, Епідавр та острів Егіна та Олімпія – потужний релігійний центр усієї Південної Греції. Відомо, що Фідон втручався в процес організації загальногрецьких Олімпійських ігор. Військові успіхи були досягнуті завдяки появі нового типу вояків – гоплітів, нових видів зброї та нової тактики ведення бою, шляхом використання фаланги. Античні історики по-різному класифікують статус Фідона та його методи управління. Після смерті Фідона, який був вбитий в результаті змови, Аргос поступово занепадає, він втрачає завойовані території і поступається своїм домінуванням на Пелопоннесі на користь Спарті.

Наступним прикладом тривалого правління тиранів було місто Коринф, яке було розташоване у дуже вигідному місці – на перешийку Істм (ширина у 6 км). Місто одночасно мало вихід до вод Коринфської затоки Іонічного моря та Саронічної затоки Егейського моря. Однак, слід зауважити, що місто мало дуже маленьку хору і тому його мешканці завжди страждали від стенохорії («земельного голоду»). Останнє спонукало коринфян приймати активну участь у колонізаційному русі. У VIII ст. до н.е. вони закріпилися на острові Керкіра, заснували свою колонію на острові Сицилія – місто Сіракузи, а на півострові Халкідика заснували колонію Потідея. Колоніальна торгівля сприяла потужному господарському зростанню

До середини VII ст. до н.е. в місті панували аристократи, особливо представники шляхетного роду Бакхіадів. У 657 р. до н.е. в місті була встановлена тиранія. Вважають, що першим коринфським тираном був Кіпсел, якому вдалося тривалий час перебувати при владі. Є повідомлення Геродота (Історія, V, 95):

«Кіпсел прагнув влади на Коринфом і захопив місто. Далі Кіпсел повів себе наступним чином: багатьох коринфян він вигнав з міста, багатьох позбавив майна, а ще більше число громадян позбавив життя. Кіпсел керував тридцять років і успішно завершив своє життя, а його владу успадкував його син Періандр».

Періандр, який керував містом з 627 – по 585 рр. до н.е. відомий нам як успішний правитель та полководець. Його флот захопив багато островів в Іонічному та Егейському морях, а армія захопила Епідавр. Періандру вдалося встановити дипломатичні зв'язки із правителями Лідії та Єгипту. Намагаючись використати зручне розташування свого міста у самій вузькій частині Пелопоннесу, Періандр організував за допомогою спеціальних споруд перетягування кораблів

волоком з однієї затоки до іншої. Оцінка діяльності Періандра неоднозначна. Одні історики акцентують увагу на надмірну жорстокість правителя, наприклад, той же Геродот повідомляв наступне:

«Спочатку Періандр був набагато добрішим за свого батька, але після того як він вступив в спілкування з мілетським тираном Фрасибулом, він став набагато кровожерливим, ніж Кіпсел... Фрасибул радив йому стратити видатних людей; з цих пір він розпочав проявляти по відношенню до громадян усю свою жорстокість. Якщо після Кіпсела ще хтось залишився, кого тиран не вбив і не вигнав, то Періандр завершив справу». Інші історики навпаки, вважають його одним з «семи мудреців» стародавньої Греції. Те, що правителю було кого боятися, засвідчує факт постійного перебування поруч з Періандром величезної кількості тілоохоронців. Після смерті Періандра тиранія в Коринфі була ліквідована. Місто ще розвивалося за інерцією, але все більше потрапляло у залежність від більш могутньої Спарти.

Не варто оцінювати діяльність тиранів суто у негативному контексті.

Окремим полісам буквально поталанило з правителями і вони перетворилися на квітучі й багаті міста. Наприклад, тиран остова Самос – Полікрат (538 – 522 рр.) підпорядкував цілий ряд сусідніх островів, побудував могутній флот, активно боровся з піратами Егейського моря, побудував на острові водопровід, перебудував портові споруди та прикрасив острів самим величним храмом у грецькому світі, який був присвячений богині Гері – покровительці острова.

4. Архаїчна Спарта. (на практичне заняття)

5. Архаїчні Афіни та Аттика у VIII – VII ст. до н.е.

Місто Афіни – назване на честь давньогрецької богині Афіни, політичний та господарський центр історичної області Аттика (з грецької мови назва області перекладається як «прибережна країна»).

Про ранню історію міста відомо дуже мало. Припускають, що Афіни були відносно великим ахейським поселенням у Мікенську епоху. Під час переселення другої хвилі греків Афіни були захоплені іонійцями і перетворилися на другорядне місто стародавньої Греції. Тривалий час Афінами керували царі. Більшість з цих правителів були цілком міфічними та напівісторичними особами. Перелік афінських басилеїв із зазначенням термінів їх правління наведено у творі «Хроніка» богослова, письменника та історика Євсевія Кесарійського. Першим з царів був Кекроп – напівлюдина і напівзмій, а останнім – Кодр.

Протягом декількох століть афінські басилеї прагнули підпорядкувати собі навколишні містечка та селища з метою створення єдиної держави (за принципом синойкізму). Самі афіняни вважали, що цей процес було здійснено легендарним царем та героєм Тезеєм (сином Егея), який жив ще до Троянської війни. Сучасні дослідники вважають, що остаточне об'єднання земель навколо Афін завершилося із приєднанням міста Елевсин (на початку VII ст. до н.е.).

Територія Аттики була відносно бідною на земельні ресурси, що компенсувалося досить великими покладами корисних копалин: срібла (Лаврійські рудники), мармуру та глини.

Подібно до інших полісів доби ранньої Архаїки, в Афінах на початку VII ст. до н.е. було ліквідовано монархію та встановлено режим завершувався період правління царів та розпочинався час панування аристократів, які називали себе «евпатридами» (у дослівному перекладі – «сини шляхетних батьків»). Аристократи домінували в усіх сферах життя, вони домоглися скасування спадкової монархії, а потім й ліквідації монархічного режиму. Таким чином, в місті сформувалася аристократична республіка із представницькими органами влади. Як стверджував Аристотель (Афінська політія, 2-3):

«На вищі посади обирали за шляхетністю і за багатством; з початку обирали пожиттєво, а потім – на 10 років. Найважливішими були посади царя, полемарха та архонта... Архонти мали право вирішувати справи остаточо...».

Таким чином, верховна влада опинилася в руках колегії архонтів («архонт» – у дослівному перекладі «вождь») (9 чоловік, термін перебування при владі – 1 рік). Кожний архонт призначався куратором певної державної функції. Наприклад, «архонт-полімар» був верховним командувачем збройними силами, «архонт-басилей» (цю посаду займали представники останньої монархічної династії Медонтидів) – виконував функцію верховного жерця і т.д.

Усі архонти, які завершували термін перебування на посаді автоматично зараховувалися до складу Державної ради – Ареопагу. Саме Ареопаг контролював життя суспільства, був останньою судовою інстанцією.

Щодо народу – «демосу», то він тривалий час перебував осторонь прийняття будь-яких рішень. Періодично демос збирався на Народні зібрання – Агору, але лише для того, що б затвердити рішення Ареопагу. Демос був повністю підпорядкований аристократії, потрапляв до неї у різні форми залежності, наприклад, у боргове рабство. У другій половині VII ст. до н.е. на полях багатьох афінян та інших мешканців Аттики з'явилися «гороси» - «закладні камені», які засвідчували факт потрапляння власника землі у боргову залежність (боргове рабство).

З метою стабілізації ситуації у 636 р. до н.е. в Афінах була здійснена спроба встановити тиранію. Владу намагався захопити молодий аристократ на ім'я Кілон. Він та його прихильники захопили афінський Акрополь, але демос не підтримав заколотника. Аристократам вдалося придушити виступ і жорстко розправитися із змовниками – усіх полонених було знищено. Слід знати, що під час розправи особливою жорстокістю прославилися вихідці з афінського аристократичного роду Алкмеонідів. Афіни охопили терор та кровна помста, завдяки яким місто буквально було заллято кров'ю.

Справжнім порятунком для афінян стала поява першого письмового законодавства. Їх авторство приписують занотворцю Драконту (є припущення, що це не ім'я людини, оскільки «драконтами» у Греції називали усіх, хто створював закони), який у 621 р. до н.е. нібито вперше виставив ці закони, викарбувані на металевих табличках, на огляд афінян. Оригінальний текст законів до нашого часу не зберігся. Частина законів стосувалася кари за вбивства – відтепер держава брала на себе каральну функції, що повинно було ліквідувати звичай кровної помсти.

Суттєвим недоліком цього законодавства було те, що вони по-перше, не робили різницю у так званій важкості злочину, оскільки завжди передбачали одну форму покарання – смертну кару (недаремно в Афінах казали, що «закони Драконта написані кров'ю»); по-друге, окремі статті були просто абсурдними, оскільки передбачали суд над тваринами чи речами. Плутарх у «Порівняльних життєписах» (XVII, Солон) так описував діяльність Драконта:

«...Солон скасував усі закони Драконта, окрім законів про вбивство; зробив він це з причини їх надмірної жорстокості і строгості покарань: майже за усі види злочинів було призначено одну форму покарання – смертну кару; таким чином й ті, кого засуджували за байдикування, і ті, хто вкрав овочі чи плоди, зазнавали такого ж самого покарання як і ті, що вбивали людину чи грішили проти богів... Коли Драконта запитали, чому він за більшість злочинів ввів страту, він, як кажуть, відповів, що дрібні злочини заслуговують такого покарання, а для великих він не знайшов нічого іншого».

Поява письмового законодавства на деякий час розрядило ситуацію в Афінах та Аттиці, але не ліквідувало непорозумінь та неприязні між аристократами та демосом. Суспільство явно потребувало глибоких реформ, ініціатором яких виступив Солон.

6. Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е. (на практичне заняття)

7. Доба Великої грецької колонізації. (на практичне заняття)

Тема 7. Культура Архаїчного періоду давньогрецької історії. (на самостійне вивчення)

Модуль 2.

Тема 8. Класичний період давньогрецької історії.

План:

1. Греко-перські (Мідійські) війни. (практичне заняття)
2. Давньогрецький світ в період Пентеконтаетії.
3. Епоха Перікла в Афінах. (практичне заняття)
4. Пелопоннеська війна.
5. Боротьба за гегемонію у давньогрецькому світі у першій половині IV ст. до н.е.
6. Прояви кризи давньогрецької полісної системи.
7. Стародавня Македонія до правління Філіпа II.
8. Посилення Македонії та встановлення її гегемонії у грецькому світі. (практичне заняття)

1. Греко-перські (Мідійські) війни. (практичне заняття)

2. Давньогрецький світ в період Пентеконтаетії.

Часом найвищого піднесення давньогрецького світу був період між 479 р. до н.е. (рік перемоги над персами під Платеями та вигнання перських військ за межі Греції) та 431 р. до н.е. (рік початку Пелопоннеської війни, в результаті якої виникла криза полісної системи). З подачі Фукідіда цей період давньогрецької історії отримав назву «Пенте(а)контаетія» (дослівно – «П'ятдесятиліття» / «Щасливе п'ятдесятиліття»).

В зазначений проміжок часу Греція була розділена на два військово-політичні блоки (два табори), які очолювали Афіни та Спарта – два наймогутніші поліси, які яскраво проявили себе під час греко-перського протистояння. Недаремно період Пентеконтаетії вважають часом афіно-спартанського дуалізму – періодом відносної рівноваги сил. Частина полісів займали нейтральну позицію і періодично переходили на бік одного чи іншого лідера в залежності від ситуації та власних інтересів.

Перший табір – Пелопоннеський союз, в якому домінуюче становище посідала Спарта. Союз утворився ще у VI ст. до н.е. Кістяк союзу склали історичні області Лакедемон, Аркадія, Еліда. У середині V ст. до н.е. його лави поповнилися майже всіма полісами Пелопоннеського півострова (у т.ч й Коринф), окрім Аргоса. Більшість учасників союзу відносилися до категорії аграрних полісів із слабким розвитком ремесла та торгівлі (окрім Коринфу). В політичному аспекті поліси відносилися до категорії олігархічних. Вражала й військова міць союзу, війська якого перебували під командуванням спартанських царів та полководців. Вищим осередком прийняття рішень були збори представників союзу, які відбувалися у Спарті. Членство у союзі було добровільним. Кожний поліс міг вийти з союзу. Позитивом було те, що Спарта відносилася до учасників союзу помірковано, поважала їх незалежність та не практикувала фінансову експлуатацію союзників. Мабуть саме це й вплинуло на тривалість існування союзу у часі та його міцність – 200 років.

Другий табір – I Афіський морський союз, який був утворений під час греко-перських війн за ініціативою Афін. В історії союзу можна виділити два періоди: Делоська симмахія (478 – 455 рр. до н.е.) та Афіська держава (Архе) (455 – 404 рр. до н.е.). Якщо перший етап характеризувався доцільністю об'єднання полісів з метою військового протистояння персам, то другий – реалізацією афіського глобального проекту - утворенням афіської імперії. Вважають, що в період піднесення до складу I Афіського морського союзу входило до 200 полісів. Це були переважно морські міста, які відзначалися активним розвитком демократії та ринкової економіки. На відміну від Пелопоннеського союзу I Афіський морський союз мав доволі складну структуру. Він мав єдину фінансову систему та спільну скарбницю, яка за ініціативою афінян була перенесена до Афін. Скарбниця поповнювалася за рахунок форосу. Форос – спеціальний грошовий або натуральний податок, яким обкладалися члени союзу. Розміри фороса не були фіксованими (переглядалися кожні 4 роки) і відрізнялися в залежності від прибутків конкретного полісу.

Окремі учасники союзу забезпечували афінян кораблями (привілей Хіоса, Самоса та Лесбоса). Афіни були звільнені від сплати грошей, але за це вони повинні були захищати учасників союзу. Сучасні дослідники вважають, що флорос був відносно невеликим і тому більшість учасників союзу могли його сплатити (щороку загальна сума сягала 460 талентів срібла). Територія союзу була розподілена на 4 округи, де за збором податку слідкував наглядач – єпископ: Фракійський округ, Гелеспонтський округ, Іонійський округ та Карійський округ. Таким чином територія союзу охоплювала більшість полісів західного та південно-західного узбережжя Малої Азії та островів Егейського моря.

На початковому етапі існування союзу (симмахії) зібрані кошти витрачали на утримання союзної армії, але після 454 р. до н.е., коли контроль над скарбницею отримали афіняни відбувся перерозподіл фінансових потоків – відтепер афіняни витрачали кошти союзників на утримання власної армії та флоту, на будівництво храмів та на розваги. Одним з досягнень союзу було утворення його господарської єдності – між учасниками союзу були встановлені міцні господарські та торгівельні зв'язки, була уніфікована система мір ваги та довжини (на основі афінських стандартів), система монетного обігу (з 446 р. до н.е. союзникам заборонили карбувати свої власні монети). Важливим портом транзитної торгівлі став Пірей.

В політичному контексті афіняни намагалися підтримувати демократичні порядки на території союзників – створювалися сприятливі умови для зміцнення ролі й місця в політичному житті представників торгівельно-ремісничих кіл (середньої верстви населення). В якості додаткового впливу на союзників афіняни вдалися до системи клерухій – військово-землеробських поселень афінян на територіях союзних полісів. Мешканці таких поселень не втрачали громадянство Афін і слугували оплотом афінського впливу та забезпечували порядок. Далі – більше: афіняни сприяли тому, що союзники погодилися на передачу судових повноважень афінській гелієї – вищому суду, у справедливості рішень якого ніхто не сумнівався.

Усі перераховані заходи призвели до того, що Афіни стали не лише лідером військово-політичного блоку, а й своєю «столицею» для всіх учасників союзу, фактично центром єдиної держави (Архе) з федеративним типом устрою, до сих пір не відомому у стародавньому світі.

Історична оцінка поведінки та амбіцій афінян не є однозначною. З одного боку централізаторські тенденції сприяли військовій могутності, економічному піднесенню та культурному розквіту. З іншого боку – зародилися тенденції опору надмірній централізації та зловживанням з боку афінян. Окремі поліси проявляли сепаратизм та намагалися вийти із союзу, наприклад, повстання на о.Наксос (469 р. до н.е.), на о.Фасос (465 р. до н.е.), у м.Халкіда на о.Евбея (446 р. до н.е.). Усі ці виступи були жорстоко придушені афінянами, ініціатори були страчені, мешканці островів та міст повинні були поклястися у вірності Афінам.

Протягом п'ятдесяти років відносини між Пелопоннеським союзом та I Афінським морським союзом коливалися від зближення до відкритого військового протистояння. Наприклад, у 470 – 460-ті рр. до н.е., під час перебування при владі в Афінах політика Кімона, між суперниками були встановлені відносно дружні відносини. Кімон розумів, що грецькі поліси повинні триматися купи допоки йде війна з Персією. Однак, зближення викликало невдоволення серед афінських громадян, яких драгувала симпатія Кімона до Спарти.

Привід для виступу проти Кімона з'явився у 464 р. до н.е. У цьому році у Спарті стався потужний землетрус, який зруйнував місто і спричинив повстання ілотів (т.зв. Третя Мессенська війна). Спартіати попросили допомоги в афінян. Кімон особисто очолив каральну експедицію, але поки афіняни рухалися у бік Спарти, спартіатам власноруч вдалося придушити повстання. Потреба в допомозі відпала і військам Кімона в грубій та принизливій формі було рекомендовано залишити територію Пелопоннесу. Афіни вибухнули невдоволенням – Кімона було піддано остракізму. До влади прийшло нове політичне угруповання на чолі з радикальними демократами Ефіальтом та Періклом. Названі політики розірвали будь-які відносини з противниками і демонстративно надали притулок ілотам. В додаток до цього, Афіни уклали союзницьку угоду з Аргосом – одвічним противником Спарти та схилили на свій бік Мегару, яка до цього була членом Пелопоннеського союзу. Спалахнув військовий конфлікт, який увійшов до історії під назвою Мала Пелопоннеська війна (459 – 446 рр. до н.е.).

Військові дії велися в прикордонних областях (у 458 р. до н.е. афіняни захопили Егіну, а у 457 р. до н.е. – Беотію) і часто переривалися сепаратними мирними угодами. Жодний союз ще не був готовий до масштабних бойових дій: Спарта відновлювалася після землетрусу, а афіняни вели бойові дії проти персів на території Єгипту. Розуміючи, що конфронтація загострюється, афіняни будують серію укріплень навколо свого міста, які назвали «Довгі стіни» (5-ти км споруда захищала шлях від Афін до Пірея і таким чином гарантувала доступ до моря і підвезення продовольства у разі довготривалої облоги). У 447 р. до н.е. ситуація змінилася на користь Спарти: афіняни втратили Беотію, Мегари знову повернулися до складу Пелопоннеського союзу, виникла загроза вторгнення пелопоннеських союзних військ до Аттики.

Завдяки праці дипломатів та певним поступкам у 446 р. до н.е. було укладено 30-річний мир, який відновлював довоєнну рівновагу і фіксував зони впливу кожного з союзів. Деякі дослідники трактують події Малої Пелопоннеської війни як «генеральну репетицію» перед Великою Пелопоннеською війною.

3. Епоха Перікла в Афінах. (практичне заняття)

4. Пелопоннеська війна.

Усвідомлення спільної перемоги дозволяло давньогрецьким полісам достатньо мирно співіснувати у період так званого «П'ятдесятиріччя» («Пентеконтаетії») – період тривав з 479 по 431 рр. до н.е. Зрештою, дійшло до військового зіткнення між Пелопоннеським та Афінським морським союзами. Ця подія увійшла до історії під назвою Пелопоннеська, яка тривала без малого 27 років з 431 по 404 рр. до н.е., зачепила не лише Балканську Грецію, а й малоазійські поліси, поліси Великої Греції (о.Сицилія) та Перську державу.

Подія такого масштабу вразила не лише тодішній грецький світ та сучасників подій, а й продовжувала вражати істориків наступних епох. Головним джерелом з історії Пелопоннеської війни є твір Фукідіда «Історія» у 8-ми книгах.

Нагадаємо, що Фукідід був молодшим сучасником Геродота – «батька історії». Час життя та творчості, назви основних творів та підходи до висвітлення певних подій впливають на те, що в сучасній джерелознавчій та історіографічній традиції обох істориків прийнято порівнювати, співставляти. Єднає обох істориків причетність до описуваних подій – поїздки тогочасним світом у першому випадку та безпосередня участь у Пелопоннеській війні у другому. Критики їх творчості приходять до висновку: Геродот писав свою історію «для переможців» у греко-перських війнах, а Фукідід – «для переможених» (зокрема, для афінян та їх союзників).

Твір Фукідіда не завершений (опис подій доведено до 411 р. до н.е.).

Продовжувачем праці Фукідіда слід вважати історика Ксенофонта – «антична бджола», який у своєму творі «Грецька історія» продовжив опис подій Пелопоннеської війни з 411 р. до н.е. На відміну від свого попередника, який був прихильником афінян, Ксенофонт був відвертим лаконофілом та персофілом (прихильником політики Спартанської та Перської держав).

Отже, у нашому розпорядженні є два письмових джерела, які написані під різним кутом зору, що привносить певний дисбаланс у висвітлення подій війни.

Причини конфронтації:

1. причина зовнішньополітичного характеру – боротьба за вплив на поліси, які ще не визначилися із вподобаннями, та боротьба за переманювання полісів одного союзу до складу іншого, наприклад, місто Потідея;
2. причина внутрішньополітичного характеру – нагадаємо, що до складу союзів входили поліси однотипного політичного режиму (демократичні та олігархічні), що створювало сприятливі умови для політичних емігрантів та підтримка полісів поза межами союзу – наприклад, конфлікт між демократами та олігархами у м. Епідавр;
3. причина економічного характеру – боротьба за ринки збуту готової продукції, боротьба за контроль над морями та торгівельними шляхами, усунення конкурентів;
4. причина персонального характеру – погіршення становища Перікла в Афінах, фактичний край його кар'єри та втрата авторитету. Війна доволі непоганий засіб мобілізації суспільних інтересів та підвищення власного рейтингу. Додамо сюди й особисту образу Перікла, оскільки

спартанці вимагали вигнання з міста усіх представників роду Алкмеонідів, до якого відносився й Перікл.

Оскільки обидва союзи активно готувалися до війни,

доцільно охарактеризувати співвідношення сил та стратегій ворогуючих сторін:

1. афіняни та їх союзники по Афінійській Архе щиро вірили у свою перемогу, покладаючись на доволі великий військовий та фінансовий потенціал: союз міг виставити армію в 30 тис. воїнів – 13 тис. гоплітів, 1200 вершників, 16 тис. допоміжних вояків та флот у 300 трієр. Крім цього афіняни у якості форосу щороку отримували до 15 тон срібла:
2. Спартанці та члени Пелопоннеського союзу могли виставити флот, який був у три рази менший за афінійський, та сухопутну армію у 60 тис. воїнів.

Враховуючи співвідношення сил, афіняни віддавали перевагу веденню морських операцій (блокада узбережжя, військові десанти), а спартанці - сухопутних (напад на Аттику, розорення її території, облога Афін та здобуття перемоги за результатами генеральної битви).

Перебіг конфлікту:

Пелопоннеську війну (431 – 404 рр. до н.е.), прийнято поділяти на 3 періоди:

- Архідамова війна (431 – 421 рр. до н.е.), яка закінчилася укладанням Нікієвого миру;
- період перемир'я (421 – 415 рр. до н.е.);
- Сицилійська експедиція та Декелейська війна (415 – 404 рр. до н.е.).

Архідамова війна (431 – 421 рр. до н.е.).

Період характеризувався активною фазою бойових дій, які розпочалися навесні 431 р. до н.е. і відбувалися на території Аттики, на узбережжі Пелопоннесу та на півострові Халкідика.

Відомо, що протягом цього етапу протистояння пелопоннесьці 5 разів спустошували територію Аттики. Під час першого та другого вторгнення військо пелопоннесців очолював спартанський цар Архідам (звідси й назва періоду). Населення Аттики було вчасно евакуйоване до Афін під захист Довгих стін. Вважають, що саме завдяки скупченню населення та антисанітарії у 430 р. до н.е. у Піреї, а пізніше – в Афінах спалахнула епідемія чуми. Хвороба з одного боку принесла колосальні втрати (серед тисяч померлих афінян був й Перікл), а з іншого – врятувала місто від захоплення, оскільки ворог відвів свої війська, побоюючись поширення захворювання.

Війна вимагала колосальних фінансових витрат, що призводило до напруження стосунків між афінянами та союзниками. У 428 р. до н.е. афіняни ледь не втратили одного зі своїх союзників – острів Лесбос, де відбулося повстання проти зловживань з боку Афін (довелося приборкувати союзника насильницькими засобами). У 425 р. до н.е. афіняни суттєво збільшили форос – податок на союзників + вперше за час конфлікту було запроваджено ейсфору – надзвичайний податок на афінян.

Спартанці вирішили підірвати економічну могутність Афін та запобігти постачання до міста хліба. З цією метою бойові дії було перенесено на Північ, куди відправився із своїм військом полководець Брасид. Загроза економічного колапсу була подолана після битви під містом Амфіополь у 422 р.

Нарешті навесні 421 р. було укладено Нікіїв мир (від імені очільника афінійської делегації). Учасники конфлікту домовилися про «статус кво», про обмін військовополоненими та про укладання перемир'я на наступні 50 років.

Період перемир'я (421 – 415 рр. до н.е.).

Не зважаючи на домовленості, період тривав фактично 6 років. Обидві сторони конфлікту не полишали надій на реванш – з обох боків було пролити занадто багато крові. Особливо прагнули до перемоги окремі афінійські політики.

У 420 р. до н.е. в Афінах до влади прийшло угруповання на чолі з племінником Перікла – Алквіадам. Новий лідер мав масу позитивних рис – молодість, вроду, розум, ораторські здібності, любляв кінні перегони, вино, жінок; єдина негативна риса – свої власні інтереси він ставив поверх державних. Мріючи про популярність, Алквіад прагнув здобути лаври переможця на полі битви. Поля навколо Афін його мало цікавили і уся увага Алквіад була прикута до Сицилії. Алквіад вирішив захопити цей далекий острів для афінян. Народні збори його підтримали і, незважаючи на фінансові проблеми, виділили кошти на облаштування флоту (134 трієри). Мрії Алквіада порушили баланс сил, і давньогрецький світ знову занурився у війну.

Сицилійська експедиція та Декелейська війна (415 – 404 рр. до н.е.).

Заключний період протистояння характеризувався новою хвилею сутичок, розширенням географії конфлікту та втручанням третьої сторони – Перської держави.

Морська експедиція на острів Сицилія (весна 415 р. до н.е.) виявилася суцільною авантюрою, яка коштувала життя тисячам афінських воєнків та втратою майже усього флоту. Ініціатор експедиції (фактичний винуватець) втік до Спарти, де випросив політичний притулок.

У 414 р. до н.е. на допомогу першій експедиції у Сицилію з Афін був відправлений другий флот на чолі із Демосфеном, але новий флот до Сицилії не доплив – він був розбитий на половині шляху (загинуло біля 2 тис. афінян і союзників). Трагедія біля Сицилії стала символом початку краху Афінської морської держави.

Ще до остаточного розгрому афінського флоту у 414 р. до н.е. військові дії відродилися в Греції. Спартанський цар Агіс у 413 р. до н.е. черговий раз спустошив Аттику. На цей раз спартанці не обмежилися спаленням селищ і вирубуванням садів. Вони планомірно захоплювали область і приєднували її до своєї території. Центральним місцем перебування спартанського головнокомандуючого стало містечко Декелея, яке було розташовано всього за 20 км від Афін. Тому цей період війни називається Декелейська війна.

Під час заключного етапу до спартанців втекло майже 20 тис. афінських рабів. А потім – трапилося справжнє лихо: союзні Афінам Евбея, Лесбос, Хіос, Еоліда розпочали таємні переговори зі Спартою. А сама Спарта підключила до антиафінської боротьби Персію, пообіцявши повернути під її контроль малоазійські міста (втрачені за результатами греко-перських війн, Каллієв мир).

Зовнішні поразки стимулювали афінян до пошуку ворогів в середині держави. Проти домінуючих демократів об'єдналися люди, яких можна назвати олігархами. Вони виступали за обмеження числа повноправних громадян, відновлення майнового цензу, передати контроль над органами управління в руки виключно багатих. Олігархи виступали за припинення війни. Фактично їм вдалося здійснити державний переворот. Демократи були усунені від усіх постів, причому без насилля. Число громадян скорочено до 5 тис. чоловік, відмінена рада 500 і відродили раду 400.

Однак олігархічний уряд протримався недовго. Вже у 410 р. до н.е. в Афінах було відновлено демократичне правління. Це напряду було пов'язано із поверненням до Афін Алквіада, якого за демократичні настрої навіть нагородили золотим вінком. Алквіад вдався до демагогії. Полководець вирішив відновити постачання хліба до міста шляхом повернення під контроль афінян малоазійських проток. У 406 р. до н.е. в бік проток вирушили залишки афінського флоту, де був розгромлений персами та пелопоннесьцями на чолі із полководцем Лісандром. Алквіад в чергове зазнав поразки. Побоюючись повертатися до Афін, Алквіад попросив політичного притулку у персів, але в Персії його було вбито у 404 р. до н.е.

У 405 р. до н.е. спартанський флот на чолі із відомим вже Лісандром завершив розправу над флотом афінян в Гелеспонті біля місцевості «Козячі річки» («Егос Потамах»). З 180 афінських кораблів спартанці захопили 120. За наказом Лісандра всіх 3 тис. полонених афінян було страчено.

Загибель афінського флоту нарешті визволила союзників Афін від зобов'язань. Лише о.Самос залишився вірним Афінам. Афінський морський союз припинив існування.

Восени 405 р. до н.е. Лісандр підійшов з моря до Афін, а з суходолу підійшла спартанська армія і почалася блокада міста. Навесні 404 р. до н.е. завдячуючи голоду і виснаженню сил афінян, місто здалося.

Наслідки протистояння:

За результатами війни було укладено мирний договір за яким:

1. Афіни втрачали всі свої зовнішні володіння;
2. Афіни повинні були знищити усі оборонні споруди, передусім, Довгі стіни;
3. афіняни погодилися віддати спартанцям всі кораблі за виключенням 12, необхідних для захисту гавані від піратів;
4. афіняни погодилися не перешкоджати поверненню до міста всіх вигнанців;
5. усі свої зовнішньополітичні рішення Афіни повинні приймати лише за погодженням зі Спартою;

Після підписання цього миру, спартанці увійшли до міста, розмістили тут свій військовий гарнізон та прослідкували за знищенням Довгих стін. Остання військова акція – захоплення спартанцями о.Самос.

Головним результатом протистояння стало падіння Афін, їх військової, політичної та економічної могутності. Афіньська держава не витримала перевірки часом (непродумана фінансова та податкова політика примусила більшість союзників шукати союзу із Спартою). Незрозуміло, чому афіняни віддавали перевагу веденню морської війни, адже Спарта майже не мала флоту. Аттика була жорстоку спустошена (6 вторгнень). Не останню роль у перемозі Спарти відіграла і Персія, яка надавала субсидії. Після смерті Перікла Афіни були позбавлені талановитих полководців, а ті, що були віддавали перевагу нервовості, спонтанності та авантюризму (наприклад, Алквіад).

5. Боротьба за гегемонію у давньогрецькому світі у першій половині IV ст. до н.е.

З закінченням Пелопоннеської війни (431 – 404 рр. до н.е.) ніби то була перегорнута сторінка давньогрецької історії – славетна історія грецьких полісів та їх розквіт залишилися позаду.

У післявоєнний період Афіни та інші поліси перебували під контролем Спарти, влада якої спиралася на пряме насилля та авторитет військового начальника (в поліси були введені спартанські гарнізони). В більшості полісів демократичний устрій був замінений на олігархічний. В період домінування спартанців Егейське та Чорне море наводнили пірати, які буквально паралізували торгівлю. Диктат своєї волі, грубість, невміння йти на компроміс та відверте насилля призвели до зростання антиспартанських (лаконофобських) настроїв в грецькому світі.

Погіршилися стосунки Спарти із Персією. Пригадаємо, що перси активно підтримували спартанців під час Пелопоннеської війни. За цю допомогу спартанці пообіцяли персам віддати малоазійські грецькі міста. Однак, після війни спартанці «забули» про свою обіцянку. Ще більше псувало стосунки те, що спартанці втягувалися у протистояння між Кіром Молодшим та його братом Артаксерксом II. Спарта сприяла формуванню загонів 10 тисяч грецьких найманців, які відправилися у глибини Малої Азії і допомагали Кіру у боротьбі за престол. У 399 р. до н.е. розпочалися бойові дії у Малій Азії. Спартанські полководці Лісандр та Агесілай настільки захопилися війною із персами, що фактично відняли у них усю Малу Азію. Невідомо чим би це все закінчилося, але зі смертю Кіра доцільність перебування спартанських військ у Персії відпала сама по собі.

Намагаючись зупинити наступ найманців, перси спровокували антиспартанський виступ у Греції, де за перські гроші була створена коаліція між Афінами, Аргосом, Коринфом та Фівами. Новоспечені союзники досить вдало виступили проти спартанців – Коринфська війна (395 – 387 рр. до н.е.). В одній з перших сутичок загинув геніальний спартанський полководець Лісандр. Розуміючи чим це може загрожувати, Спарта відкликала свої війська з території Персії. Розгром спартанців надихнув афінян, які прагнули відродити велич свого міста. Афіняни швидко відбудувати Довгі стіни, суттєво збільшили чисельність своїх кораблів та, навіть, намагалися відновити Афіньську Архе – союз полісів на чолі з Афінами.

За діями афінян слідкувала Персія, яка раптом вирішила підтримати Спарту, як баланс сил в регіоні. Коринфська війна переросла у локальні прикордонні сутички. Зрештою, у 387 р. до н.е. за ініціативою перського царя Артаксеркса II у Сузах було укладено мирну угоду – Царський мир. За цією угодою унеможлиблювалося створення будь-яких союзів на території Греції окрім Пелопоннеського, офіційним представником інтересів усіх греків проголошувалася Спарта, гарантом стабільності у стосунках між греками виступав особисто перський цар. За такі поступки у бік спартанців, ті, не вагаючись, передали під контроль персів усі грецькі міста Малої Азії. Фактично перси відновили свої позиції, втрачені за результатом греко-перських війн, і при цьому не докладали надмірних зусиль.

Відтепер спартанці не вагалися у придушенні будь-якого антиспартанського виступу, оскільки, по-перше, в їх руках була сила зброї, по-друге, за Спартою стояла потужна перська держава. Здавалося, що ніхто в усій Греції не спроможний кинути виклик спартіатам. Однак, спартанське суспільство було вже не тим, що раніше. Надходження безмежного багатства у вигляді військової здобичі спричинило розкол спартанського суспільства та злам їх традицій

загальної рівності. У Спарті з'явилися перші лихварі, була запроваджена свобода заповіту, що дозволило здійснити перерозподіл земельної власності – крок до концентрації земель в руках небагатьох кращих членів суспільства. Втрата землі автоматично призводила до втрати громадянства: на 376 р. до н.е. нараховувалось усього 2500 громадян (замість 9 тис. у VI ст. до н.е.).

До того ж у Греції знайшовся сміливець, який виступив проти Спарти – місто Фіви.

Центр історичної області Беотія тривалий час перебував осторонь визначних подій давньогрецької історії. Однак, у 379 р. до н.е. саме у Фівах відбувся державний переворот, в результаті якого було скинуто нав'язаний спартанцями олігархічний уряд і до влади прийшли демократи. Демократичний виступ очолили два місцевих полководця – Епамінонд та Пеллопід. Фіванці вигнали спартанський гарнізон та досить швидко організували об'єднання полісів Беотії в Беотійський союз. Для захисту членів союзу від спартанських військ було утворено доволі чисельне військо гоплітів (6 тисяч) та вперше в історії Фів було побудовано військовий флот.

У 371 р. до н.е. на територію Беотії вторглося 10-ти тисячне спартанське військо з метою покарання та приборкання фіванців. Під містом Левктри відбулася вирішальна битва, яку спартанці програли (під час битви загинув спартанський цар-полководець Клеомброт). Причиною перемоги Фів було те, що полководець Епамінонд вперше застосував нову тактику ведення бою – «косий клин», який буквально розпорів спартанське військо, яке за традицією фаланги мало вигляд видовженого прямокутника. Протягом наступних 60-х рр. фіванці неодноразово вдавалися до контрударів по території Пелопоннесу. В результаті їх перемог Пелопоннеський союз почав розсипатися: від Спарти відколослася Аркадія (Аркадійський союз) та Мессенія, втрату якої дуже болісно переживали спартанці. Втрата престижу та домінування супроводжувалися й потужною економічною кризою, оскільки спартанці втратили родючі землі Мессенії. Фіванці вирішили напасти на саму Спарту (нагадаємо, що це місто не мало оборонних стін), але не змогли переправитися через річку Еврот, на якій стояло це місто. Фактично все йшло до зміни спартанської гегемонії на фіванську, що не могло не налякати Афіни.

Афінам ще у 378 р. вдалося утворити новий морський союз – Другий Афінський морський союз, до складу якого увійшло 70 полісів. На цей раз афіняни, намагаючись не повторювати своїх помилок, засновували союз на правах реального рівноправ'я, вони погодилися не нав'язувати свою волю союзникам і з готовністю сприймати рішення, які будуть прийняті на загальних зборах членів союзу – синедріонах. Форос, яким були так невдоволені союзники, був замінений на добровільні грошові внески – «сунтаксейс».

Афіняни досить пасивно споглядали за зростанням потужності Фів, на їх спробі закріпитися у Фессалії та Македонії, але загроза падіння Спарты примусила їх діяти. Долаючи свою неприязнь до спартанців, афіняни вирішили з ними об'єднатися для приборкання фіванців. У 362 р. до н. біля міста Мантенея відбулася величезна битва, де з одного боку воювали фіванці та їх союзники по Беотійському союзу, а з другого – спартанці, афіняни та їх союзники. Битву виграли беотійці, однак, вони не тільки втратили свого полководця Епамінода, а й відмовилися від встановлення гегемонії у Греції. Дослідники пояснюють це тим, що Фіви занадто виснажили себе з фінансової та військової точки зору і тому не могли, принаймні у першій половині IV ст. до н.е. претендувати на панування у Греції. На середину IV ст. до н.е. у стародавній Греції склалася дуже специфічна ситуація:

- по-перше, Пелопоннеський союз припинив своє існування, після чого Спарта замкнулася в собі і жила спогадами про свою колишню велич;
- по-друге, Фіви на чолі Беотійського союзу так і не змогли реалізувати шанс встановити своє домінування у грецькому світі;
- по-третє, Другий Афінський морський союз залишався єдиним більш-менш потужним військово-політичним об'єднанням, яке намагалось впливати на інших греків. Однак і тут не все було гаразд. Справа у тому, що Афіни «наступили на ті ж самі граблі», намагаючись посилити свої позиції серед союзників (знову розпочали виводити клерухії, збільшувати розміри форосу тощо. Союзницька війна 357 – 355 рр. до н.е.), за результатами якої Другий Афінський морський союз фактично припинив своє існування.

Таким чином, греки, яким вдалося перемогти потужного зовнішнього ворога під час греко-перських війн і довести на практиці свою спроможність об'єднуватися під впливом зовнішньої загрози, остаточно розсварилися під час Пелопоннеської війни та в період боротьби за гегемонію у першій половині IV ст. до н.е.

6. Прояви кризи давньогрецької полісної системи.

Пелопоннеська війна та чисельні військові конфлікти першої половини IV ст. до н.е. сприяли масштабній кризі полісної системи. Криза полісної системи, втрата полісних цінностей являли собою досить болісний та затяжний процес, передумови якого накопичувалися протягом попереднього етапу давньогрецької історії.

Прояви кризових явищ:

1. Господарська сфера. Негативний вплив на господарський розвиток мали постійні військові конфлікти, які спустошували території, розорювали селян, гальмували розвиток торгівельних зв'язків тощо. Катастрофічних розмірів досягло збезлюднення земель (їх просто не було кому обробляти). Відбувся небачений перерозподіл власності: землі без господарів дуже швидко переходили до рук підприємливих людей, які таким чином концентрували під своїм контролем величезні земельні володіння. Багатії намагаються приховати свої статки – вони продають землю, переводять усе в гроші, а гроші ховають у вигляді скарбів;

2. Суспільно-політична сфера. Військові конфлікти суттєво вплинули на соціальні відносини в середині полісів. Ідеї єдності та солідарності громадян, загалом, ідея громадянства вже не були актуальними. Під час війн та заворушень будь-хто міг захопити владу, посаду, диктувати свої правила гри усім іншим, спираючись на силу та багатство. Наприклад, в Афінах багато метеків отримали доступ до збагачення за рахунок того, що вони були лихварями. Складалася парадоксальна ситуація: громадянин полісу потрапляв в залежність до негромадянина. Вже ніхто не хоче добровільно жертвувати частиною свого багатства на користь бідного співгромадянина. Зникнення «літургій» автоматично призводило до невдоволення з боку соціальних низів – «охлосу» («натовпу»), які вдавалися до акцій протесту та до прямого насилля. Наприклад, в Аргосі у 370 р. до н.е. бідняки влаштували різанину багатих співгромадян, під час якої загинуло майже 1 тис. осіб. Награбоване добро бідняки поділили між собою.

Відсутність стабільності у класичних грецьких полісах породило відновлення такого явища як тиранія. На відміну від тиранії Архаїчного періоду, тиранію Класичного періоду прийнято називати «пізньою» або «молодшою». Цей тип тиранії був породжений кризою, але й був варіантом її можливого подолання, оскільки тирані діяли за допомогою сили, на них покладалося завдання наведення елементарного порядку. Як і ранні тирані, їх молодші «колеги» вдавалися до популістських кроків: вони активно конфісковували майно «ворогів» полісу, роздавали гроші і землі бідним, поширювали громадянство на іноземців та ін. Історія зберегла імена окремих більш-менш успішних тиранів: Ясон та Олександр Ферський (Фессалія), Діонісій (Сіракузи), Клеарх (Гераклея Понтійська), Філомел (Фокіда) та ін. Їх правління супроводжувалося наведенням порядку та певним господарським пошквалом, але в жодному разі «молодша» тиранія не стала панацеєю для порятунку полісної системи;

3. Військова сфера. В епоху кризи змінилося ставлення й до військової служби, яку раніше розглядали як велику честь, як обов'язок кожного громадянина. Враховуючи те, що війни стали типовим явищем, все більше громадян намагалися уникнути служіння у війську. Відчуваючи брак вояків, поліси вдалися до набору найманців, які служили не з патріотичних міркувань, а – за гроші. Найманці зробили війну своєю професією. Так, за рівнем бойової майстерності вони перевершували полісних ополченців, але під час битв вони діяли з надмірною жорстокістю та безпринципністю, були готові перейти на бік противника, який пообіцяв їм більше заплатити. Більше того, греки активно йдуть найманцями у війська інших країн, наприклад до перського чи єгипетського. На початку IV ст. до н.е. з'явився новий тип вояка – «пелтаст» - «середньоозброєний піхотинець», який у своєму розпорядженні він мав невеликий шкіряний щит – «пелту», легкий панцир, дротик, спис та меч. Вперше «пелтастів» було використано під час Коринфської війни (395 – 387 рр. до н.е.). Вони не витіснили фалангу гоплітів, але їх було легше використовувати на пересічній місцевості;

4. Ідеологічна сфера. Усі наведені приклади прояву кризи полісу варто розцінювати як «проблему росту», оскільки тогочасне суспільство вже переросло межі (кордони) полісу та його ідеології, які вже не відповідали вимогам часу та новим історичним умовам. В період кризи окремі громадяни полісів впадають у стан апатії, байдужості до долі свого рідного міста. Вони демонстративно називали себе «космополітами» - «громадянами світу». Колективізм починає змінюватися індивідуалізмом.

Вочевидь виникла потреба в створенні нової ідеології та нової форми між полісних відносин. Активізувалися представники інтелектуальної еліти грецького суспільства.

У першій половині IV ст. до н.е. давньогрецькі мислителі запропонували декілька проектів перебудови суспільства. В основу більшості цих проектів була покладена стара ідея полісної єдності і солідарності. Філософ Платон став автором концепції «ідеальної держави» (в трактатах «Держава» та «Закони»), які передбачали створення умов, коли в результаті відмови від демократії і в результаті запровадження суворої регламентації життя з боку правителів та законів будуть повністю ліквідовані усі соціальні суперечки. Мислитель Аристотель в трактаті «Політика» закликав до необхідності всебічної підтримки представників середніх верств населення як опори будь-якої держави. Одночасно із названими концепціями озвучувалися досить примітивні ідеї-заклики до усупільнення майна, ліквідації приватної власності, усупільнення жінок тощо. Зрозуміло, що ці проекти були утопічними.

Більш реалістичну програму запропонував оратор Ісократ, який, розуміючи неможливість збереження полісного існування, закликав усіх греків до подолання роздробленості. Ісократ висунув доволі привабливу ідею – об'єднання усіх греків за допомогою певної «сильної держави» для реалізації «священної мети» – спільного походу проти Персії (подолати проблему за рахунок іншого). Ідеологію Ісократа прийнято називати «панеллінізмом».

Виникло закономірне питання, а де ця «потужна держава»? Відповідь на це питання дала сама історія.

7. Стародавня Македонія до правління Філіпа II.

Стародавні македоняни заселяли досить велику територію, яка була розташована на північ від грецької області Фессалія та півострова Халкідика. За природно-кліматичними умовами Македонія поділялася на дві частини: «Верхню» – віддалену від моря, гірську, вкриту лісами територію та «Нижню», яка являла собою рівнинну місцевість, прилеглу до моря. Великі площі орних земель, пасовища, річки, що не всихали, доволі рясні дощі – все це було складовою македонського рельєфу та клімату. Отже ми бачимо, що в кліматичному плані Македонія дещо вигравала у Греції, яка відрізнялася своїм посушливим кліматом. Крім цього, Македонія була багата на корисні копалини: тут здавна видобували залізну руду та срібло, в гірських потоках мили золото, використовували будівельний та корабельний ліс.

Щодо мешканців цієї території, то по сьгодні питання до якої етнічної спільноти належали стародавні македоняни і на якій мові вони розмовляли залишається відкритим. Етнонім „μακεδόν” грецького походження, що у прямому перекладі означає «високий, рослий». Отже назва народу нічого не говорить про його походження. Скоріше за все македонці були поліетнічною спільнотою, в якій поєднувалися іллірійські, фракійські та грецькі елементи. Щодо мови, то македонці розмовляли на одному з палеогрецьких діалектів, що був досить близьким до тогочасної грецької мови. У всякому разі македонці розуміли греків і використовували їх мову у повсякденні та у записах. Однак, не зважаючи на це, македонців не слід вважати греками у повному розмінні цього слова. Античні автори, починаючи від логографів, а також Геродот та Фукидід вважали македонян «варварами».

Ще більше македонці відрізнялися від греків своєю ментальністю та життєвим устроєм. В Македонії життя наче застигло у замкненому просторі, було просякнуте патріархальним устроєм, тоді як для Еллади були притаманними міський розквіт, культурна творчість, торгівля тощо. Хоча у македонців і були досить великі поселення, вони не переросли у поліси. Основними мешканцями були селяни, які одягалися у специфічний одяг, виготовлений зі шкір тварин, одягали на голову шапку, носили довге волосся та досить грубе взуття. На відміну від греків македонці були досить млявими, пасивними. Політичне життя їх не цікавило, у них не було ораторів, політичних партій, суддів, гімнасії. Фізичні вправи заміняла повсякденна праця селян та пастухів. Щодо розваг, то тут домінувало мисливство, кінні перегони та гостини. Щодо останніх, то вони влаштовувалися з

усяких причин, починаючи від весільних, закінчуючи поховальними церемоніями, на яких македоняни у досить великому обсязі споживали нерозбавлене вино.

Щодо характеру, то македонців вирізняло серед їх сусідів по Балканському півострову гордість, обережність у стосунках з іноземцями, задьористість, схильність до помсти. Однак, такі якості македонян не заважали їм допускати до вирішення справ жінок. Шанобливе ставлення до жінки та матері у македонців було чи не найбільш розвинутим серед тогочасних балканських народів.

Стародавні македоняни випасали худобу та вирощували хліб, який реалізовували у грецьких містах. Їх господарство носило натуральний характер, тому й розвиток товарно-грошових відносин йшов повільними темпами. Податкова система була відсутня як така. Вільні общинники сплачували певну частину поборів, розмір яких був чисто символічним.

У соціальному плані македонське суспільство кінця V - початку IV ст. до н.е. нагадувало грецьке суспільство гомерівських часів (XI - IX ст. до н.е.). Все населення Македонії вважалося військовозобов'язаним і приймало участь у народному зібранні, де не вирішувалися питання про мир чи війну, головною метою було обрання нового царя шляхом акламації (вигукування). Отже, в цьому плані, народне зібрання перебувало вище за царя, оскільки воно представляло весь македонський народ, який офіційно вважався сувереном влади. Отже у Македонії не існувало виробленої системи успадкування царської влади. За традицією на престол після смерті царя ставили його старшого сина, а у випадку малолітства наступника призначали опікунів.

Македонські царі були верховними володарями всіх земель та одночасно виконували функції верховних жерців, суддів та військових начальників на своїх територіях. Існувала родова знать, яка об'єднувалася у своєрідні гуртки, клани - гетайрії (товариства). Гетайри супроводжували царів у військових походах та були царськими співтрапезниками. Саме ці двоякі зв'язки – бойові та застільні зберігалися протягом всієї історії Македонії. Кожний гетайр отримував від царя земельний наділ. При цьому навіть іноземці, зокрема греки, могли стати гетайром, отримати землю і стати наближеним до царя.

В політичному плані Македонія не являла собою єдиного цілого.

Кожна провінція мала свого царя, свій клан гетайрів, які почували себе цілком незалежними. Але з V ст. до н.е. у зв'язку із розкладом родових відносин, з'явилася тенденція до утворення єдиної країни. Із самого початку цей процес охопив Нижню Македонію, яка мала торгівельні зв'язки із Грецією. Тут з середовища македонської знаті виділився рід Аргеадів, представники якого й започаткували процес створення єдиної Македонської держави. Це було дуже важко, доводилося буквально із кожним кланом виробляти свою лінію поведінки, складовими моментами якої були інтриги, шантаж, заручництво та військовий тиск.

Але перед тим, як перейти до конкретних подій, пов'язаних із утворенням Македонської держави, слід згадати про таке явище як еллінізація Македонії. Мета цього процесу полягала у засвоєнні македонцями здобутків грецької цивілізації, зокрема, літератури, архітектури, ідеології тощо. Македонські царі запрошували до себе грецьких поетів (Меланіда), лікарів (Гіппократа), драматургів (Еврипіда), істориків (Фукідіда), філософів (Аристотеля) тощо, таким чином намагаючись „стати греками”. Єдине чого не сприймали македонці, так це полісного устрою та ідеї громадянства.

Найбільш відомим з ранніх царів був Олександр I (498 - 454 рр. до н.е.) - дипломат, витончений політик, прибічник грецької культури, за що він отримав назву «Філлеліном». Але при всій любові до Греції, Олександр I змушений був вступити у боротьбу за контроль над грецькими містами на північному узбережжі Егейського моря.

Серед наступників в об'єднавчому процесі варто виділити Пердику III (453 - 419 рр. до н.е.), який прославився тим, що брав участь у Пелопоннеській війні на боці то одного, то іншого ворога.

Але найбільшого успіху в об'єднанні країни досяг цар на ім'я Архелай (419 - 399 рр. до н.е.). Він фізично усунув всіх претендентів на престол, побудував нову столицю держави - м.Пеллу (раніше столиця знаходилася в м.Едесса – «місто багате на воду», або «козяче місто»), розпочав будівництво доріг та фортець, провів грошову та військову реформи, вважався покровителем грецької культури. Але у 399 р. до н.е. реформатора було вбито під час сутички з іллірійцями і Македонія поринула в хаос.

Послабленням країни скористалися сусідні іллірійські і фракійські племена + Афіни, які активно підтримували різні угруповання македонської знаті за допомогою грошей. Період нестабільності закінчився приходом до влади Філіпа II (359 - 336 рр. до н.е.). Новий цар змушений був починати з реформ, мета яких полягала передусім у посиленні центральної влади.

8. Посилення Македонії та встановлення її гегемонії у грецькому світі. (практичне заняття)

Тема 9. Культура Класичного періоду давньогрецької історії. (на самостійне вивчення)

Тема 10. Елліністична цивілізація.

План:

- 1. Греко-македонська експансія на Схід. (практичне заняття)**
- 2. Сутність еллінізму, географічні та хронологічні межі Елліністичної цивілізації.**
- 3. Війни діадохів та утворення елліністичних держав.**
- 4. Держави елліністичного Заходу. (практичне заняття)**
- 5. Держави елліністичного Сходу.**

1. Греко-македонська експансія на Схід. (практичне заняття)

2. Сутність еллінізму, географічні та хронологічні межі Елліністичної цивілізації.

Етимологія поняття.

Стародавні греки, у яких були власні уявлення про перебіг історичних подій, зміну цивілізаційних циклів та хронологію, не вживали терміну «еллінізм». Не були знайомі із цим поняттям ні стародавні римляни, ні люди наступних епох. Поняття «еллінізм» було запроваджено у науковий обіг лише у 30-х рр. XIX ст. німецьким істориком та політиком Йоганном Густавом Дройзеном (1808 – 1884 рр.).

В його трактуванні під цим поняттям слід розуміти «поширення давньогрецької культури на Схід», «процес сприйняття культурних досягнень стародавніх греків окремими народами Близького та Середнього Сходу». Саме в контексті такого трактування з'явився й переклад цього поняття – «наслідувати греків».

Сутність поняття.

При всій повазі до Й.Дройзена, вочевидь, не варто все сприймати лише у культурній площині.

Ми знаємо, що греки з'явилися на східних просторах завдяки тривалій військовій експансії під головуванням Олександра Македонського. В результаті чисельних перемог греко-македонського війська зникла Перська держава Ахеменідів. Натомість було утворено нову «світову» державу. Таким чином, еллінізм являв собою насильницький процес об'єднання давньогрецького та давньосхідного світів, які тривалий час розвивалися окремо, в межах єдиного державного, соціального, господарського та культурно-релігійного простору.

В результаті об'єднання було утворено фактично новий тип суспільства, новий тип соціальних та господарських відносин, новий тип релігійно-культурних взаємин, новий тип цивілізації, яка відрізнялася як від традиційної давньогрецької, так і від традиційної давньосхідної. Новий тип цивілізації був заснований на принципах синтезу та взаємозбагачення.

Можливо еллінізм став відповіддю на кризові явища, які паралельно існували у давньогрецькому та давньосхідному суспільствах.

Пригадаємо, що стародавня Греція протягом IV ст. до н.е. переживала кризу полісної системи. Полісна ідеологія та спосіб життя вже не відповідали викликам часу і, навпаки, гальмували розвиток стародавніх греків (розгортання гострої соціальної та політичної боротьби в

середині полісів, конфронтація у сфері між полісних стосунків, зовнішня загроза та македонська експансія). Як можливість подальшого розвитку розглядалось припинення внутрішніх конфліктів, об'єднання дрібних полісів в межах єдиної держави з міцною центральною владою, яка б гарантувала безпеку.

З іншого боку ми бачили кризу давньосхідних суспільно-політичних структур. На середину IV ст. до н.е. стародавній Схід (окрім Китаю, Індії та Карфагену) було об'єднано в межах Перської імперії Ахеменідів, яка переживала не найкращий період свого розвитку (консервація господарських відносин, нерухливість потужного бюрократичного апарату, сепаратизм провінцій та зловживання з боку провінційних чиновників – сатрапів, культурний та ідеологічний застій).

Отже, еллінізм став новим та більш прогресивним етапом розвитку давньогрецького та давньосхідного суспільств. Зрозуміло, що прояви еллінізму були різними за ступенем своєї інтенсивності. В одних регіонах еллінізація більше охопила сферу політичного життя, в інших – соціальні відносини, в третіх – культурну та релігійну сфери. Все залежало від багатьох чинників, від конкретно-історичних особливостей існування тих чи інших елліністичних суспільств.

Географія.

Географічний простір елліністичної цивілізації вражаючий. Він охоплював території від Великої Греції (на Заході) до Північно-Західної Індії (на Сході).

В межах зазначеної географічної зони можна виділити два великі регіони, до складу яких входило по два менш великих регіони, які мали цілий ряд спільних ознак, як географічного, так і історичного порядку:

- 1) Елліністичний Захід (де перемогли грецькі традиції): Балкани (давньогрецькі території, Македонія), Велика Греція та Північне Причорномор'я.
- 2) Елліністичний Схід (де перемогли східні традиції): Пергамське та Понтійське царства, Єгипет, Сирія, Вавилонія, Персида, Центральна Азія та Північно-Західна Індія.

Подекуди виокремлюють зону класичного Еллінізму, де західні та східні елементи фіксують майже порівну: Мала Азія, Близький Схід та Єгипет. Більш того опосередкований вплив еллінізму відчували й ті держави й народи, які не були завойовані Олександром Македонським, наприклад, Вірменія, Боспорське царство, скіфи, фракійці, мешканці стародавньої Італії та Аравійського півострова. Як бачимо, традиційна ізольованість окремих територій була порушена, греки були втягнуті в систему відносин між елліністичними державами, десятки тисячі греків й македонян емігрували на Схід, або у якості військових (вони були кістяком армій елліністичних правителів), або у якості чиновників та колоністів до нових заснованих Олександром Македонським та його соратниками міст на Сході.

Хронологія.

Еллінізм розпочався із походів Олександра Македонського на Схід (334 р. до н.е.) і закінчився завоюванням останньої елліністичної держави (Птолемейського Єгипту) військами римлян у 30 р. до н.е. Тобто, елліністична цивілізація проіснувала майже 300 років.

До речі, не усі дослідники погоджуються із датою народження елліністичної цивілізації. Наприклад, називають 338 р. до н.е. – Херонейська битва між греками та Філіпом II або ж 323 р. до н.е. – рік смерті Олександра Македонського.

В межах загальної хронології прийнято виокремлювати три періоди еллінізму:

- 1) 334 – 281 рр. до н.е. – утворення імперії Олександра Македонського та її розпад в результаті війн діадохів;
- 2) 280 – середина II ст. до н.е. – період зрілого еллінізму (створення елліністичної економічної та соціальної структури, колосальні успіхи в галузі культури);
- 3) середина II ст. до н.е. – 30 р. до н.е. – період пізнього еллінізму (криза елліністичних держав і їх завоювання римлянами та парфянами).

Зауважимо, що не усі держави елліністичного світу вдалося пройти усі три етапи розвитку, окремі з них сходили з історичної арени вже на другому етапі.

3. Війни діадохів та утворення елліністичних держав.

Завдяки успішній військовій кампанії Олександра Македонського, грекам та македонцям вдалося підкорити величезну територію і створити до сих пір небувалу за площею імперію, яка по

праву претендувала на статус «світової». Розуміючи, що його імперія тримається на особистому авторитеті полководця та на силі зброї, Олександр намагався цілим рядом заходів політичного та соціального характеру зміцнити державу із середини, зробити її життєспроможною, міцною.

Однак, рання смерть Олександра Македонського (у червні 323 р. до н.е.) перервала цей процес. Було запущено механізм децентралізації, що призвело до розпаду імперії і утворення на її руїнах нових державних об'єднань. Розпад імперії відбувався не мирним шляхом, він супроводжувався майже безперервними війнами, які вели між собою колишні соратники Олександра, його полководці, яких називали діадохами (з грецької, дослівно «нащадки»). 40 наступних років діадохи та їх діти (епігони) ділили спадок свого покійного правителя.

В перші місяці після смерті Олександра доволі популярною була ідея збереження єдності імперії під головуванням когось із родичів померлого царя: його сина, народженого Роксаною після смерті правителя, його брата – Аррідей (побічний син Філіпа II), його матері – Олімпіади. Армія підтримала цю ідею і правителями імперії у Вавилоні були одночасно проголошені новонароджений син Олександра Великого – Олександр IV та його брат Аррідей. Оскільки обидва правителі не могли самостійно керувати державою (в силу малолітства та в силу психічного розладу), рада військових обрала регентом одного з найближчих соратників Олександра Великого, представника старої македонської знаті, сатрапа Азії – Пердикку. Інші полководці отримали в управління різні частини імперії, куди вони й відправилися разом зі своїми військами. Однак, перші кроки діадохів на місцях продемонстрували їх небажання рахуватися із центральною владою.

Слід віддати належне Пердиці, що він намагався зберегти єдність імперії і придушити перші паростки сепаратизму. Наприклад, Пердикка організував військовий похід проти Птолемея, який завершився невдачею та смертю регента (його було підступно вбито у 321 р. до н.е.).

У 321 р. до н.е. діадохи та їх сини (епігони) зібралися на нараду у місті Трипарадіс (Сирія), де вони тривалий час сперечалися про контроль над окремими територіями. В результаті домовленості імперія була поділена на декілька частин:

- Птолемей Лаг отримав Єгипет,
- Антипатр та його син – Кассандр, отримали Грецію та Македонію,
- Антигон Одноокий отримав більшу частину Малої Азії,
- Селевк Нікатор отримав Месопотамію,
- Лісімах отримав Фракію, район проток та західну частину Малої Азії.

Цікаво, що у найбільш складному становищі опинився Антипатр. Ще під час військової експансії на Схід Олександр Великий зробив Антипатра намісником Македонії, що призвело до його конфлікту з Олімпіадою. Після смерті Антипатра Олімпіада захопила владу у 317 р. до н.е. і дуже жорстко керувала країною від імені її малолітнього онука. Однак, у 316 р. до н.е. її скинув з престолу Кассандр. Царицю судили за зловживання і винесли їй смертний вирок – її закидали камінням родичі страчених за її наказом людей. Кассандр, який втратив під час репресій свого брата та багатьох друзів заборонив обряд поховання і тому могили Олімпіади немає.

Ззовні здавалося, що кожний отримав своє і на цьому можна було б ставити крапку. Але, в середовищі діадохів продовжувала жити ідея великодержавності, ідея відновлення єдності імперії під головуванням когось з соратників Олександра Македонського. Найбільш активними носіями цієї ідеї були Антигон Одноокий та його син – Деметрій Поліоркет. Застосовуючи військову силу та пропаганду їм вдалося за декілька років підкорити усю Малу Азію, Сирію, Мідію та Персиду. Інші діадохи чудово розуміли чим загрожує активність Антигона.

Птолемей Лаг очолив військову коаліцію проти Антигона. Сили були майже рівними і тому діадохи вирішили домовитися. У 311 р. до н.е. було укладено новий договір про розподіл територій (фактично було підтверджено усі завоювання станом на момент укладання договору). В тому ж році, за згодою усіх діадохів, було вбито номінальних правителів імперії Аррідея та Олександра IV, якому виповнилося лише 12 років. Одночасно із сином загинула й Роксана. Таким чином, династія Філіпа – Олександра припинила своє існування. Разом із нею була похована ідея відновлення єдності імперії.

Відтепер кожний діадох мріяв про закріплення своєї влади та влади своїх нащадків над підконтрольними їм територіями. Війна тривала.

У 307 р. до н.е. Антигону та Деметрію вдалося захопити частину Греції.

У 301 р. до н.е. біля міста Іпс (Фригія) відбулася наймасштабніша битва часів війни, у якій проти Антигона та Деметрія виступила коаліція Селевка та Кассандра. Птолемей участі в битві не брав. В наслідок битви Антигон загинув, а Деметрій змушений рятуватися втечею. Селевк відновив контроль над своїми колишніми володіннями і приєднав до них Північну Месопотамію. Залишки володінь Антигона та Деметрія у Малій Азії дісталися полководцю Лісімаху.

Деметрій втік до Греції де втрутився у боротьбу синів Касандра за успадкування престолу. Разом з царем Епіру Деметрію вдалося встановити контроль над значною частиною Греції і Македонії, де він був проголошений царем. Але у 288 р. до н.е. в Македонію вторгся Лісімах, який розгромив Деметрія. Македонія і частина Греції потрапила під владу Лісімаха. У 283 р. Деметрій прорик у володіння Селевка, але був схоплений і закінчив своє життя у полоні.

Більше всього від падіння Деметрія виграв Лісімах. У 283 р. до н.е. в його володіння вторгся Селевк - останній з першого покоління діадохів (Птолемей вмер у 283 р. до н.е.). Він розгромив Лісімаха біля Курупедіона («Долини дів») в Лідії. Лісімах загинув, його держава розпалася.

Вважаючи себе повноправним володарем становища, Селевк вторгся в Македонію з метою завоювати родові володіння Олександра Македонського. Але на заваді цьому став син Птолемея Лага – Птоломей Керавн, який зазнав поразки у боротьбі за єгипетський престол, випередив Селевка і сам захопив Македонію. В битві біля міста Лісімахії у 280 р. до н.е. Селевк був вбитий. Пішов ж життя останній діадох.

В силу сприятливого перебігу подій, Птолемей Керавн вийшов переможцем. Але святкувати цю перемогу не довелося. У 280 р. до н.е. з півночі на Македонію, Фракію та Грецію напали племена кельтів - галлатів. Вони розбили македонську армію і Птолемей Керавн загинув. У 279 р. до н.е. кельти взяли в облогу Дельфи, але грекам вдалося призупинити їх наступ. У 277 р. біля Лісімахії кельти були розгромлені сином Деметрія Поліоркета – Антигоном Гонатом, якого у 276 р. до н.е. проголосили новим македонським царем. Кельти були витіснені в Малу Азію, де вони заселили цілу область, яку назвали Галлатія. Кельти вносили елемент дестабілізації в розвиток цілого ряду країн. Лише у 275 р. до н.е. спадкоємець престолу Селевкидів – Антіох розгромив кельтів.

Таким чином, на 275 р. до н.е. боротьба за спадок Олександра Македонського закінчилася. На уламках його колишньої імперії утворилося декілька елліністичних держав. В системі елліністичних держав можна виділити дві найбільші за площею та наймогутніші за господарським та військовим потенціалом «супердержави»:

- Македонське царство,
- Єгипетське царство,
- Держава Селевкидів (з кінця III ст. до н.е. – Сирійське царство).

Щодо «малих» елліністичних держав, то до них варто віднести:

- Пергамське царство,
- Віфінія,
- Понтійське царство,
- Сицилійська держава,
- Родос,
- Етолійський союз,
- Ахейський союз.

Окрім названих держав в елліністичному світі були окремі поліси, які не відігравали відчутної ролі в політиці, але були культурними центрами, перманентними союзниками, т.т. посідали своє власне місце в розвитку елліністичної цивілізації: Афіни, Спарта, Фіви, Гераклея, Сінопа, Тарент тощо.

4. Держави елліністичного Заходу. (практичне заняття)

5. Держави елліністичного Сходу.

Пергамське царство.

Правляча династія: Атталіди.

Засновник: Філетер (283 – 263 рр. до н.е.).

Останній правитель: Аттал III (139 – 133 рр. до н.е.).

Столиця: м.Пергам.

Ліквідатор: стародавні римляни.

Первинною територією царства була історична область Місія (північно-західна частина Малої Азії). Царство було засновано греком Філетером у розпал війн діадохів (у 283 р. до н.е.). Філетер був сином Аттала, знатного македонянина, який був причетний до розбрату між Філіпом II та Олександром Великим. Саме від імені Аттала з'явилася назва династії Атталідів, які правили Пергамським царством. Поступаючись елліністичним сусідам у військовій сфері, правителі царства зробили ставку на гроші та дипломатію. Завдяки дипломатичним зусиллям таким правителям Пергаму як Атталу I (241 – 197 рр. до н.е.) та Евмену II (197 – 160 рр. до н.е.) вдалося розширити кордони своєї держави за рахунок внутрішніх областей Малої Азії.

Щодо аристократії, то й тут Пергам мав свої відмінності. Вважають, що в царстві не існувало відвертого розмежування між греко-македонською та місцевою елітою. Справа у тому, що місцева аристократія ще до початку походу Олександра Македонського була дуже сильно еллінізована. Ще однією специфічною ознакою було те, що аристократи були менш підвладні правлячій династії, оскільки багатство сприяло меншій залежності. Аристократи були зацікавлені у політичній стабільності та в балансі сил й інтересів, бо це дозволяло їм безперешкодно займатися торгівлею. Мабуть в силу цих обставин Атталідів прийнято вважати «демократичними монархами». В Пергамі не існувало культу царської влади, а в окремих документах царі називали себе «громадянами Пергаму». Бюрократичний апарат був доволі скромним, царство володіло армією, яку набирали з представників усього населення, у т.ч. й місцевого. Військо не впливало на політичні процеси, на відміну від держав елліністичного Сходу.

Володіючи колосальними багатствами та єдністю правлячої еліти, Атталіди проводили успішну зовнішню політику. На відміну від Єгипетського та Сирійського царств, які постійно ворогували між собою та втрачали величезні території, Пергамське царство на початок II ст. до н.е. заволоділо майже усією малою Азією. Дослідники вважають, що причиною цього феномену може слугувати орієнтація Пергаму на Римську Республіку. Рим цінував багатство Атталідів та їх прозахідну орієнтацію. Більш того, Пергам розглядався римлянами як природний союзник у боротьбі з Македонією та Сирійським царством. Патронат римлян не врятував Пергам від зовнішньополітичних прорахунків. Проти Атталідів було утворено військо-політичну коаліцію у складі дрібних держав Малої Азії, яким загрожувала пергамська експансія (Віфінія, Галлатія, Каппадокія, Понтійське царство). Зовнішня загроза сприяла тому, що аристократи та останній правитель Пергаму – Аттал III (139 – 133 рр. до н.е.) передали контроль над царством римлянам – «Заповіт Аттала III».

Після придушення повстання противників римської присутності (повстання Аристоніка (133 – 129 рр. до н.е.)), територія Пергамського царства стала частиною Римської Республіки під назвою провінція Азія.

Держава Селевкідів (Сирійське царство).

Правляча династія: Селевкіді.

Засновник: Селевк I Нікатор (305 – 281 рр. до н.е.).

Останній правитель: Філіп II Філоромей («той, хто любить римлян») (66 – 64 рр. до н.е.).

Столиця: м.Селевкія на Тигрі (305 – 240 рр. до н.е.) / Антіохія (240 – 64 рр. до н.е.).

Ліквідатор: вірмени, стародавні римляни (західні володіння), парфяни (східні володіння).

Найбільшою державою елліністичного світу було царство Селевкідів, яке в пору своєї могутності охоплювало більшу частину колишньої імперії Олександра Македонського. Царство простягалось від Середземного моря до Індії і включало в себе південну частину Малої Азії, Сирію, Месопотамію, Іран, частину Центральної Азії та Афганістану. На кінець IV ст. до н.е. площа країни сягала 3 млн. кв. км., на середину III ст. до н.е. – 2 млн. 600 тис. кв. км., на 100 р. до н.е. – 100 тис. кв. км.

Засновником держави був Селевк Нікатор («Переможець») – один з полководців та тілоохоронців Олександра Македонського. На ранніх етапах йому належав контроль лише над

Вавилонією. Селевк не втручався у боротьбу діадохів за контроль над Грецією, Македонією та західною частиною Малої Азії. Усі свої зусилля він спрямував на встановлення контролю над східними територіями. Використовуючи витончену дипломатію, Селевк вдалося домовитися про розмежування територій та встановлення кордонів між його царством та Індійською державою Чандрагупти. За територіальні поступки індійський цар подарував Селевк 500 бойових слонів. Володіючи величезною армією та слонами, Селевк вирішив повернутися до «великої політики» і втрутився у боротьбу діадохів. Його війська сприяли розгрому армії Антигона у битві біля міста Іпс у 301 р. до н.е. Здобувши перемогу, Селевк захопив північну Сирію і отримав вихід до Середземного моря. Останнім військовим успіхом Селевка був розгром армії Лісімаха у битві при Куропедіоні у 281 р. до н.е. Відкривався шлях для завоювання Македонії та Греції. Фактично полководець був за крок до відновлення імперії Олександра Македонського, але доля Селевка виявилася трагічною – він був вбитий Птолемеєм Керавном.

Син Селевка – Антиох I (281 – 261 рр. до н.е.) відмовився від завоювання європейських територій та сконцентрував усі зусилля для консолідації держави під головуванням нової династії – Селевкидів. Антиоху I доводилося проводити активну зовнішню політику. Особливо напруженими були відносини з Єгипетським царством Птолемеїв. Обидві держави прагнули контролювати південну Сирію та Малу Азію, що сприяло безперервним конфліктам у прикордонній зоні (так звані Сирійські війни). До цього ще й додалися напади кочових племен у Центральній Азії. В результаті I Сирійської війни (274 – 271 рр. до н.е.) Антиох I втратив контроль над Пергамом.

В Результаті II Сирійської війни (258 – 253 рр. до н.е.) вже наступний правитель – Антиох II розширив контроль над південною Сирією, але втратив контроль над Бактрією та Парфією (250 р. до н.е.). Перші Селевкиди дуже дорожили цими територіями, тут будувалися нові міста, фортеці, канали, дороги, провінції постійно захищалися від нападу кочовиків. Але при Антиохові II центр політичного життя переміщується у західні володіння і східні землі опиняються майже безконтрольними. Грецьке та македонське населення Бактрії та Парфії проявляло невдоволення політикою центру. Доля східних територій склалася по-різному. На території Бактрії було утворено самостійну державу – Греко-Бактрію, а Парфія зазнала вторгнення кочових племен під проводом Аршака, який прийшов до влади і проголосив самостійність провінції. Таким чином, бездарна політика Антиоха II сприяла скороченню території держави Селевкидів у два рази. Запорукою миру з Єгиптом став шлюб Антиоха II та донькою Птолемея II – Беренікою. Однак, для того, щоб одружитися на єгипетській принцесі, Антиоху довелося розлучитися із першою жінкою – Лаодікою, він якої він мав двох синів.

Після смерті Антиоха (є версія про те, що його отруїла Лаодіка) між жінками та їх прихильниками розпочалася боротьба за владу. Береніка та її новонароджений син були вбиті і до влади прийшов старший син Лаодіки – Селевк II (246 – 225). Але на цьому конфлікт не було вичерпано. За вбитих сестру та племінника вирішив помститися Птолемеєм III. Так розпочалася III Сирійська війна або «війна Лаодіки» (246 – 241 рр. до н.е.). Птолемеєм III діяв швидко і безжально – єгиптяни захопили Сирію та столицю Селевкидів – місто Антиохію, була захоплена в полон та вбита Лаодіка. Завдяки величезним зусиллям, Селевк II вдалося відвоювати частину територій. Але виникла нова проблема – проти царя виступив його молодший брат, другий син Лаодіки – Гієракс. Почалася громадянська війна в результаті якої Гієракса було вбито, але й Селевк II швидко пішов з життя.

Після нетривалого правління Селевка III трон перейшов до сина Селевка II – Антиоха III (223 – 187 рр. до н.е.). Період його правління з одного боку вважають найкращим, а іншого – початком кінця царства Селевкидів.

Антиоху III довелося боротися за владу із декількома претендентами на престол (родичем Ахеєм, сатрапом Мідії – Молоном, сатрапом Персиди – Олександром). Позбувшись конкурентів, Антиох III розпочав війну проти Єгипту – IV Сирійська війна (219 – 217 рр. до н.е.). Війна тривала з перемінним успіхом, але говорити про великі перемоги не доводиться. У 212 – 205 рр. Антиох III здійснював так званий східний похід, метою якого було відновлення влади Селевкидів над східними провінціями. Парфія та Греко-Бактрія були спустошені та підкорені, хоча й зберегли елементи автономії. Не задовольняючись здобутим, Антиох III вторгся до Індії, де за мир виторгував собі бойових слонів. Доволі вдалим був похід Антиоха й до Аравії. В результаті

перемог йому дарували титул «Великий». Залишалася одна проблема – Єгипет. Уклавши військовий союз з Македонією, Антіох III відвоював південну Сирію, Палестину та Фінікію, а у Європі захопив територію Фракії. Існувала реальна загроза захоплення Селевкидами грецького світу. На допомогу потенційним жертвам експансії Антіоха III прийшли римляни, які ініціювали утворення військово-політичного союзу у складі Македонії, Греції, Пергаму та Родосу. Бойові дії розпочалися у 192 р. до н.е. на території Греції, куди вторглася армія Антіоха III. Союзники розгромили селевкидську армію у битві під Фермопілами і бойові дії були перенесені до Малої Азії. Тут Антіох III був остаточно розгромлений у битві при Магнесії (190 р. до н.е.). Римляни продиктували умови мирної угоди: відмовитися від Малої Азії, видати римлянам майже усі кораблі та бойових слонів, заплатити величезну контрибуцію у 15 тис. талантів. Найбільш обтяжливою для Антіоха III була виплата контрибуції. Для отримання потрібних фінансів цар наказав конфіскувати майно декількох храмів, що викликало повстання проти правителя, в результаті якого Антіоха було вбито. Смерть правителя стала початком розпаду його держави. Першими відкололися Парфія та Греко-Бактрія, потім – Персида.

Наступні правителі докладали неймовірних зусиль для боротьби з центр обіжними тенденціями. Антіох IV Епіфан (175 – 163 рр. до н.е.) проводив доволі виважену політику. Йому вдалося здійснити два успішних походи до Єгипту, в результаті яких існувала реальна можливість об'єднання обох царств в єдину державу. Цар проводив політику насильницької еллінізації, що викликало невдоволення місцевої еліти. Особливо гострою була ситуація в Іудеї, де активно насаджувалися культи грецьких богів та грецький спосіб життя (наприклад, Єрусалим отримав статус полісу). Іудейське населення відповіло повстанням, яке увійшло до історії як повстання Макавеєв (197 – 142 рр. до н.е.). Схожі за характером виступи відбувалися і в інших куточках царства. Під час придушення виступу у південному Ірані Антіоха IV було вбито. Останні Селевкиди вели майже безперервну війну за владу, чим користувалися представники місцевої еліти та зовнішні вороги. Наприклад, цар Парфії розпочав захоплення селевкидських провінцій (Мідії, Вавилонії, Елімаїди та ін.). Фактично влада Селевкидів обмежувалася територією Сирії.

Останню спробу відновити велич держави продемонстрував Антіох VII (138 – 129 рр. до н.е.). Захоплені парфянами грецькі поліси Месопотамії звернулися до царя за допомогою, оскільки парфяни свідомо викорчувували усі паростки грецьких традицій на Сході. У 130 р. до н.е. Антіоху на певний час вдалося відвоювати Месопотамію та Мідію, але сили були нерівними. В одній з битв Антіоха VII було вбито, а відвоювані території остаточно перейшли під контроль Парфії. Після Антіоха VII при владі в Сирії побувало ще 19 правителів, які усі закінчували життя насильницькою смертю. Нарешті, у 83 р. до н.е. залишки Селевкидської держави захопив вірменський цар Тигран II. А через 20 років, у 63 р. до н.е. територія Сирії була завойована римлянами, які створили тут однойменну провінцію.

Соціальна структура та система соціальних відносин у царстві Селевкидів були доволі складними. На це були свої причини:

- по-перше, в межах цієї супердержави були об'єднані різноманітні народи, соціальний розвиток яких перебував на різних стадіях еволюції;
- по-друге, стабільність держави була напряму пов'язана із спроможністю центральної влади контролювати ситуацію в країні за допомогою прямого насилля, армії та розгалуженого бюрократичного апарату. Головна мета держави – забезпечення належного рівня експлуатації підкорених народів Сходу за для задоволення потреб та підтримування гегемонії правлячої еліти, яка в основному складалася із греків та македонян.

Очоловав державу цар, влада якого була абсолютною й спадковою (від батька до сина). Він концентрував у своїх руках політичні функції, був головнокомандувачем армії, верховним суддею, продукував закони. Царі жили за принципом, озвученим засновником держави Селевком I – «Завжди є справедливим те, чого бажає цар». Постать царя обожнювалася (сакралізувалася), а з часів правління Антіоха III сакралізації піддавалася й постать цариці. Імена царів супроводжувалися різноманітними епітетами: «Сотер» («Рятівник»), «Евергет» («Благодійник»), «Нікатор» («Переможець») тощо. В царстві існував розгалужений бюрократичний апарат, хоча Селевкидам так і не вдалося перевершити Птолемеїв за його чисельністю та ефективністю. При тогочасних рівнях комунікацій та зв'язку керувати віддаленими регіонами було доволі важко і

тому Селевкиди допускали можливість надання елементів автономії та самоуправління окремим територіям (грецькі міста, кочові племена тощо). Існували посади прем'єр-міністра, голови канцелярії, фінансового контролера тощо. Варто зазначити, що, зазвичай, на посадах опинялися чисельні родичі та друзі царів. Територія царства за перською традицією поділялася на сатрапії. Загалом їх було 72 (значно більше ніж в державі Ахеменідів). Очолювали сатрапії стратеги, які володіли цивільними та військовими правами але не могли контролювати фінансову систему. Декілька сатрапій утворювали намісництва. Така складна адміністративна система не завжди була ефективною і тому доволі часто проявлялися тенденції до сепаратизму.

Підвищену увагу Селевкиди приділяли поширенню по території держави полісної системи грецького типу (загалом майже 70). Найбільша кількість нових міст з полісною системою управління було засновано в Сирії та у східних сатрапіях. Мета – встановлювати контроль над життям місцевого населення. Мешканець полісу отримував від держави гроші для облаштування й ведення господарської діяльності і звільнявся від сплати податку на декілька років. Частина мешканців полісів отримувала землю, розмір якої був таким, що його не могла обробити родина власними зусиллями. Так виникала потреба залучати у якості допоміжної сили представників місцевого населення. Землю давали за несення служби у війську, т.т. вона не перебувала у власності землероба (офіційно уся земля вважалася власністю царя). Таким чином формувалося лояльне ставлення до правлячої династії. В полісах існувало народне зібрання, система посад, система виховання молодого покоління. Поліси негласно забороняли змішуватися із місцевим населенням, навіть, якщо їх представники жили на території полісу. Отже, ми маємо справу із перенесенням на східні терени класичних традицій давньогрецької полісної системи, яка свідомо обмежувала число громадян.

Утворена шляхом завоювань, держава Селевкидів не могла обійтися без великої та потужної армії, чисельність якої коливалася в залежності від обставин. Це було декілька десятків тисяч піхотинців та кіннота. Значну роль відігравали бойові слони, яких постачали з Індії. Величезна кількість військових перебувала в гарнізонах, розкиданих по території царства. Кістяком армії були македоняни та греки, які осіли на території держави. На відміну від армій інших елліністичних держав найманців в армії Селевкидів було дуже мало. В окремих містах (наприклад, в місті Апамея) існували військові школи та державні майстерні, де виготовлялася й ремонтувалася зброя. Військовий флот був, але його розвитку Селевкиди не приділяли належної уваги.

Птоlemeївський Єгипет.

Правляча династія: Птоlemeї.

Засновник: Птоlemeй I Сотер (323/305 – 283 рр. до н.е.).

Останній правитель: Птоlemeй XV Філопатр Філометр Цеоар (Цезаріон) / Клеопатра VII (51 – 30 рр. до н.е.).

Столиця: м.Олександрія Єгипетська

Ліквідатор: стародавні римляни.

Класичною елліністичною державою прийнято вважати Єгипетське царство, де при владі перебувала династія Птоlemeїв. Засновником династії був Птоlemeй I (323 – 283 рр. до н.е.), представник родовой македонської аристократії, один з військових начальників Олександра Македонського. Єгипетське царство відносилось до категорії супердержави елліністичного світу. До його складу входили власне єгипетські землі в їх традиційних кордонах (від першого нільського порогу до узбережжя Середземного моря), Синайський півострів, Палестина, Фінікія, Південна Сирія (Келесирія). На ранніх етапах Птоlemeям вдавалось крім цього контролювати окремі райони Малої Азії (Кілікію, Іонію, Памфілію), частину грецьких островів Егейського моря, острів Кіпр та частина острова Крит. Таким чином, володіння нових єгипетських правителів були розташовані на території трьох континентів. Це дозволяло їм контролювати торгівельні шляхи, постійно втручатися в розвиток інших держав елліністичного світу. Територія царства була поділена на дві частини: власне Єгипет та усі інші володіння. Це дуже важлива деталь, оскільки Птоlemeї проводили різну політику по відношенню до мешканців обох частин царства. Єгипет вважався ядром країни, тут була розташована столиця, резиденція правителя, сконцентрований

бюрократичний апарат, запаси продовольства та зброї, фінанси держави. Столицею держави було місто Олександрія, яке було засновано у 332 р. до н.е. за особистим наказом Олександра Македонського. При Птолемеях Олександрія перетворилася на справжній мегаполіс, який не втрачав свого значення в усі наступні епохи (включно із сьогоденням). Щодо інших територій, то вони розглядалися лише як об'єкт експлуатації та розмінна монета у стосунках із іншими елліністичними державами. Протягом наступних століть єгиптяни втратили усі неєгипетські території.

Зовнішньополітичним противником Єгипту завжди було царство Селевкідів. Обидві країни намагалися розширити зону свого впливу на Близькому Сході. Боротьба Птолемеїв з Селевкідами вилася у 5-ть Сирійських війн. Найбільших успіхів Птолемеї досягли під час III Сирійської війни (246 – 243 рр. до н. е.) або «війни Лаодіки». Тодішній правитель Єгипту – Птолемей III захопив усю Фінікію, Сирію та столицю Селевкідів – місто Антіохію. Подальше просування на територію Месопотамії виявилось безперспективним і тому Птолемей III добровільно віддав Селевкідам майже усі завойовані території. Доволі успішно єгиптяни воювали й проти Антіоха III Великого під час IV Сирійської війни (219 – 217 рр. до н.е.). Існувала загроза вторгнення армії Антіоха до Єгипту. Птолемею IV Філопатру (221 – 204 рр. до н.е.) довелося призвати до армії місцевих єгиптян, чого ніколи до сих пір не робили. У битві під Рафією (217 р. до н.е.) єгиптяни розгромили Антіоха III. Це була остання велика перемога Птолемеїв. Країна починає занепадати і втрачати свої володіння на користь Селевкідів та Македонії. Послабленням скористався Антіох IV Епіфан (175 – 164 рр. до н.е.), який не тільки відібрав у єгиптян їх азійські володіння, але й захопив дельту і взяв Олександрію в облогу. Дішло до того, що тодішній цар Єгипту – Птолемей VI Філометор зрікся престолу. Існувала можливість приєднання Єгипту до царства Селевкідів. В процес втрутився Рим, який проголосив себе союзником Птолемеїв. Під тиском римлян Антіох IV вивів свої війська з Єгипту, однак, країна поступово опиняється в залежності від політики римлян.

Боротьба із зовнішніми ворогами вимагала постійної напруги та фінансових витрат. Єгипет поступово виснажив свій військово-господарський потенціал. Користуючись підтримкою римлян, Єгипет зміг проіснувати як незалежна держава довше за усіх інших. Кризові явища посилювалися. У 30 р. до н.е. померла остання правителька Єгипту – Клеопатра VII (51 – 30 рр. до н.е.) і територія Єгипту опинилася під контролем римського війська та адміністрації. Римляни привнесли елемент стабільності та упорядкованості. У складі Римської держави Єгипет мав окремий специфічний статус.

В Птолемеївському Єгипті було встановлено класичну елліністичну монархію, яка поєднувала в собі як елементи давньосхідної деспотії, так і інститути полісної системи. Завойовники застали в Єгипті старі монархічні традиції, розгалужений апарат чиновників, впливове жрецтво, яке не нехтувало втручанням в політику та господарську діяльність. Птолемеї не руйнували традиції і гармонійно вписалися в них. Зокрема, правителі автоматично успадкували титул фараона. Їх особа та влада сакралізувалася. Царі-фараони офіційно вважалися власниками усіх земель і центром концентрації різних гілок влади. Їх імена доповнювалися шанобливими епітетами, наприклад, «Сотер» - «рятівник», «Філадельф» - «той, що любить свою сестру», «Евергет» - «Благолійник», «Філопатр» - «той, що любить свого батька». Птолемеї не лише не знищили бюрократичний апарат, а роздули його до небувалої кількості. Чиновники поділялися на ранги. Особливим авторитетом користувалися ті, хто контролював фінансову систему країни. Майже усі посади в країні посіли колоністи – греки та македоняни. Мовою діловодства була давньогрецька. На місцях було збережено традиційний поділ країни на «номи». Номи поділялися на «топи» (райони) та «коми» - селища. На чолі нома одночасно перебували два чиновники: стратег (який контролював політичне та військове життя) і номарх (контроль над цивільним життям). Велику роль відігравав розпорядник номових фінансів – економ та царський писар. Топами та комами керували чиновники нижчих рангів. Усіх чиновників призначала держава, яка платила заробітну плату. Окрема система управління існувала в містах грецького типу. Тут мали місце вибори чиновників, громада приймала рішення щодо будівництва, існував полісний суд тощо.

Тема 11. Культура Елліністичної цивілізації. (на самостійне вивчення)

Тема 12. Господарський розвиток давньогрецького та елліністичного світів.

План.

1. Сільське господарство.
2. Ремесло.
3. Торгівля, грошовий обіг, лихварство, податки.
4. Економічна думка стародавньої Греції.

1. Сільське господарство.

Тривалий час (фактично до початку Архаїчного періоду) сільське господарство стародавніх греків відзначалося патріархальністю, екстенсивністю та натуральністю свого розвитку, що накладало відбиток на його загальний стан та продуктивність. Невід'ємними факторами впливу на сільське господарство залишалися:

- природно-кліматичні умови, в межах яких здійснювалася господарська діяльність;
- демографічні тенденції (збільшення чи зменшення числа виробників та споживачів);
- політична стабільність чи дестабілізація (наприклад, війни);
- зовнішньоекономічна кон'юнктура;
- ставлення до праці.

Оскільки природно-кліматичні умови виявлялися визначальними, то відзначимо, що територія стародавньої Греції не відзначалася наявністю значної кількості родючих земель, придатних для обробітки з метою вирощування зернових культур (ячменю, пшениці). Навпаки, дослідники вважають, що давньогрецькі території були дуже сприятливими для вирощування цілого ряду садових культур, оливкових дерев, винограду та лікарських трав. В сільському господарстві ключові позиції зайняли культури так званої «середземноморської тріади»: злакові (ячмінь та пшениця), виноград та оливки.

Окрім цього, схили пагорбів та гір можна було використовувати, передусім, для розведення дрібної рогатої худоби (вівці, кози). Тваринництво надавало різноманітний спектр продуктів: м'ясо, молоко, шкіру та вовну.

В стародавній Греції існувала певна територіальна спеціалізація сільськогосподарської галузі. Наприклад, основними землеробськими областями, де ландшафтні умови були найбільш сприятливими для вирощування зернових культур, були Лаконіка та Мессенія (південна частина Пелопоннесу). Більшість областей Центральної Греції були придатними для вирощування оливкових дерев та винограду. Північ Греції (наприклад, Фессалія) була придатна для вирощування великої рогатої худоби та коней.

Егейський період. Мешканці острова Крит займалися вирощуванням декількох сільськогосподарських культур, наприклад, пшениці та шафрану (використовували у якості приправи та фарбника), садових культур, оливкових дерев та винограду. Місцеві пагорби та гори використовувалися у якості пасовищ для овець.

Починаючи з Середньомінойського періоду центрами господарської діяльності стають величезні палацові комплекси, де були розташовані масштабні зерносховища, склади зі зберігання олії та вина. Окрім цього тут були розташовані технічні пристрої, без яких не можна було отримати олію чи борошно (мова йде про преси-давильні та жорнова, для роботи яких використовували м'язову силу тварин чи людей).

Про земельні відносини цього періоду відомо дуже мало (брак джерел). Припускають, що землі могли перебувати як в общинній, так і у державній власності. Окрім цього існували й приватні володіння. Фактично відсутня інформація про розміри земельних наділів. Але відомо, що земля оброблялася доволі примітивним плугом, в який впрягали биків. До речі, бики на Криті вважалися кульовими тваринами, еквівалентом багатства.

В ахейських державах Балканського півострова, наприклад, в Мікенах, земля поділялася на дві категорії: суспільна (общинна) та приватна. Відомо, що ахейці вже практикували орендні відносини. Цікаво, що у якості орендаря міг виступити навіть раб (без права викупу).

Передполісний період. Тут ми вперше можемо помітити революційні тенденції, які зафіксовані в поемах Гомера:

- у якості тяглової сили почали використовувати мулів (гібрид коня та віслюка);

- у якості добрив почали використовувати гній («Одіссея», 18, 375);
- з'явилася традиція двопілля (земельний наділ поділяли на дві частини, одну з яких обробляли, а інша в цей час – відпочивала) («Іліада», 18, 541-544, 550-554);
- вдосконалення зазнали основні знаряддя праці землероба: з'явився комбінований плуг з металевим сошником, мотика та серп);
- зерно розмелювали ручними зернотертками;
- урізноманітнилися сільськогосподарські культури (полба, яблука, груші, гранати) («Одіссея», 9, 110-111).

У тодішньому землеробстві існувала нерівність. Офіційно земля вважалася власністю територіальної громади, основною виробничою одиницею був «ойкос» (дослівно – «дім») – господарство патріархальної родини. За кожною родиною була закріплена ділянка землі, яка передавалася у спадок, але періодично відбувалися акції перерозподілу земельних наділів. Представники родової знаті («басилеї») володіли земельними наділами значних розмірів – «теменосами», а рядові члени общини отримували наділи землі – «клери» (жеребкування та постійний перерозподіл). З'явилися люди, які володіли декількома «клерами» та такі, що взагалі втратили землю (їх називали «аклеротами»). Саме так у давньогрецькому суспільстві зароджувалася приватна власність на землю. Слід відзначити, що праця землероба тоді ще шанувалася, нею не нехтували навіть басилеї.

Надзвичайно важливу роль в господарстві Передполісного періоду відводилася тваринництву. В поемах Гомера дужа часто згадуються велика та дрібна рогата худоба, свині, коні, віслюки та мули («Одіссея», 14, 100-104). Худоба залишалася мірилом багатства, слугувала еквівалентом обміну та оплати праці. Наприклад, мідний казан коштував 12 биків, а рабіня – 4. Існувала посада наглядача за стадами – «старший пастух», який за свою роботу міг отримати земельний наділ.

Рабство носило патріархальний характер і рабів дуже рідко використовували для роботи в сільському господарстві. Основним виробником матеріальних благ був вільний землероб.

Архаїчний період. За типом господарської діяльності поліси можна поділити на дві категорії:

- аграрні (поліси спартанського типу, господарство яких базувалося на сільському господарстві, характеризувалося доволі слабким розвитком ремесел, торгівлі та товарно-грошових відносин). До них відносилися Спарта, поліси Аркадії, Беотії, Фессалії та ін. Життя в таких полісах відзначалося патріархальністю та умовною замкнутістю. Повноправні громадяни були користувачами землі без права на її відчуження. Жителі міста-держави колективно експлуатували політично та економічно залежне населення.
- торгово-ремісничі (поліси афінського типу, господарство яких базувалося на масштабному та різногалузевому ремісничому виробництві, активній торгівлі та експлуатації праці рабів). До них відносилися Афіни, Коринф, Мегари, Родос та ін. Життя в таких полісах відзначалося динамізмом та комунікабельністю.

Процес «Архаїчної революції» поставив крапку на монополії сільського господарства, що було напряму пов'язано із відокремленням ремесла в окрему галузь праці. Одним з супровідних процесів трансформацій став демографічний вибух, який загрожував перерости у справжню гуманітарну катастрофу, оскільки він стався у місцевості, яка досить бідна на природні ресурси, особливо на родючі землі. Так з'явився «земельний голод» - «стенохорія» (дослівно, «аграрне перенаселення»). Масштаби «земельного голоду» коливалися в залежності від розмірів «хори» – «сільськогосподарської округи» давньогрецьких полісів. Зрозуміло, що ті поліси, які мали достатньо землі, в колонізаційному русі участі не приймали взагалі, або обмежувалися виведенням однієї, двох колоній (Афіни, поліси Беотії та Фессалії, Спарта). Наприклад, Спарта вивела лише одну колонію – Тарент (південь Італії).

Не спроможність забезпечити їжею зростаюче населення полісів стало однією з головних причин давньогрецької колонізації. Так, найголовнішою функцією давньогрецьких колоній, розташованих в акваторії Чорного моря, стало постачання метрополій хлібом. Імпорт зерна спричинив переорієнтацію сільськогосподарських виробників Греції з вирощування злаків на вирощування садових та городніх культур, винограду. Таким чином, сільське господарство починає все більше орієнтуватися на ринок. Додамо, що в добу Архаїки з'явилися перші прояви

протекціонізму та спроби регулювання ринкових відносин. Пригадаємо один з законів афінського реформатора Солона, за яким було накладено заборону на вивезення хліба з Аттики, натомість стимулювалося вивезення вина та оливкової олії.

Трансформацій зазнало й ставлення людей до праці на землі. З'явилися люди, які повністю присвячували себе ремеслу й торгівлі, вважаючи ці сфери більш прибутковими, і виступали лише у якості споживачів готової продукції. Подібні тенденції зазнавали критики з боку окремих представників творчої сфери. Наприклад, давньогрецький поет доби Архаїки Гесіод саме в землеробстві вбачав сенс життя й буття людей. В його творі «Роботи й дні» можна побачити своєрідний заклик: «Праця - джерело харчування людини. Завдяки систематичній праці люди багатіють, а з багатством приходить слава та пошана». Відбулися зміни й у формах власності на землю. Правом власності володіли лише громадяни конкретного полісу. Інші особисто вільні люди, які не біли громадянами полісу (метки, періеки) цим правом не володіли. Громадяни могли продавати, закладати земельні наділи, здавати їх в оренду.

Доба Архаїки була періодом зародження класичного рабства на патріархальній основі. Цей процес був напряму пов'язаний із розвитком товарного виробництва і значним збільшенням числа рабів. У господарствах родової знаті працювали наймані поденщики-фети. Дешева рабська праця дозволяла отримувати доволі великі прибутки, що створювало конкуренцію з працею вільних общинників.

Родова знать (евпатриди) та великі землевласники (геомори) володіли значними ділянками землі, частину якої вони здавали в оренду. Орендарів називали «гектоморами» - «шестидольниками». Розвиток орендних аграрних відносин сприяв росту майнової диференціації та посиленню соціальної напруги у полісах. З'явилося багато боржників, поширилося боргове рабство. Саме цим й були обумовлені реформи в аграрній сфері, які були проведені в окремих полісах (в Аттиці реформи Солона скасували борги під заставу землі та боргове рабство, захистили селянські землеволодіння, обмежили нагромадження земельної власності, максимум якої визначався належністю афінянина до однієї з чотирьох соціально-майнових верств, сприяли поширенню садово-городніх культур, розвитку ремесла та торгівлі, обмежували позичковий відсоток. Держава викупила громадян, проданих за кордон. Регламентувався перелік продукції на продаж. Забороняли вивозити зерно та сировину, необхідну для розвитку ремесла. Дозволявся вивіз оливкової олії. Законодавство Клісфена (509 р. до н. е.) визнало рівність прав громадян незалежно від їхнього майнового стану, вони отримали гарантії недоторканності особистої свободи та землі). Завдяки реформам головним виробником в аграрному секторі став середній землевласник, який володів відносно невеликою ділянкою землі (3 – 5 га), яка оброблялася зусиллями однієї родини та 1 – 2 рабів.

Класичний період. Не зважаючи, що найбільших успіхів в розвитку досягли саме поліси афінського типу, сільське господарство продовжувало залишатися основою (поліси першої категорії) або важливою галуззю економіки (поліси другої категорії). В цілому сільське господарство Греції Класичного періоду відзначалося наступними особливостями:

- багатогалузевий характер;
- домінування інтенсивних культур (виноградарство, маслинництво);
- активне застосування праці рабів;
- товарне спрямування;
- появою рабовласницького маєтку як нового типу організації сільськогосподарського виробництва.

В сільському господарстві відбуваються революційні зміни, але воно продовжує залишатися тією сферою виробництва, у якій була задіяна більша частина населення. Офіційно землеробство залишалось єдиним видом практичної діяльності, яка личила статусу громадянина. Не зважаючи на те, що з технічної точки зору зміни не відбувалися (асортимент сільськогосподарських знарядь праці залишався незмінним – плуг, лопата, мотика, серп, ножиці) і землі залишалися умовно родючими, грекам вдалося підвищити товарність виробництва. Звичайно, не варто перебільшувати їх успіхи: припускають, що греки Класичної доби збирали невеликі врожаї (сам - 3, сам - 4).

Поглиблюється регіональна спеціалізація. Наприклад, грецькі поліси Причорномор'я та Сицилії постачали до метрополій зернові культури, Афіни – оливкову олію, острови (Хіос, Фасос

та ін.) – вино. Під сади та виноградники використовували схили пагорбів. Виноградну лозу і маслини постійно підрізували, удобрювали, робили щеплення, виводили найкращі сорти. На городах вирощували цибулю, часник, капусту.

Щодо тваринництва, то воно як і раніше було другорядним. М'ясо та молоко не були основними продуктами харчування. Розводили кіз та овець (м'ясо, молоко, вовна), зрідка - велику рогату худобу (для жертвоприношень та обробітку землі) й коней, віслуків та мулів (для перевезення товарів та військової сфери – грецька кіннота завжди була допоміжним різновидом війська).

Не зважаючи на успіхи, товарне виробництво не змогли остаточно витіснити натуральне господарство. Як і раніше для окремих людей, так і цілих полісів залишалася привабливою ідея «автаркії» - незалежності від зовнішнього світу, господарської самостійності, опора на свої власні сили.

В добу Класики з'явилися нові форми земельних відносин. Офіційно власником усіх земель залишався поліс – громадянська община, однак вже ніхто не заперечував наявність класичної приватної власності на землю, яка передавалася від одного покоління громадян до іншого. Давньогрецькі селяни, як правило всією родиною, обробляли свій земельний наділ (розміри наділів коливалися від 3 до 20 га), використовуючи у якості допоміжного персоналу працю рабів (від 1 до 7). Таким чином, використання рабської праці не було широкомасштабним. Більш того, були галузі землеробства – вирощування винограду, оливкових дерев та городніх культур, де працю рабів взагалі не вигідно було використовувати. Під час сезонних робіт використовували працю наймитів.

З кінця V ст. до н.е. земля все частіше стає товаром. На це були свої об'єктивні причини:

- все частіше порушувалося виключне право громадян на володіння землею, наприклад, за певні заслуги перед полісом, негромадянин (метек) міг отримати право на придбання землі;
- активне поширення орендних відносин, коли у якості орендаря виступав негромадянин або вільновідпущеник;
- чисельні військові конфлікти, які спричиняли загибель власників землі;
- господарства дрібних землевласників не витримували конкуренції з господарствами великих землевласників (дрібні власники швидко розорювалися і фактично за безцінь продавали свою землю).

Остання причина була найголовнішою, оскільки вона напряду пов'язана із появою рабовласницького маєтку (30-50 га землі) як нового типу організації сільськогосподарського виробництва. На відміну від давньоримських маєтків (латифундій) маєтки давньогрецьких великих землевласників не являло собою єдиного централізованого виробництва, забезпеченого працею рабів. Скоріше за все, воно являло собою сукупність декількох відносно невеликих за площею ділянок землі, розкиданих по території полісу.

Розквіт маєтків пов'язаний із урбанізаційними процесами. Міське населення, яке втратило зв'язок із землею, зростало величезними темпами, як наслідок – зростала потреба у сільськогосподарській продукції. Враховуючи цю потребу виникла необхідність нарощувати темпи виробництва, що було неможливим без використання праці рабів. Сільськогосподарський маєток був пов'язаний з міським ринком різноманітними видами зв'язків:

- виготовлення продукту (наприклад, вина чи олії) та її вивіз до сусіднього міста на ринок, де відбувалася його реалізація;
- виготовлення продукту та його продаж на місці оптовику, який доставляв продукцію на ринок власними силами;
- продаж ще не зібраного врожаю оптовику, який власними силами його збирав, обробляв, транспортував та реалізовував.

2. Ремесло.

Рівень розвитку ремесел визначався декількома аспектами:

- пануванням натурального господарства;
- темпами відокремлення ремесла від сільського господарства;
- наявністю сировинних матеріалів та способів їх обробки;
- досконалістю технологічного процесу;

- наявністю сфер застосування.

Спектр ремесел в давньогрецькому господарстві був доволі різноманітним, розрахованим на задоволення потреб різних прошарків населення. Ремесло не було соціально престижним, а справою вільновідпущеників і майстрів негрецького походження. Дрібне виробництво базувалося на ручній техніці за відсутності поділу праці. Тому продуктивність праці була низькою. До цього слід додати, що ремісники відчували дефіцит сировини. Ремісники були тісно пов'язані із ринком, де вони реалізовували свою продукцію, купували сировину, знаряддя праці, рабів.

Егейський період. На етапі становлення давньогрецької цивілізації (Егейський період) ремесла як окремої галузі просто не існувало (принаймні ми про це нічого не знаємо). Натуральний спосіб ведення господарської діяльності примушував землеробів самотужки задовольняти свої скромні потреби в знаряддях праці, будувати будинки, виготовляти посуд та прикраси.

Передполісний період. В Передполісний період відбулися перші зміни. В поемах Гомера згадуються ковалі, гончарі, теслярі, ювеліри. Однак, не варто ідеалізувати становище цих людей. Перші ремісники («деміурги»), за виключенням ковалів, вели мандруючий спосіб життя – ходили від будинку до будинку, пропонуючи свої послуги, отримували за свою працю винагороду та подарунки («Одіссея», 17, 382-386). Усе це дозволяє стверджувати наступне: ремісники були вільними людьми, не мали земельного наділу і явно не мали сприятливих умов для вдосконалення технології виробництва. У давнину до ремісників відносили співаків, лікарів, тлумачів снів. Всі ремісники за своїм соціальним станом перебували нижче від землеробів, але презирства до себе вони не відчували. Сам Одісей залюбки займався тим, що будував свій будинок («Одіссея», 18, 190-194). Інколи, в ткацтві застосовували працю рабинь («Одіссея», 18, 313-316).

Архаїчний період. Ремісників Архаїчного періоду також називали «деміургами», але їх стиль життя та умови виробництва суттєво змінилися: відтепер вони мали майстерні у містах, де працювали разом із членами своїх родин та рабами (5 – 10 осіб). В добу Архаїки ремесло опинилося в центрі соціальних трансформацій. Фактично в усіх полісах громадяни втрачають інтерес до ведення господарської діяльності, віддаючи перевагу політиці та війнам. Натомість, ремесло монополізують іноземці, які опиняються на територіях полісів у якості вимушених чи свідомих переселенців («метки» в Афінах, «періеки» у Спарті).

Класичний період. У зв'язку із загальним господарським піднесенням у давньогрецькому суспільстві відбувається розгалуження виробництва та поглиблюється розподіл праці у різних галузях ремесел. Для тогочасного ремесла був дуже важливим зв'язок із ринком, де ремісник міг продати свою продукцію, купити сировину, знаряддя праці, рабів, продукти для їх утримання. Розвиток ділової активності у грецьких торгово-промислових центрах, поширення спеціалізації, зростання попиту міського населення, постійний приток робочих рук з сільської місцевості, колоніальна торгівля та відносно дешева праця рабів сприяли тому, що займатися ремеслом стало дуже вигідно.

Ремесло доби Класики не могло розвиватися без залучення додаткової робочої сили. Цю робочу силу давало сільське населення, яке, у зв'язку із трансформаціями земельних відносин, розорювалося, втрачало земельний наділ та переселялося до міст. Додаткову робочу силу створювали іноземці – переселенці з інших полісів (метки, періеки). Але з V ст. до н.е. основною робочою силою у майже усіх галузях ремесла стають раби. Особливо активно праця рабів використовувалася у великих ремісничих майстернях – «ергастеріях» (з грец. «робоче місце»), де одночасно могло працювати 30 – 100 рабів. В ергастеріях поруч із рабами працювали й вільні наймані працівники та члени родини та особисто власник. Одночасно з «ергастеріями» існували й дрібні ремісничі майстерні, де власник залучав до виробництва 2 – 10 рабів. Зрозуміло, що між великими та дрібними майстернями існувала потужна конкуренція. Фактично ситуація в містах дублювала ситуацію у сільській місцевості: дрібні майстерні не витримували конкуренції та дуже швидко розорювалися.

Ціни на рабів коливалися і залежали від попиту й пропозиції. Наприклад, раб міг коштувати від 70 до 300 драхм, рабиня - від 135 до 220 драхм. Для співставлення: середній заробіток афінського ремісника становив 1 обол за день (6 оболов = 1 драхмі). Тобто, за рік людина із середнім статком могла заробити 30-50% вартості раба. Всі грецькі раби називалися одним

терміном – «дулос». Існували приватні, храмові та державні раби. Останніх активно експлуатували на державних копальнях (Лаврійські рудники в Аттиці). Щодо ефективності рабської праці, то вона була доволі продуктивною: експлуатація одного раба приносила середній дохід у 120 драхм в рік, тоді як річний прожитковий рівень в Афінах V ст. до н.е. становив 180 драхм на людину. Таким чином за рахунок праці 2 – 3 рабів можна було утримувати одну афінську родину з 3 – 4 осіб.

Металообробка. Надра стародавньої Греції в ті часи були ще були багаті на різні види корисних копалин, видобування яких не примушувало застосовувати складні технологічні процеси. На ранніх стадіях розвитку стародавні греки були знайомі з обробітком міді, бронзи, срібла, золота та заліза. Металообробка забезпечувала інші види ремесел, сільське господарство, транспорт та військову справу необхідними знаряддями праці. Ковалі користувалися особливою повагою в суспільстві, оскільки вміли перетворювати природний матеріал у різноманітні речі та знаряддя. Мабуть дому вони були звільнені від сплати податків.

Дослідники припускають, що мінойці перейшли до використання металевих знарядь праці під впливом давньосхідних народів. На Криті знайдено залишки доволі великої кількості металургійних центрів (кінця III тис. до н.е.), де виготовлялася так звана «миш'якова бронза» – сплав міді, олова та миш'яку. Вочевидь така бронза виявилася занадто токсичною і тому мінойці перейшли до класичного сплаву міді та олова.

Ахейці теж мали металургійні центри, в яких виготовляли та обробляли мідь і бронзу. Приблизно у XVII ст. до н.е. було відкрито особливий сплав срібла та золота («електрон»).

Дорійці принесли із собою культуру обробітку заліза, що розцінювалося як справжня революція в металообробці. Залізну руду видобували в Лаконіці та в інших областях Греції. Залізобудні кузні були обладнані різноманітними технічними пристроями: горном, молотами, накувальнями тощо. Сцени праці коваля дійшли до нас у якості зображень на поверхнях керамічних ваз.

В Архаїчний період поверхневі поклади металів вже були майже вичерпаними, що примусило греків шукати нові способи їх видобування. Так з'явилися перші копальні, в яких переважно працювали раби. Також в добу Архаїки знали гарячий та холодний способи обробітку заліза. З'явилися форми для виливання заготовок, а з VII ст. до н.е. греки почали практикувати спайку заліза, що дозволило виготовляти доволі великі та складні металеві предмети.

В Класичну епоху давньогрецькі майстри отримували більше металів і за кількістю, і за якістю. Залізну руду видобували в Лаконіці та Аттиці, срібло – в Аттиці (рудники у Лавріоні), мідь – на о.Евбея, золото та срібло у Пангеї. Поверхневі поклади були дуже рідкісними, основна частина металів видобувалася глибинним способом у копальнях, де у найважчих умовах працювали переважно раби (у Лавріоні окремі приватні підприємці, які отримували від держави право на тимчасову експлуатацію рудників, могли одночасно використовувати працю 300 – 1000 рабів). Руду розплавляли у печах, тривалий час вибивали шлаки, але й після цього «чистого» металу не отримували. Важка праця коваля як і раніше викликала пошану і відповідну платню. Недаремно покровитель ковальської справи бог Гефест вважався одним з головних божеств грецького пантеону.

Видобування залізної руди та обробіток заліза стало нормою повсякдення. Залізо, яке за своєю якістю перевершувало бронзу, було матеріалом для виготовлення знарядь праці та зброї. Греки знали кілька видів сталі: лаконійська, лідійська, сінопська, халдейська. Залізний інструмент, де б він не використовувався, завжди давав значний виробничий ефект. З металообробкою найтіснішим чином пов'язане виготовлення зброї. На цей товар завжди існував попит, оскільки доба Класики – це період тривалих війн. Окрім заліза, греки були чудовими майстрами з обробки міді та бронзи. З бронзи виготовлялося майже все екіпірування вояка (шолом, частина щиту), дорогий і красивий посуд, дзеркала та скульптури. Частина металів використовувалася для карбування монет.

Ткацтво. Основною сировиною для виробництва тканини у стародавній Греції була вовна – один з продуктів тваринництва, що використовувався для виготовлення одягу та килимів. Кожна поважаючи себе жінка повинна була мати вдома ткацький верстат, за яким вона проводила значну частину свого часу. В поемі Гомера «Одіссея» розповідається про те, що дружина головного героя – Пенелоппа, очікуючи повернення свого чоловіка, проводила цілі дні за верстатом. Вовняні

килими доповнювали інтер'єр помешкання. З появою ремісничих майстерень ткацтво набуло більш масованого прояву. Греки навчилися фарбувати тканини, прикрашати їх орнаментом. Виготовленням тканин славилися малоазійські поліси та Мегара. Ця галузь ремесла тривалий час залишалася виключно домашньою – справою дружин та доньок господаря помешкання. У якості сировини використовували вовну кіз та овець, а пізніше – льон. Виготовляли тканину на вертикальних верстатах. З готового матеріалу шили доволі простий одяг. У V ст. до н.е. в окремих містах виникли перші ткацькі майстерні, які виготовляли тканини та килими на продаж.

Керамічне виробництво. Велике значення для розвитку цієї галузі мала сировинна база – на території стародавньої Греції були величезні поклади високоякісної керамічної глини різних сортів. Окрім цього, завдяки контактам зі Сходом, на територію Греції потрапило гончарне коло (приблизно у XXIII ст. до н. е.) та технологія обпалювання глини у печах за допомогою достатньо високих температур. Вироби давньогрецьких майстрів відзначалися досконалістю форм та оригінальністю дизайну. В ранній Греції були розроблені стандарти пропорцій і контурів керамічних ємностей різного призначення. Наприклад, «амфора» - ємність для олії та вина з вузькою горловиною, яйцеподібним тулубом, гострим дном, однією чи двома ручками; «кратер» - ємність, в якій подавали воду під час трапез; «піфос» - ємність величезних розмірів (інколи досягали зросту людини) для зберігання зерна чи води; «ваза» - ємність, яка виконувала декоративну функцію; «кілік» - невелика ємність у вигляді кубку, яка використовувалася під час вживання вина. За кількістю та якістю посуду Коринф випереджав усі інші тогочасні грецькі поліси.

Як нам відомо зовнішня поверхня керамічних виробів прикрашалася малюнками чи орнаментами. Особливого прогресу у цьому випадку було досягнуто в Архаїчний період. У Коринфі, Афінах, Мілеті та інших містах розписом займалися справжні професіонали-живописці.

В добу Класики виробництво кераміки стало дуже успішною та прибутковою галуззю, яка продовжувала традиції попередніх часів. Завдяки активізації торгівлі виникла потреба виготовляти тару для перевезення олії, зерна, вина.

Ювелірна справа. Цей вид ремесла вважався найпрестижнішим, оскільки основними споживачами кінцевого продукту були представники заможних верст населення, поціновувачі розкоші, вибагливі, з відчуттям смаку. Давньогрецькі ювеліри виготовляли прикраси, використовуючи дорогоцінні та напівдорогоцінні камені, кістку, перламутр, золото та срібло. Були відомі різноманітні технології: лиття, накручування дроту, зерні, різьби, чеканки, нанесення емалі. Виготовляли діадеми, браслети, кільця, прикраси для волосся, печатки (остання вважалася обов'язковою прикрасою вільного чоловіка). Окремі прикраси доволі екзотичні, наприклад, на Криті доволі часто виготовляли прикраси у вигляді комах та квітів. Справжнім шедевром були так звані поховальні маски із золота, які були знайдені під час розкопок у Мікенах. В Класичний період продовжували традиції попередніх часів. Оброблялися дорогоцінні та напівдорогоцінні камені, золото, срібло, бурштин.

Будівельна справа. Завжди користувалася попитом, вимагаючи проявів неабиякої майстерності, технологій та творчих підходів. Пригадаємо критські та мікенські палаци, обладнані за останнім словом тогочасної техніки, «кіклопічну» кладку фортифікаційних споруд. В добу Архаїки стався вже відомий нам демографічний вибух, який супроводжувався прискоренням темпів урбанізації. Архаїчні міста виконували роль політичних, адміністративних, релігійних та господарських центрів. Таке поєднання різноманітних функцій відбивалося на наявності у будь-якому місті двох центрів тяжіння. Одним з них був Акрополь (дослівно - «верхнє місто») - фортеця на підвищенні, де були розташовані храми, здійснювалися відправи культів. Акрополь слугував місцем захисту для населення міста та хори. Другим міським центром була Агора – головна площа міста, де був розташований ринок і де збиралися мешканці міста для прийняття певних рішень. Між обома міськими центрами існувала негласна конкуренція. Вочевидь перемога залишилася за Агорою, оскільки саме сюди були перенесені з Акрополя усі громадські споруди. Втрачав Акрополь й свою оборонну функцію, оскільки виникла потреба оточити стіною усе місто та його пригороди.

Міжполісна конкуренція вимагала прикрашати міста культовими та громадськими спорудами, забезпечувати мешканців міст проточною водою – будівництво водогонів тощо. Класичний період давньогрецької історії це час широкомасштабного будівництва - будували міста,

стіни фортець, громадські будинки, храми, театри, мости, дороги, канали. Зазвичай до будівництва залучали вихідців з вільних прошарків населення. Чисельність рабів в цій галузі ніколи не перевищувала 20-22 % від усіх працюючих. Техніка будівництва базувалася на використанні доволі простих механізмів: колеса, блоків, важелів, клинців тощо. Однак, великий прорив було зроблено в області конструктивних рішень, архітекtonіки будівель та їх дизайну. Греки вмiло обробляли будівельний матеріал, особливо, мармур. Під час будівництва храмів, громадських будівель та театрів доволі успішно досягався ефект акустики.

Кораблебудування. Стародавні греки намагалися використати те, що їм дала природа – море. Море не тільки джерело їжі, а й контакт із зовнішнім світом. При мореплавстві та будівництві кораблів відомо ще з часів зародження цивілізації на острові Крит. Малюнки на стінках керамічного посуду дозволяють стверджувати, що мiноїці вмiло будувати круглясті за формою кораблі, які були обладнані веслами (10 – 12 із кожного боку) та вітрилами. Припускають, що такий тип корабля був спроможний перевозити багато вантажів та людей, але рухався дуже повільно. Саме тому тогочасне мореплавство носило каботажний (прибережний) характер.

В Передполісний період тип давньогрецького корабля змінився. Вважають, що в цьому випадку визначальним став фінікійський вплив. Фінікійці навчили греків будувати продовговаті, швидкохідні кораблі з вітрилами та по 25 веслувальників з кожного боку. На кормі такого корабля на рівні ватерлінії закріплювали гострий таран для пробивання борта корабля свого супротивника. Такий тип корабля здобув назву «пентеконтера» - «довгий корабель».

У VII ст. до н.е. у Коринфі (630 р. до н.е., майстер на ім'я Амінокл) почали виготовляти новий тип корабля – трієру. Вони відзначалися складною конструкцією, швидкохідністю, маневреністю. На кораблі могло розміститися 170 веслувальників, які сиділи вздовж кожного борту на лавицях, розташованих на трьох рівнях, та 20 – 30 вояків. Довжина корабля сягала 40 – 50 метрів, ширина – 5-7 метрів, вантажопідйомність – біля 230 тон. Головна ударна сила корабля – таран.

В добу Класики стародавні греки стикнулися із певними проблемами – дефіцит корабельного лісу, який частково долався завдяки імпорту сировини з Македонії.

Деревообробка. Вироби з деревини використовували у різних сферах господарства та побуту: дерев'яні конструкції будівель та дерев'яні частини сільськогосподарських знарядь праці, меблі. Давньогрецькі меблі виготовлялися із великою майстерністю. В процесі обробки сировини використовували токарний верстат. Меблі прикрашали різьбленням, полірували. Зображення на стінках керамічного посуду та відомості давньогрецьких літераторів, дозволяють нам дізнатися про те, які види меблів існували у стародавній Греції: «діфрос» - табурет, «тронос» - стілець, «трапеза» - стіл, «кліне» - ліжко.

3. Торгівля, грошовий обіг, лихварство, податки.

Розвиток торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої) напряду залежав від наступних чинників:

- загального рівня розвитку господарської діяльності;
- від обсягів так званого надлишкового продукту;
- від безпеки торговців та торговельних шляхів;
- від сезонності;
- від рівня конкуренції;
- від політики держави (протекціонізм, меркантилізм).

Суттєве зростання чисельності населення давньогрецьких полісів, ускладнення структури міського життя, нестача продуктів харчування та сировини, з одного боку, та величезний надлишок вина та олії, ріст продуктивності ремісничого виробництва – з іншого, створювали сприятливі умови для розвитку торгівлі.

Греки торгували з колоніями, варварським світом та країнами Близького Сходу. Експортували сільськогосподарську та ремісничу продукцію (маслини, оливкову олію, вино, кераміку, металеві вироби). Імпортували продукти харчування і сировину (зерно, рибу, залізо, мідь, ліс, смоли, хутро, шкури, льон, слонову кістку тощо), рабів, прянощі, предмети розкоші. В торговельних операціях була задіяна значна частина населення. Організаційними формами торгівлі

були базари, ярмарки, торговельні експедиції. Об'єднання купців (фіаси) допомагали позиками, страхували майно, контролювали ціни, надавали інформацію.

Природні умови, відсутність доріг, небезпека та висока вартість сухопутних перевезень сприяли тому, що внутрішній товарообіг між грецькими територіями був незначним. Натомість, вихід до моря, наявність зручних гаваней та величезної кількості островів, колосальні досягнення в сфері кораблебудування сприяли розквіту морської торгівлі. Поширилися дві її форми: посередницька та експортна. Основними центрами морської торгівлі були великі міста – Афіни, Мілет, Коринф, о.Делос та ін. Афіни не мали виходу до моря, але неподалік від міста було за спеціальним планом побудовано місто Пірей, який за рівнем благоустрою переважав самі Афіни. У кожному портовому місті були облаштовані стоянки для кораблів, причали, складські приміщення, готелі, доки для ремонту кораблів.

Егейський період. Дослідники констатують факти наявності торгівельних зв'язків стародавніх греків із зовнішнім світом ще в Егейський період історії. Господарські успіхи, наявність моря та брак певних товарів, примушували мінойців встановлювати торгівельні контакти із Єгиптом, Малою Азією, Балканською Грецією та островами Егейського моря. Предметами імпорту були: вироби зі скла, слонова кістка, ароматичні речовини, окремі предмети розкоші.

На відміну від мінойців, мікенці були менш активними в торгівельному плані, оскільки їх господарство не дозволяло виробляти належної кількості надлишкового продукту, який можна було б продати на зовнішні ринки. До цього слід додати ще й політичне та господарське домінування мінойців в акваторії Егейського моря (пригадаємо – «таласократію»). Спалах активності припадає лише на Пізньоелладський період, коли були встановлені контакти із Малою Азією, Єгиптом та Фракією. Дорійське вторгнення XII ст. до н.е. призупинило торгівельні контакти із зовнішнім світом і сприяло тривалій самоізоляції греків.

Передполісний період. Однак, і в цьому можна було вбачати певний позитив: греки Передполісного періоду активізували внутрішню торгівлю. Здійснювалася вона переважно шляхом натурального обміну. Предметами обміну були трофеї, захоплені під час військових походів, зброя, вино, полонені. У гомерівський час були відсутні гроші як еквівалент обміну, але існував один еквівалент - бики («Іліада», 22, 103-705).

Зовнішня торгівля теж була розвинута слабо. Це підтверджують і археологічні розкопки, які засвідчують майже повну відсутність імпортованих речей аж до VIII ст. до н.е. Інколи фінікійці привозили певні предмети розкоші, але їх придбати міг не кожний («Одіссея», 15, 415-416, 455-456). Купці вивантажували свій товар прямо на березі, або торгували на кораблях. Ставлення греків до заморських торговців було явно негативним. Наприклад, фінікійці характеризуються виключно як шахраї («Одіссея», 14, 288). Так їх називали мали всі підстави, оскільки фінікійці інколи практикували піратства і крадіжку жінок та дітей. Потрібні речі легше було отримати здійснюючи напади на своїх сусідів. До речі і самі тогочасні греки не нехтували піратством. Навпаки постаті піратів були овіяні легендами, а їх «подвиги» були варті справжніх чоловіків і аристократів. Але еллінські пірати дуже рідко залишали Егейське море.

Архаїчний період. В Архаїчний період відродилася торгівля, причому як зовнішня, так й внутрішня. Були відновлені торгівельні контакти з країнами стародавнього Сходу і таким чином була подолана самоізоляція попереднього Передполісного періоду. Однак, не варто перебільшувати роль торгівлі в житті архаїчних греків. Справа у тому, що їх торгівля була переважно орієнтована на імпорт: ремісничі вироби (кераміка), продукти харчування (вино, олія, хліб), раби тощо.

Пригадаємо, що доба Архаїки – це період Великої колонізації, яка мала на меті оволодіння новими ринками збуту готової продукції та пошук джерел сировини. Торгівля між метрополіями та колоніями була взаємовигідною. Колонія розглядалася як джерело сировини, а метрополія – як ринок збуту продукції. Завдяки колоніальній торгівлі та спекуляціям з'явилися дуже багаті люди – «плутократів» (від імені грецького бога Плутоса – бога багатства. В античному мистецтві Плутос зображувався як молодий юнак, що тримав у руці ріг достатку). Налагоджуються постійні зв'язки між метрополіями, які вивозили до колоній переважно ремісничі товари, і колоніями, які постачали до метрополій різні види сировини (наприклад, метали, ліс) і сільськогосподарську продукцію (зерно). Крім цього, колонії виконували роль посередників між Грецією та віддаленою

варварською периферією. З кінця VI ст. до н.е. велику роль у житті полісів починають відігравати «навклери» - власники та капітани торгових кораблів.

Значні обсяги торгівлі вимагали удосконалення розрахункових операцій, і тому, Архаїчний період – це час появи грошей. На ранніх етапах у якості грошей використовувати металеві злитки. Примітивний обмін товару на товар чи на шматок металу, який потрібно було постійно зважувати, був незручним. Натомість більш зручною стала монета: невеликий шматочок валютного металу (золота, срібла, бронзи чи міді) з фіксованою вагою і гарантією з боку держави, яка її карбувала.

Перші давньогрецькі карбовані монети з'явилися у VII ст. до н.е. Вважають, що технологію карбування монет греки запозичили від лідійців. Перші грецькі монети виготовлялися зі сплаву срібла та золота, що робило її цінність дуже високою. Держава гарантувала якість монети, співвідношення металів тощо. Для поширення монет у маси їх розпочали карбувати з срібла та міді. З'явилося багато назв монет (драхма, дидрадрахма, тетрадрахма, міна, статер, талант тощо), курси їх обміну.

У VI ст. до н.е. з'явилися цілі грошові системи: егінська та евбейська (від назв відповідних островів). Основою кожної системи був «талант» - вагова одиниця срібла, яка на Евбеї сягала 26,2 кг., а на Егіні – 37 кг. З кожного таланту карбувалося 6 тис. драхм – срібних монет. Егінський стандарт був поширений на більшій частині території Греції та на островах Егейського моря, евбейський – на острові Евбея, у західних колоніях, у Коринфі та Афінах. Кожний давньогрецький поліс, будучи незалежною державою, вважав за доцільне карбувати свою власну монету із зображенням емблеми чи символів свого полісу. Наприклад, на афінських монетах було викарбовано зображення голови богині Афіни та сова, на монетах Егіни – черепаха, на монетах Беотії – щит.

Класичний період. Це час розквіту торгівлі та грошового обігу. В плані активності та підприємливості із стародавніми греками могли лише змагатися фінікійці. Дослідники, проводячи історичні паралелі, стверджують, що за обсягами торгівлі зі стародавньою Грецією можна порівнювати Голландію XVI—XVII ст. Якщо фінікійці та голландці займалися переважно посередницькою торгівлею, то греки, не нехтуючи посередництвом, активно вивозили свою власну сільськогосподарську та ремісничу продукцію.

Внутрішня торгівля традиційно була розвинута слабо. Природні умови робили її невігідною та небезпечною. На міські ринки приїжджали селяни з навколишніх селищ і продавали свою сільськогосподарську продукцію: городину, тканину та птицю. Інколи продаж замінювався елементарним обміном продукції на ремісничій виріб.

Наявність зручних гаваней, островів, розкиданих по Середземномор'ю й Причорномор'ю колоній, ліквідація конкуруючого фінікійського флоту під час греко-перських війн (битва при Саламіні) стимулювали морську торгівлю. В Класичний період в Егейському морі та у Причорномор'ї домінували Афіни, а на Заході - Коринф і Мегари. Основними портами стали Коринф та Пірей (морські ворота Афін). Тут були розміщені склади, верфі, майстерні, банківські контори, готелі, лікарні, борделі. Для полегшення торгових операцій в містах влаштовувалися оптові ринки. Влада їх не дуже любила, оскільки вони стимулювали спекуляцію (особливо хлібом). За порядком на ринках спостерігав посадовець – «агораном» («доглядач ринку»), а за порядком в порту – «епіметет емпорія» («опікун порту»). Посадовці слідкували за якістю продуктів, дотриманням стандартів мір та ваги тощо.

Основними статтями експорту були: оливкова олія, вино, металеві вироби, кераміка.

Основними статтями імпорту були: продукти харчування (хліб, солена риба), сировина (метали, ліс, смола, хутро, льон, слонова кістка, раби). Особливо важливою буда торгівля хлібом – основним продуктом харчування. Спеціальні посадовці піклувалися про своєчасне постачання хліба, були встановлені спеціальні норми його транзиту.

Дослідники підраховали, що у Класичний період давньогрецької історії свою власну монету карбувало 1136 міст. Карбування власної монети було однією з ознак незалежності поліса. Також відомо, що існували так звані внутрішньогрецькі валюти – монети найбільш впливових полісів: афінські тетрадрахми (17,5 г.) та драхми (4,4г.) і коринфські статери (8,7 г.). З'явилися мідні розмінні гроші.

У прямому зв'язку із розвитком торгівлі перебували процеси юридичного оформлення купцями своїх прав. Завдяки активним торгівельним контактам, зростанню мобільності населення та вимогам елементарної безпеки, виникла потреба запровадження нової спеціальної форми міжнародного права – «проксенії» («публічна гостинність»).

«Проксенія» була найдавнішою формою відносин і міжнародного права у Давній Греції. До VI ст. до н. е. чужинці були позбавлені в грецьких полісах будь-якої опіки. Тобто громадяни одного полісу не мали в іншому полісі ніяких прав і були беззахисними з правової точки зору. Така ситуація потребувала врегулювання. Саме в VI ст. до н. е. на чужинців було поширене право гостинності. Спочатку воно мало індивідуальний, приватний характер. Справа в тім, що чужинець, який потрапляв у поліс покладався на опіку одного з мешканців цього полісу – «проксена», який ставав його захисником і гарантом у правових і торгових справах.

Розмах торгових операцій сприяв зародженню «банківської справи», появу обмінних пунктів і професії міняйла (трапезитів). Не існувало жодних банківських установ у сучасному розумінні цього поняття, все було набагато простішим: на головній площі будь-якого міста – «агорі» за столами сиділи трапезити (буквально – «людина за столом»), які й були першими банкірами. Перші літературні згадки про трапезитів датуються 520 р. до н.е. У IV ст. до н.е. в Афінах нараховувалося 26 трапезитів. Загалом відомо, що банківські операції здійснювалися у 33 містах стародавньої Греції.

Перші трапезити за походженням були рабами, оскільки грецька аристократія вважала їх роботу неprestижною. Поліс дарував їм свободу. Лише з III ст. до н.е. праця трапезитів набула ознак престижу. З цього часу банкірами стають й громадяни, але як правило, вони за походженням були з іншого міста.

Із кінця V ст. обмінні пункти почали виконувати такі операції: зберігання грошових коштів, здійснення розрахунків між постачальниками і покупцями (формувався система безготівкового розрахунку), надання позик. Робота трапезита вимагала певної кваліфікації: потрібно було знати зміст металів в монетах, курси різних монет, визначати ступінь зношування монети, виявляти підробки. За свої операції трапезити брали оплату – «аплаге». Накопичуючи певні статки трапезити видавали кредити під певні відсотки та заставу (типова застава під залог землі чи будинку сягала 15%, а під заставу корабля – 30%).

Трапезити також виконували функцію нотаріальних контор – вони виступали гарантами укладених угод, зберігали документи тощо. Слід зауважити, що праця трапезитів не завжди була успішною. Існувала доля ризику, втрачалася репутація чесної людини, інколи втрачалася й життя.

У Класичний період банківської справою та лихварством активно займалися й храми. Їх приміщення освітлювалися та охоронялися. Періодично поліси домовлялися між собою про спільну опіку над певним храмом – «амфіктонію». Храми виконували роль полісних скарбниць, вони володіли майстернями, землею, рабами, виступали в якості посередників у торгівельних операціях. Крім цього, храми отримували спеціальний податок - так звані «священні гроші». Таким чином оподатковувалося все - від народження до надання волі рабу. Однак найбільші прибутки храми отримували під час всенародних ігор.

Прибутки храмів являли собою своєрідний державний резервний фонд. Для зберігання грошей використовували глиняні горщики та контейнери з металу, дерева, кістки.

Класична податкова система ще не сформувалася, оскільки прямого оподаткування не було. Джерелом державних доходів були державна власність, війни, податки з громадян, пожертвування, надзвичайні податки. Як зазначав російський економіст та статистик Іван Янжул (XIX – поч. XX ст.): «Фінансове господарство стародавньої Греції (будемо мати на увазі виключно Аттику) вражає відсутністю конкретності й чогось подібного на систему; жодних будь-яких чітко визначених засад для збирання державних доходів не існує: на всіх фінансових заходах відбивається панування особового елементу правителя: його точка зору визначає спрямування і способи задоволення державних потреб. (Янжул И. И, Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. — 3-е изд. — СПб., 1899. — С. 26.).

Характерною особливістю давньогрецького суспільства було негативне ставлення до особистих податків, оскільки громадяни вважали, що такі податки несуть тавро рабства і тому є принизливими. Ось чому основним джерелом надходжень до державної казни були податки з

іноземців, куртизанок, вільновідпущеників, данина союзників, доходи від експлуатації природних ресурсів — морів, рудників.

Розглянемо джерела доходів детальніше.

Доходи від громадян:

- прямі податки, які мали випадковий характер і поширювались в основному на куртизанок;
- пританї — спеціальне мито, яке стягувалося за судочинство. Так, позивач і відповідач за розгляд справи в суді платили залежно від суми позову (від 100 до 1000 драхм — 3 драхми, від 1000 до 10 000 драхм — 30 драхм). Винна сторона сплачувала подвійний штраф. Таке ж мито сплачували за перенесення справи з однієї інстанції в іншу, при апеляції тощо;
- конфіскація майна — застосовувалась щодо осіб, які викликали загальну недовіру зловживаннями владою, а також до осіб, які вчинили карні злочини;
- літургії — повинності багатих громадян, які були зобов'язані на власні кошти оснащувати військові кораблі (трієрархія), готувати хор для драматичних вистав або музичних змагань (хорегія), влаштовувати гімнастичні ігри (гімнасіархія).

Доходи від рабів і громадян інших держав:

- доходи від рабів. Останні обкладалися спеціальним податком у розмірі 3-х оболов, що давало в казну до 33 талантів на рік;
- непрямі податки, якими обкладалися іноземці при торгівлі товарами.

Доходи від експлуатації природних ресурсів:

- доходи від експлуатації рудників. Основний з них — Лавріонський срібний рудник — був поділений на ділянки, які надавались в оренду з умовою платежу. Крім того, щорічно в дохід казни треба було передавати 4 % руди. Рудники були і в інших частинах Греції — на острові Фасос, у Фракії тощо. Доходи від них становили 35-40 талантів щорічно;
- доходи від експлуатації гаваней і морів — усі товари, які ввозились чи вивозились морем або суходолом обкладалися податком, збори за навантаження і розвантаження товарів у розмірі 1/50 частини, збори за стоянку кораблів у гавані. Греки, які заволоділи Візантією, відразу ж організували там митницю, яка приносила щорічно дохід 70-80 талантів.

Прибуток також можна було отримати шляхом передачі в оренду державного майна або шляхом зборів із союзних полісів. Щодо останнього, то класичним прикладом можуть слугувати Афініські морські союзи. Поліси, які входили до їх складу зобов'язувалися допомагати афініям військом і кораблями, але доволі часто замість цього платили грошима, що фактично було даниною (форос). Для боротьби з персами і визволення частини грецьких територій афініський полководець і впливовий політичний діяч Арістид ініціював створення скарбниці морського союзу, яка зберігалася на острові Делос. Із плином часу першочергове призначення казни — засіб для боротьби з персами — втратило своє значення, союзники ослабли, були розрізнені, й казна в 454 р. до н. е. була переведена в Афіни і стала відтоді, по суті, афініською державною скарбницею. Така своєрідна данина союзників тривалий час займала перше місце за питомою часткою в доходах держави і при Арістиді досягла 460 талантів щорічно, при Періклі — 600 талантів.

4. Економічна думка стародавньої Греції.

Класичний період давньогрецької історії унікальний ще й тому, що саме його представники намагалися в теоретичному плані досягнути господарські процеси, проаналізувати ставлення людей до праці, визначити її роль у якості засобу виживання, роль грошей, багатства та рабської праці тощо. Економічна думка стародавньої Греції досягла найвищого розвитку у працях видатних мислителів Ксенофонта, Платона, Аристотеля. Предметом їх дослідження було приватне господарство (мікро-рівень), доведення «переваг» натурального господарства та «природного» характеру рабовласництва.

Давньогрецький історик, воєначальник і державний діяч, філософ, представник афініської аристократії Ксенофонт (444 – 355 рр. до н.е.) за військові здобутки отримав у винагороду маєток, що стимулювало його теоретичні розробки. Свої економічні погляди він виклав у трактатах «Ойкономія» («Про домашнє господарство», написаний в період з 401 – 399 рр. до н.е.) та «Про доходи», в яких сформував власні уявлення про правила ведення господарства як науку «економікос» (можна перекласти як «домознавство»). Праці Ксенофонта були перекладені на

латину і стали дуже популярні у стародавньому Римі. Більш того, поглядам Ксенофонта симпатизували французькі фізіократи (наприклад, Франсуа Кене, XVIII ст.), які вважали, що саме сільське господарство є основою економічного прогресу. Ксенофонт ідеалізував перський деспотизм, захоплювався законами Лікурга та був відвертим лаконофілом (він засуджував політичний та господарський устрій демократичних Афінів та ідеалізував аграрний лад Спарти).

Економічні погляди Ксенофонта базувалися на наступних положеннях:

- вільний грек повинен займатися лише землеробством та дрібною торгівлею, яка спроможна задовольнити потреби населення особливо у великих містах, де існує великий попит (фактично, він був прихильником автаркічного натурального господарства). Статки народу залежать тільки від землеробства (глюорифікація землеробства): «...завдяки землеробству люди здобувають для себе усе, що потрібно для життя», «землеробство – матір та годувальниця усього життя, основа людської життєдіяльності. Якщо землеробство процвітає, то й інші галузі розвиваються успішно, і, навпаки, там, де земля не обробляється, там завмирає будь-яка діяльність на суходолі та на морі» (Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. – М.: АН СССР, 1935. С. 269—271). Окрім цього, «землеробство це дуже приємна та здорова галузь господарства, бо людина працює на свіжому повітрі». Щодо ремесел та торгівлі, то цим повинні займатися раби та іноземці;
- праця має поділятися на розумову (праця керівників) та фізичну (праця виконавців). Праця керівників – це справа вільних людей, а праця виконавців – це справа рабів. Дослідники вбачають у такому підході доволі презирливе ставлення Ксенофонта до фізичної праці. Керівник має розподілити виробничий процес на окремі етапи, які слід розподілити між певною кількістю виконавців. В кінцевому рахунку, це призведе до покращення якості продукту: «Обід, виготовлений на царській кухні, набагато смачніший від того, що виготовлений на кухні простої людини, оскільки на кухні царя існує розмежування праці між десятками кухарів, кожний з яких концентрується на виробництві одного блюда»;
- рабовласництво – це нормальне та природне явище. Раби – це «знаряддя праці, які вміють розмовляти». Власники рабів мають стимулювати своїх підлеглих і винагороджувати тих, які відповідально та якісно виконують свою роботу. Таким чином, Ксенофонта вважають «ідеологом рабовласницьких відносин»;
- будь-яка річ має двояке значення: з одного боку вона несе на собі ознаки цінності та корисності (утилітарності) (споживна вартість), а з іншого – її можна обміняти на іншу річ;
- гроші слугують засобом накопичення багатства, яке можна будь-коли перетворити на предмети. Слід постійно накопичувати гроші на випадок війни чи голоду («на чорний день», «Слід жити так, щоб залишався надлишок»). Не зважаючи на те, що Ксенофонт засуджував лихварський капітал, він стверджував: «Гроші не є цінністю, якщо не вмієш ними користуватися», «Ніхто немає стільки грошей, щоб не бажати мати ще більше; але придбання товарів завжди має свою межу»;
- завданням економічної політики держави є отримання прибутків: організація праці, розширення зовнішньої торгівлі, збільшення обсягів державної скарбниці за рахунок оренди державного майна, оренди державних рабів, збору мита та податків, будівництва готелів, магазинів, складів тощо.

Філософ та громадський діяч Платон (427 – 347 рр. до н.е.) жив та творив в період потужної кризи давньогрецького полісу та афінської демократичної системи. Платон був ідеологом великих рабовласників і свідомим противником афінської демократії. Філософ орієнтувався на спартанський тип господарства, пропонуючи ліквідувати полісну демократію, обмежити права вільного населення. Його політико-економічні погляди відтворені у двох трактатах – «Держава» та «Закони».

Економічні погляди Платона базувалися на наступних положеннях:

- держава виникла завдяки наявності протиріч між чисельними потребами людей та їх схильностями лише до одного з видів праці. А оскільки існує природна та нездолана нерівність людей, держава повинна стимулювати поділ праці між людьми. Самотужки люди не спроможні задовольнити свої потреби і тому потребують допомоги інших людей. Керувати державою мають філософи. Воїни охороняють державу, піклуються про розширення його території. Землероби й ремісники разом з рабами повинні займатися фізичною працею і утримувати два

перші стани. Враховуючи це, вищі стани повинні володіти умовною власністю на землю (держава за жеребом наділяла кожного представника вищого стану земельною ділянкою, на якій вони не працювали, а лише володіли. Ця земля мала перейти у спадок дитині представника вищого прошарку). Крім цього, вищі стани не повинні переобтяжувати себе життєвими турботами, наприклад, вихованням дітей. Їх діти повинні жити окремо від батьків, їх вихованням має займатися держава. Навпаки, селяни та ремісники повинні володіти приватною власністю, оскільки це є стимулом їхньої діяльності;

- господарською основою держави має бути землеробство, як «почесне заняття» вільних громадян. Ремесло як «менш почесна справа» і торгівля як «зовсім непочесна справа» – це те, чим повинні займатися іноземці;
- рабство – це звичайна та «вічна» форма експлуатації, а раби – це «живі знаряддя праці». Платон радив рабовласникам проявляти елементи гуманності по відношенню до рабів і заради запобігання виступів рабів та повстань підбирати рабів різних національностей, які б розмовляли різними мовами та не змогли б між собою порозумітися;
- торгівля з одного боку вона задовольняє потреби людей, а з іншого – вона приносить швидкий прибуток (наживу). Торгівля – це «суцільне шахрайство»;
- що до грошей, то Платон явно не розумів теорії вартості. На його думку, гроші існують лише як засіб обігу. Платон виступав проти накопичення грошей (пропонував заборонити використання золота та срібла, вести розкішний спосіб життя), лихварства та продажу товарів у кредит;
- держава повинна регулювати ціни (встановити максимум ціни для того, щоб отримати помірний прибуток), концентрувати у своїх руках земельні наділи, здійснювати розподіл земель та вдаватися до колонізації для зменшення класових суперечностей, стягувати податки залежно від матеріального стану оподаткованих, регулювати виробництво, регламентувати асортимент товарів, проводити політику меркантилізму та протекціонізму тощо;
- в усьому має панувати принцип справедливості, при якому кожний має займатися тим, до чого він має схильність: «Жодне знаряддя праці, якщо воно опиняється у чужих руках, не зробить людину ні майстром, ні атлетом і не буде корисним, якщо людина не вмє ним володіти...».

Економічна думка стародавньої Греції досягла свого піку у творчості філософа та політика Аристотеля (384 – 322 рр. до н.е.). Аристотель був учнем Платона, жив в період великих політичних трансформацій та встановлення македонської гегемонії у грецькому світі. Названі події не могли не відобразитися на його поглядах, відтворених у працях «Політика» (8 книг), «Економіка» (3 книги), «Нікомахова етика» (10 книг). В поглядах Аристотеля дуже багато платонівських ідей, але на відміну від Платона, який робив ставку на рабовласницьку аристократію, Аристотель вважав, що «найкраща» модель держави це та, де домінуючою силою будуть рабовласники середнього статку. Так Аристотель став ідеологом концепції рабовласницької держави, яка розвивається за природним універсальним законом панування та підпорядкування.

Економічні погляди Платона базувалися на наступних положеннях:

- поділ суспільства на вільних та рабів є закономірністю природи, тому має існувати логічне розмежування між розумовою та фізичною працею. Розумова праця (насамперед, керування суспільством) – це справа вільних людей, а фізична праця – це справа рабів. Вільне населення має поділятися на п'ять станів: 1)землероби і скотарі, 2)ремісники, 3)торговці, 4)наймані робітники, 5)воїни. Рабство – це явище, породжене психологічними чинниками, а принцип панування та підкорення – це універсальний закон природи, необхідний для «взаємного збереження»: є люди, яким вигідно бути рабами та керованими, і є люди, які керують («...одні люди від природи є вільними, а іншим судилася доля рабів, якими бути не тільки справедливо, а й корисно»). Рабами мають бути лише варвари, оскільки варвар та раб за природою своєю є тотожні поняття. Рабів він не вважав членами суспільства: «Сама природа влаштувала так, що фізична організація вільних людей відмінна від фізичної організації рабів, у яких тіло є міцним та могутнім, що надає їм можливість виконувати фізичну роботу. Вільні ж люди тримаються велично й прямо і не спроможні виконувати подібного роду працю, натомість, вони придатні для політичного життя». (Аристотель. Політика, 1911. - С. 14). Аристотель неодноразово

підкреслював своє презирливе ставлення до фізичної праці: «Громадянські чесноти підходять тільки тим, хто позбавлений праці, необхідної для щоденного харчування»;

- подібно Платону, Аристотель захищав землеробське господарство, засноване на праці рабів;
- існує два види багатства: 1)багатство як сукупність споживчих вартостей та 2)багатство як накопичення грошей. Джерелом першого виду багатства є процес виробництва – землеробство та ремесло, в результаті якого задовольняються потреби людей. В результаті цього цей вид багатства є обмеженим. Джерелом другого виду багатства є процес накопичення, який породжений обігом грошей, і тому його обсяг нічим не обмежений. Розрізняючи два види багатства, Аристотель поділяв науку про багатство на дві частини: «економію» та «хрематистику». Під економією він розумів вивчення явищ та процесів, пов'язаних із безпосереднім процесом виробництва (землеробство, скотарство, ремесло, дрібна торгівля). Під хрематистикою (від слова «хрема» - майно, володіння) він розумів вивчення процесів накопичення грошей. До хрематистики філософ ставився негативно, але визнавав, що без неї неможливий розвиток економіки;
- виготовлений продукт як товар, який теж має двояке значення: «Взуттям користуються і для того, щоб одягати його на ноги, і для того, щоб обміняти його на щось інше» (Аристотель. Політика, - С.23);
- гроші, які існують для зручності обміну, дають можливість відобразити справжню вартість будь-якої речі. Зрозуміло, що Аристотель не розумів справжню природу товару, до вартості якого входять витрати робочої сили. Гроші виникли не стихійно, а як результат угоди між людьми. І тому лише людям вирішувати застосовувати їх під час обміну чи ні;
- первинною формою торгівлі був обмін без застосування грошей (обмін продукту на продукт, Т – Т). З появою грошей обмінна торгівля трансформувалася в товарну (обмін за допомогою грошей (Т – Г – Т). Дрібна торгівля не суперечить природі, оскільки вона не перетворюється у мистецтво накопичення багатства. Однак, цей процес має місце і тому в міру накопичення грошей товарна форма торгівлі перетворюється на велику торгівлю, яка здійснюється заради отримання надприбутків (Г – Т – Г);
- Аристотель був запеклим противником лихварства. Він вважав, що лихварі «знущуються» над грошима, використовуючи їх для неприродних цілей («немає меж у прагненні людини до багатства. Всі, хто займається грошовим обігом, намагаються збільшити кількість грошей до безмежності»);
- на відміну від Платона, який закликав усупільнити майно, жінок та дітей, Аристотель був прихильником приватної власності. Він стверджував, що про предмет, який перебуває у спільній власності «люди схильні проявляти мінімальну турботу». «Люди турбуються більше про те, що належить лише їм», «неможливо висловити словами, скільки насолоди в усвідомленні того, що тобі щось належить. І хоча приємно надавати послуги та допомогу друзям, знайомим та товаришам, здійснення всього цього можливе, але лише за умови існування приватної власності».

Тема 13. Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі. (практичне заняття)

II семестр

Модуль 1.

Тема 14. Стародавній Рим: параметри та ресурси цивілізації.

План:

1. Хронологія та географія давньоримської історії.
2. Характеристика природних умов.
3. Характеристика населення.
4. Латинська мова.
5. Давньоримські історики та їх творчість.

1. Хронологія та географія давньоримської історії.

Хронологія.

Існуючий у вітчизняній історичній традиції поділ історії на періоди не є досконалим, оскільки він базується на формаційному підході, заснованому на глобальних змінах у політичному, господарському та суспільному житті. Періодизація є штучною, формальною і вона не завжди відбиває сутність подій. На основі ретельного аналізу викопних (археологічних) та письмових джерел дослідники поділили давньоримську історію на декілька великих періодів, які під впливом певних суб'єктивних та об'єктивних чинників, послідовно змінювали один одного:

1. Доримська Італія (III тис. до н.е. – VIII ст. до н.е.).

Характеризується появою та розвитком декількох археологічних культур епохи пізньої міді та епохи бронзи на території Апеннінського півострова та Сицилії.

2. Цивілізація етрусків та Царський період давньоримської історії (VIII ст. – VI ст. до н.е. – 510/509 рр. до н.е.).

Характеризувався виникненням та розквітом першої цивілізації на території Італії – цивілізації етрусків, заснуванням Риму, становленням, розвитком та падінням монархічного режиму.

3. Республіканський період давньоримської історії (510/509 р. до н.е. – 30/27 р. до н.е.).

Характеризувався становленням республіканських (полісних) інститутів, завоюванням римлянами території Італії, активною військовою експансією у регіоні Середземномор'я, розквітом культури. Період Римської республіки поділяють на два підперіоди: період ранньої Республіки (510/509 р. до н.е. – III 91т. до н.е.) та період пізньої Республіки (II ст. до н.е. – 27 р. до н.е.).

4. Імперський період давньоримської історії (30/27 р. до н.е. – 476 р. н.е.).

Період максимального територіального зростання та військово-політичної могутності держави. Період відзначався розквітом культури та господарського сектору, виникненням та поширенням християнства, конфронтацією із представниками «варварського світу» та падінням Античної цивілізації. Період Римської імперії поділяють на три підперіоди: період ранньої імперії (принципат) (30/27 р. до н.е. – II ст.), період кризи імперії (III ст. н.е.), період пізньої імперії (домінант) (IV ст. – 476 р.).

Географія та історичне районування.

Давньоримська цивілізація мала своє вогнище – центральна частина Апеннінського півострова. З часом, завдяки чисельним війнам, господарській та культурній експансії давньоримська цивілізація охопила усю територію Апеннінського півострова, Західну Європу, Піренейський півострів, Подунав'я, Балканський півострів, Малу Азію, Близький Схід, Північну Африку та Північне Причорномор'я – утворився давньоримський цивілізаційний простір.

Щодо назви «Італія», то існує декілька тлумачень походження цієї історичної назви.

З точки зору міфології: назва могла походити з грецької мови та міфології, де фігурував легендарний цар пелазгів «Італ» (Ἰταλός), який заснував царство сикулів та еотрійців.

З точки зору філології: латинська назва території «Italia» могла походити від оскського «vitula» – «телиця» або «vitellus» – «теля», що було прямим натяком на те, що мешканці цієї території активно розводили велику рогату худобу.

На ранніх етапах історії назва «Італія» застосовувалася по відношенню до крайнього півдня Апеннінського півострова. Орієнтовно в 60-х рр. III ст. до н.е. (266 р. до н.е.) назва поширилася й

на Центральну частину півострова (до р.Рубікон). І лише за часи правління Октавіана Августа до складу Італії було включено й області півночі (до Альпійських гір).

Цікаво, що в літературній традиції фігурують т.зв. альтернативні (поетичні) назви цієї території: «Геспернія», «Авзонія», «Енотрія».

З географічної та історичної точок зору стародавню Італію прийнято поділяти на три частини:

- Північна (Верхня) Італія, де були розташовані такі історичні області як Лігурія, Венетія, Циспаданська та Транспапанська Галлії (поділом між ними слугувала річка Падус);
- Центральна (Середня) Італія, де були розташовані декілька історичних областей: Етрурія, Лацій (Лаціум), Умбрія, Піцен, Самній;
- Південна (Нижня) Італія, де були розташовані області Кампанія, Брутій, Калабрія, Апулія та ін.

2. Характеристика природних умов.

Природні ресурси є важливими факторами розвитку будь-якого суспільства та цивілізації. У стародавній Італії природні ресурси були доволі різноманітними.

Рельєф місцевості.

В Італії розташовані дві потужні гірські системи: Апенніни (тягнуться з півночі на південь) та Альпи (на півночі, дугою). Названі гірські системи й визначали кліматичну специфіку всього півострова. Альпи захищали Італію від зимних північних вітрів, даруючи цій країні теплий та м'який клімат. Греція та Італія відносяться до зони сейсмічної активності: тут доволі частим явищем були зсуви ґрунту, землетруси різної амплітуди коливання та виверження вулканів – Везувій та Етна (на о.Сицилія).

Щодо рівнинних місцевостей, то у порівнянні із Грецією, їх було значно більше. Більшість рівнинних районів були розташовані вздовж узбережжя та на Півночі Італії, наприклад, Паданська рівнина (відзначалася своєю родючістю). Існування великої кількості рівнин сприяло наявності достатньої кількості родючих земель, що позитивно впливало на господарські можливості стародавніх мешканців Італії.

Водні ресурси.

На відміну від Греції, де не було великих річок і відчувався дефіцит питної води, Італія могла похвалитися достатньою кількістю водних ресурсів. До цього слід додати досить часті дощі та сніг у горах.

З Апеннін та Альп до морів стікали річки, більшість з яких були судноплавними, зокрема – По (Падус) з величезною кількістю приток, Арно (Арнус), Парма, Требія, Рубікон та Тибр (Альбула, Тіберіс), на берегах якої згодом виник Рим. Ріки Італії не пересихали в літню пору і це допомагало хліборобу. В Центральній частині було розташовано декілька озер (наприклад, Фуцинське та Тразименське), окремі місцевості взагалі були вкриті болотами, що вимагало проведення дренажних робіт.

Окрім річок та озер до категорії водних ресурсів варто віднести й моря. Якщо уважно подивитися на карту, то можна побачити величезний морський простір, який із різних боків омивав територію Італії. З Заходу береги омивалися водами Тірренського та Лігурійського морів, з Півдня – Середземного, а зі Сходу – Адріатичного та Іонічного морів. Недолік – на узбережжі бракувало зручних гаваней, а у прибережних водах – островів, що ускладнювало контакти з цією територією вихідців зі Сходу. Пригадаємо, що ситуація з береговою лінією та островами була геть іншою у Греції. Найбільші острови – Сицилія, Корсика, Сардинія, Капрі (Капрея), Ільва (Ельба), Меліта (Мальта).

Клімат.

Клімат стародавньої Італії був більш різноманітним, ніж у Греції. Приблизно до середини I тис. до н.е. кліматичні умови були більш м'якими та спекотними. З другої половини I тис. до н.е. відбулися потужні кліматичні зміни і клімат набув сучасних ознак. Глибинні (віддалені від моря) райони Італії мали типовий субтропічний клімат, якому було притаманно невелике коливання температурних показників. На узбережжі панував морський клімат, який відзначався м'якістю та помірною вологістю. Доволі суворим був клімат Північної Італії, де взимку спостерігалися невеликі морози, випадав сніг, але літо було достатньо спекотним з великою кількістю опадів. Мешканці стародавньої Італії вважали, що клімат їх територій – це дарунок богів. Клімат не

примушував будувати будинки із товстими стінами, людина не страждала від щоденної неймовірної спеки як у Єгипті чи Індії. М'яка атмосфера майже ліквідувала надзвичайну турботу про одяг та їжу. Крім цього навколишня природа сприяла формуванню естетичних почуттів та специфічного світогляду.

Мінеральні ресурси.

Усі видобуті корисні копалини знаходили своє застосування у різноманітних ремісничих галузях, у будівництві та у виготовленні грошей. На відміну від сучасної Італії в давні часи надра були багаті на різні види корисних копалин: поклади будівельного каміння, мармуру (сірого, білого та кольорового – «каррарський»), глини, заліза (о. Меліта), міді та олова (Етрурія), солі (неподалік від Риму), срібла, золота (в районі Альп).

Біологічні ресурси (флора та фауна).

Стародавній Італія володіла достатньо різноманітною флорою та фауною. У III – II тис. до н.е. гори та пагорби ще були вкриті лісами (кипарис, хвойні, дуб, лавр, бук, каштан), а рівнини – чагарником та травою. Однак, у I тис. до н.е. ситуація змінилася: потреби землеробства, виготовлення вугілля та кораблебудування спричинили вирубування переважної більшості дерев. Щодо культурних рослин, то в основі агрокультури стародавніх мешканців Апеннінського півострова перебувала т.зв. «середземноморська тріада» – вирощування без штучного зрошення трьох провідних культур: злаків (ячмінь, пшениця), оливок та винограду. Також вирощували бобові, горох, селеру, цибулю, часник. У садах вирощували яблука, груші, гранати та горіхи (жодних апельсинів та лимонів). На заболочених місцевостях Центральної Італії вирощували льон, з якого виготовляли тканину, мотузки, вітрила та рибальські сітки.

Тваринний світ Апеннінського півострова теж був досить різноманітним: хижакі (вовки, ведмеді), копитні (козулі, лані, сарни, олені, дикі бики та кабани). У свійському тваринництві переважала велика рогата худоба, кози, вівці, свині. В Італії були кращі умови для розведення великої рогатої худоби та коней. У домашніх господарствах розводили птицю. Велику роль у харчовому раціоні відігравали дари моря: різноманітні види риб, крабів, молюсків (устриці, мідії).

Таким чином, природні умови стародавньої Італії можна вважати доволі комфортними для життя людей та їх господарської діяльності.

Слід зауважити, що люди доби Античності були дуже далекими від уявлень про екологію, про її баланс та практикували нещадну експлуатацію природних ресурсів (стикнулися з першими екологічними проблемами, наприклад, ерозія ґрунтів, вирубка лісів, винищення певних видів тварин тощо).

3. Характеристика населення.

Етнічна характеристика.

Базуючись на відомостях археології, вчені встановили, що територія стародавньої Італії була заселена ще в добу палеоліту. К IV тис. до н.е. з'являються неолітичні стоянки. У другій половині III тис. до н.е. для виробництва знярядь праці місцеві мешканці поряд з каменем почали використовувати мідь, а пізніше – бронзу.

На відміну від стародавньої Греції, де спостерігалось умовна етнічна одноманітність, населення стародавньої Італії відзначалося розмаїттям (строкатістю).

Вважають, що первинним населенням Апеннінського півострова були племена лігурів, корсів та сардів – етнічні спільноти, які не відносилися до індоєвропейців. Про розвиток цих народів відомо доволі мало: по-перше, їх історія, генезис та процес розселення по території стародавньої Італії йдуть своїм корінням у сиву давнину; по-друге, індоєвропейські народи повністю поглинули місцеве автохтонне населення та його культуру (за винятком островів та віддалених гірських районів).

Наприкінці II тис. до н.е. на території Італії з'явилися етруски (самоназва – расени, грецька назва – тіррени – Тірренське море, латинська назва – туски). Більшість сучасних дослідників вбачає в етрусках переселенців з Анатолії (Мала Азія), які під час навали «народів моря» — подалися на захід. Однак цілком імовірно, що етруски є нащадками як прибульців, так і місцевих мешканців, які прийняли втікачів на своїй землі. Етруски заселили землі між річками Арно та Тибр (історична область Етрурія або Тоскана).

Щодо індоєвропейських спільнот, то подібно до Греції заселення ними Апеннінського півострова відбувалося кількома хвилями:

- наприкінці II тис. до н.е. з Півночі (з Дунайських рівнин), від'єднавшись від величезного індоєвропейського масиву, до Центральної Італії почали своє активне проникнення італіки – сукупна назва племен, до складу яких входили племена фалісків, латинів, еквів, вольськів, вазонів, умбрів, осків, самнітів, сабінян, марсів та ін.;
- наступну хвилю переселенців являли племена, які за мовними та культурними ознаками були дуже подібними до іллірійців – япіги, мессапи та венети (під питанням; останнім часом лінгвістичні дослідження підтвердили зв'язок венетської мови з архаїчною латиною). Вони зайняли Північно-Східну та Східну Італію вздовж Адріатичного моря;
- починаючи з VIII ст. до н.е. на півдні Апеннінського півострова та на островах завдяки колонізаційним процесам з'явилися грецькі колоністи. Їх колонії (нагадаємо, що першу колонію греки заснували у 774 р. до н.е. на о.Пітекусса) доволі щільно вкрили узбережжя морів (Сіракузи, Куми, Регій, Неаполь, Тарент та ін.) і були об'єднані в межах територіальної одиниці – «Великої Греції» (лат. – *Graecia Magna*);
- північна частина півострова була заселена кельтами (галлами). Кельти являли собою останню хвилю переселенців – їх поява у Північній Італії датується рубежем V – IV ст. до н.е. Вони опанували долину річки По (Падус), звідки неодноразово турбували своїх південних та східних сусідів. Область розселення кельтів (галлів) поділялася річкою на дві частини – Циспаданську Галлію (та, що ближче до італіків) та Транспапанську Галлію (та, що за річкою Падус).

Південною частиною Італії та островами цікавилися й фінікійці. Той факт, що карфагенянам (пунам) вдалося закріпитися на заході Сицилії та на Сардинії, підтверджується археологічними знахідками початку та середини XX ст. Карфагеняни засновували фортеці-колонії (Мотія, Сульцис) на островах. Італійський дослідник С.Москатті вважав, що карфагенянам вдалося повністю заволодіти Сардинією у IV ст. до н.е.

Увага! Ми не вживаємо етнонім «італійці» по відношенню до населення стародавньої Італії (ця назва стане актуальною лише з другої половини XIX ст. після об'єднання Італії).

Демографічні показники.

Рівень народжуваності в добу Античності був доволі високим. Жінки дітородного віку (від 17 до 42 років) народжували від 7 до 12 разів з інтервалом у 2-3 роки. Техніка запобігання заплідненню та аборти були доволі поширеним явищем і не заборонялися. Паралельно із високим рівнем народжуваності усі дослідники відзначають й високий рівень смертності, особливо дитячої. Окрім цього на динаміку чисельності населення постійно впливали війни, голод, епідемії (грип, віспа, чума, кишкові захворювання). Середня тривалість життя була порівняно невеликою – усього 35 років. Однак, ті, кому вдалося перетнути цю умовну межу мали доволі непоганий шанс дожити до 50 чи 70 років.

В середовищі інтелектуалів XVII – XVIII ст. панувала думка про те, що населення міста Риму та Римської держави було доволі великим. Так німецький філолог та письменник другої половини XVI – поч. XVII ст. Юстус Ліпсій на основі вивчення римських старожитностей та латинських текстів прийшов до висновку, що число мешканців стародавнього Риму дорівнювало 4 млн. осіб. А видатний просвітник XVIII ст. Ш.Л. Монтеск'є у свої «перських листах» (Лист №112) зазначав: «Є люди, які запевняють, що в одному тільки стародавньому місті Римі жило колись більше народу, чим в будь-якому великому королівстві нинішньої Європи».

Проти всіх цих перебільшень виступив в 1752 р. знаменитий англійський філософ Девид Юм із спеціальною роботою «Про населеність стародавнього світу». У цій праці він не давав нових оцінок, але різко і ґрунтовно розкритикував всі старі уявлення.

Знаменитий англійський історик Едвард Гіббон також цікавився питаннями населення і визначив чисельність населення Римської імперії при Антонінах (II ст. н.е.) в 120 млн. чоловік. До цієї цифри він прийшов наступним шляхом: римських громадян було 20 млн., жителів провінцій - удвічі більше, т.е. 40 млн., всього вільні - 60 млн., рабів - стільки ж. Разом - 120 млн. чоловік. Розрахунок, як ми бачимо, надмірно сміливий і мало обґрунтований.

Крім Е.Гіббона, ряд інших учених теж оцінювали населення Римської імперії, але в їх оцінках не вистачало достатньо хорошого знання історії і правильного використання всіх джерел,

які залишилися нам від античного світу. Вперше це зробив Карл Юліус Белох, який на підставі ретельного аналізу всього матеріалу визначив населення Римської імперії в 54 млн. чоловік (до моменту смерті Августа), причому, на його думку, в самій Італії проживало від 6 до 8 млн. осіб.

Кажучи про епоху занепаду античної цивілізації, цікаво навести розрахунки англійського історика Форда про населення Західної і Східної Римської імперії в 395 г.:

- в Італії проживало 10 млн., Галлії – 15 млн., Британії – 3 млн., Іспанії – 12 млн., Паннонії та Далмації – 10 млн., Африці – 5 млн. Разом у західних провінціях проживало: 55 млн. осіб.
- в Балканських провінціях – 12 млн., в Малоазійських провінціях – 32 млн., на Кіпрі та в Кілікії – 5 млн., у Вірменії та Колхиді – 1,5 млн., у Месопотамії – 1,5 млн., в Сирії – 7 млн., в Єгипті та Кіренаїці – 6 млн. Разом у східних провінціях проживало: 65 млн. осіб.

Антропологічна характеристика.

Антропологія (від грецьких слів «антропос» - «людина» та «логос» - «слово») – біологічна наука, яка вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток. Назва «антропологія» з'явилася ще у стародавній Греції, але як наука вона сформувалася лише у ХІХ ст.

Щодо тіла, як об'єкта дослідження, то варто зазначити наступне: для глибокого розгляду цього питання варто використовувати у якості джерельної бази:

- описи відомих римлян, які збереглися у творах їх сучасників;
- скульптура, вазопис та фрески;
- відомості палеоантропології;
- антропологічні данні сучасних італійців.

Що ж нам залишили античні автори про зовнішній вигляд стародавніх римлян?

Плутарх про диктатора Корнелія Корнелія Суллу: «... усі риси його зовнішнього вигляду передані в його статуях, окрім, хіба що погляду його світло-блакитних очей...».

Светоній Транквілл про полководця та диктатора Гая Юлія Цезаря: «...говорять, що він був високого зросту, мав світлу шкіру, гарну будову, обличчя трохи повнудате, очі чорні та живі...».

Светоній Транквілл про імператора Октавіана Августа: «... очі у нього були світлі та блискучі, зуби рідкі, дрібні та нерівні; волосся – рудувате і трохи хвилясте, брови зрослися, вуха – невеликі, ніс – із горбинкою та загострений; колір шкіри – між смаглявим та світлим. Зросту він був невисокого...».

Светоній Транквілл про імператора Тіберія: «... мав дородну і міцну тілобудову, вище за середній зріст, широкий у плечах та в грудях, Колір шкіри мав білий, ... обличчя вродливе, хоча на ньому доволі часто виступали прищі. Очі величезні і мали здібність бачити вночі...».

Светоній Транквілл про імператора Калігулу: «...зросту був невисокого, мав дуже блідний колір обличчя, тіло важке із дуже тонкими ногами, очі та скроні запалі, лоб широкий та завжди похмурий, волосся на голові – рідке, а по тілу – густе...».

Светоній Транквілл про імператора Клавдія: «...він був високий, дородний, обличчя та волосся у нього було вродливим, шия – товста...».

Светоній Транквілл про імператора Нерона: «...зросту він був середнього, тіло вкрито плямами, від яких постійно тхнуло, волосся рудувате. Обличчя доволі вродливе, очі сірі, шия товста, живіт випирає, а ноги були дуже тонкими».

Як бачимо, доволі реалістичні та відверті «портрети». Зрозуміло, що довіряти наведеній інформації на 100% не варто. Справа у тому, що є принаймні два сумніви, щодо реалізму.

По-перше, не зважаючи на те, що скульптурна творчість стародавніх римлян відзначалася високою майстерністю, портретний матеріал римлян (основна маса якого була створена в період принципату) можна вважати умовно об'єктивним джерелом інформації про зовнішність людей.

По-друге, відомості про пігментацію не завжди є об'єктивними. До такого висновку прийшов американський дослідник Грегор, який встановив наявність декількох варіантів перекладу латинського поняття «flavi». Первинне значення цього поняття – «світлий», хоча є й інший варіант – «будь-який колір волосся, за виключенням чорного». Таким чином у випадку з «flavi» ми отримуємо доволі значний спектр кольорів: від темно-каштанових до золотисто-рудих.

Американський антрополог К.Кун так характеризував стародавніх римлян:

«...Ранні римляни, судячи з погрудь їх нащадків епохи Августа і виходячи з наявних описів, як правило, було не дуже високими, але з масивними тілами. Особливістю будови обличчя був славнозвісний «римський ніс», який, можливо, мав часткове етруське походження. Їх тип не є автохтонним у середземноморському басейні і має більш північне походження...».

Таким чином, можна зробити наступні висновки щодо зовнішності стародавніх римлян:

По-перше, їм були притаманні наступні ознаки:

- ріст – середній та вище за середній;
- колір волосся – від золотисто-рудуватого до каштанового та чорного (блондинізм в межах 5-10%);
- колір очей – від блакитних та сірих до чорних;
- ніс – специфічної випуклості;
- лоб – низький та широкий;
- колір шкіри – від блідо-рожевого до оливково-смаглявого;
- обличчя – квадратної чи прямокутної форми;
- будова тіла – доволі масивна.

По-друге, під поняття «римляни» підпадали нащадки різних антропологічних типів, у т.ч. й так званих «змішаних варіантів» (латиняни, етруски, самніти, умбри тощо – представники різноманітних племен, які підкорювалися та переселялися до Риму). Мешканці Центральної та Північної Італії зазнавали потужного впливу кельтів та інших племен Центральної Європи, а мешканці Південної Італії – греків, іллірійців та фінікійців. А в період імперії, особливо, пізньої, римляни «розбавляли» свій типаж варварськими елементами.

Психологічний портрет.

Відтворювати психологічний портрет будь-якої людини, а тим більше – цілого народу, достатньо важко, оскільки при цьому годі говорити про таке важливе явище як об'єктивність.

Справа у тому, що людство поки що не спромоглося виробити загальноприйнятого ставлення щодо таких понять як краса, поведінка, розум, чуттєвість, моральність та ін. Оцінка цих та інших рис людей, які жили за кілька тисячоліть від нашого часу, завжди перебуває у залежності від багатьох чинників, зокрема, від обсягу загальних знань про цих людей та їх цивілізацію, від професійності того, хто здійснює реконструкцію, від рівня упередженості щодо їх оцінки, від часових стандартів.

Природні умови, у яких жили стародавні римляни впливали не тільки на матеріальну основу їх суспільств, але і на формування психології різних груп населення, їх характер та зразки поведінки. Не викликає сумніву, що населення внутрішніх регіонів Італії, яке мешкало в оточенні гір, вело цілком ізольований і малорухливий спосіб життя, навпаки, жителі приморських та долинних областей, відрізнялися заповзятливістю, більш помітною рухливістю та комунікабельністю.

На думку сучасних дослідників стародавні римляни у психологічному та характерному планах відзначалися:

- реалізмом,
- прагненням до користі й зручності;
- прагматизмом;
- холодною розсудливістю;
- відданістю справі, державі та законослухняністю;
- агресивністю.

Названа система цінностей та ідеалів не демонструвалося по відношенню до тих, хто залишався за межами античного світу: по відношенню до чужоземців, по відношенню до рабів, по відношенню до варварів. У цьому випадку поведінка стародавнього грека різко змінювалася: ми можемо побачити прагнення до тиранії, прагнення до панування та прагнення реалізувати на практиці мрію про цивілізаторську місію.

4. Латинська мова.

Мова – це система звукових та графічних знаків, що виникли на певному етапі розвитку людства. Це найважливіший засіб спілкування (комунікації) та пізнання, який складається зі

словника та правил. Мова – це один з визначальних ідентифікаторів етнічної приналежності людини. Мова буває усною та письмовою. Прийнято вважати, що усна мова (акустична) історично випереджала письмову. Також мови поділяються на «живі» (майже 7 тисяч) та «мертві» (згасла, зникла) – якщо мова немає живих носіїв, для яких вона є рідною. Наука, яка займається вивченням мови, називається мовознавством або лінгвістикою.

Писемність – засіб передачі мови за допомогою знаків (піктографічне / малюнкове письмо, ієрогліфічне письмо, складове письмо, абеткове / звукове письмо).

Абетка – сукупність літер, розташованих у певному порядку, які використовуються для запису певної мови.

Латинська мова була не першою і не єдиною, яка сформувалася та функціонувала на Апеннінському півострові. Поряд з латиною на території давньої Італії були у вжитку етрусська, кельтська, грецька та інші мови.

Етрусська мова.

Часовим попередником латинської мови була мова етрусків, генетичне походження якої до сих пір не встановлено. З точки зору лінгвістики та порівняльного мовознавства мова етрусків відноситься до категорії мов-ізолянтів і не має визнаних наукою споріднених мов. Є доволі обґрунтоване припущення окремих дослідників, що ця мова має зв'язок з хурритською, хетською та урартською мовами Малої Азії (пригадаємо, що існує версія про малоазійське походження етрусків). На жаль мова етрусків до сих пір не дешифрована (встановлено значення лише 150 слів), хоча у розпорядженні науковців є доволі багато надписів + мовні запозичення, які присутні у латинській мові (терміни, гідроніми та топоніми = *persona, palatium, servus, ceremonia, antenna, arena, elementum, litera*, Парма, ім'я Сергій (*Sergius*), яке етруски давали своїм первісткам). Етрусське письмо було незрозуміле вже римлянам, у яких було прислів'я «*hetruscum non ligatur*» («етрусське не читається»).

Еволюція латинської мови.

Латинська мова (*Lingua latina*) – це мова племені латинів, які у I тис. до н.е. населяли історичну область Лаціум (*Latium*), розташовану у центральній частині Апеннінського півострова. Разом з окською та умбрською, латинська мова належить до італійської групи індоєвропейських мов. Розповсюджена в процесі посиленої колонізації та романізації римськими солдатами, торговцями, вчителями, ораторами, моряками, рабами, насаджувана силою зброї та декретів, латинська мова стає домінуючою мовою Римської держави. Вже у статусі державної латинська мова стала мовою управління (діловодства), війська, релігії, юриспруденції, торгівлі, школи, науки, літератури – дуже ефективні засоби романізації підкореного населення. Водночас і латина збагачувалася за рахунок зворотного впливу мов підкорених народів, зокрема етрусської і грецької.

В історії розвитку латинської літературної мови розрізняють кілька періодів:

- долітературний період (VII – IV ст. до н.е.). Саме у VII ст. до н.е. з'явилися перші записи латинською мовою – уривки так званих «царських законів». У середині V ст. до н.е. були створені Закони XII Таблиць – найдавніша пам'ятка римського законодавства.
- архаїчний період (III – поч. I ст. до н.е.). У III ст. до н.е. – перші латиномовні твори. Архаїчною латиною писали свої твори поети Невій та Енній, комедіографи Плавт та Теренцій, науковець Катон. В цей час латина постійно відчувала на собі вплив давньогрецької мови, особливо після підкорення Греції Римом у 146 р. до н. е. У цей період грецька мова була другою мовою імперії, а двомовність (білінгвізм) — характерним явищем римського життя. Саме тоді латинська мова запозичує багато грецької лексики;
- класичний, або золотий, період (I ст. до н.е. – I ст. н.е.). В цей період літературна латинська мова досягає досконалості (удосконалено граматику та синтаксис) у творах видатних письменників, філософів, вчених та поетів: політика Цезаря, оратора Цицерона, поетів Вергілія, Горація, Овідія та ін. Саме мова цього періоду й вивчається у вищих навчальних закладах.
- післякласичний, або срібний, період (II – II ст. н.е.). На тодішній латинській мові була написано багато наукових трактатів, зокрема – медичних,
- пізній період (III–VI ст. н.е.) не виділяється величними працями з медицини, проте у цей період з'явилися різного роду популярні твори, написані у віршованій формі, де давалися численні поради, різноманітні рецепти для лікування тварин та людей. Відомі численні твори

з історії, літератури, архітектури цього періоду. У 395 р. н.е. Римська імперія розпалася на дві імперії – Східну та Західну. У Східній, Візантійській імперії домінувала грецька мова, а у Західній – державною мовою залишилася латинська.

Після падіння Римської імперії (476 р. н.е.) літературна латинська мова продовжувала існувати в Європі як мова науки, релігії (католицької церкви), дипломатії, шкільництва. Сьогодні латинською мовою майже не розмовляють. Латинська мова відноситься до категорії «мертвих мов». Історичні обставини склалися так, що вона втратила свою комунікативну функцію, але не втратила свого великого освітньо-історичного значення, ставши важливим джерелом загальнолюдської культури та сполучною ланкою між античністю і сучасністю. Як міжнародна мова науки латина не втратила свого значення й до сьогодні. Вона залишається єдиною професійною мовою ботаніків, зоологів, медиків та юристів усього світу.

Вплив латинської мови на процес формування нових західноєвропейських мов зберігається і після падіння Західної Римської імперії, тобто 476 року. Латинська мова продовжувала залишатись державною мовою в ранньофеодальному Франкському королівстві. Франкська держава, яка згодом стала королівством (у 800 році Карл Великий прийняв титул імператора), розпалась в середині IX ст. (в 843 році) на самостійні держави західної Європи - Італію, Францію та Німеччину. Відсутність в цих державах власних національних літературних мов призводило до широкого використання латинської мови. Також слід зазначити, що саме латинська мова протягом багатьох століть була офіційною мовою католицької церкви.

Латинська мова стала базою для цілого ряду мов нових народів Європи. Поруч із латинською літературною мовою існувала розмовна народна мова (*sermo vulgaris*), яка пізніше шляхом схрещування з мовами підкорених племен і народностей дала різні діалекти, що стали основою формування романських мов: італійської, французької, іспанської, португальської, румунської, молдавської та ін. Наприклад, латинське слово «terra» (земля) прийняло в різних романських мовах різний вигляд: в італійській мові – «terra», у французькій – «terre», в іспанській – «tierra», у румунській – «tara».

Латинська абетка.

Історія виникнення латинської абетки доволі специфічна.

Нагадаємо, що на території Південної Італії з VIII ст. до н.е. компактно проживали грецькі колоністи, які активно використовували халкідський варіант давньогрецької абетки (на противагу більш поширеній у давньогрецькому світі – мілетській абетці). Саме цю абетку від греків й запозичили етруски.

А вже від етрусків абетку запозичили стародавні римляни, які зберегли зображення літер, але змінили їх вимову. Виникнення латинської абетки датується VII ст. до н.е. Напрямок письма – стиль бустрофедон. Лише з IV ст. до н.е. закріпилася традиція писати зліва направо.

Первинна (архаїчна) латинська абетка налічувала лише 21 літеру:

A B C D E F Z H I K L M N O P Q R S T V X

У 312 р. до н.е. літера «дзета» (Z) була вилучена з абетки за ініціативою цензора Аппія Клавдія, як така, що майже не вживалася. З 234 р. до н.е. замість неї до абетки було запроваджено літеру G, але не усі вважали це прийнятним і тому класична абетка складалася вже з 20 літер, при цьому літера V використовувалася для позначення двох звуків: «V» та «U»:

A B C D E F (G) H I K L M N O P Q R S T V X

У I ст. до н.е. – чергові зміни: по-перше, була легалізована літера G; по-друге, у зв'язку із захопленням римлянами грецькою культурою та освітою до латинської абетки було повернуто літеру «дзета» (Z) та додано ще одну літеру – «іпсилон» (Y) (вимовлялася як «i-graika»), але ці дві літери використовувалися лише в запозичених від греків словах. Таким чином кількість літер зросла до 23:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z

Імператор Клавдій (41 – 54 рр. н.е.) намагався додати до абетки три нові літери, які, на його думку, мали б краще відтворювати звуки з грецької мови – «Клавдієві літери». Таким чином, число літер виросло до 26. Після смерті імператора, його нововведення були ліквідовані.

Нововведенням стало розмежування літери літера V на дві літери для позначення двох звуків: «V» та «U». Під питанням залишалася літера «ка» (K), оскільки її вимова дублювалася

літерою «ке» (C). було прийнято нішення її залишити, але її використовували лише для окремих слів: «Kalendae» (Календи) та для імені «Caeso». Літера «C» набула вимову «Ц» перед голосними i, e, ae, oe. Таким чином, класична латинська абетка складалася з 24 літер (подібно до грецької).

A a — a	B b — бе	C c — <u>ке</u>	D d — <u>де</u>
E e — e	F f — еф	G g — <u>ге</u>	H h — <u>га</u>
I i — i	K k — ка	L l — ел	M m — ем
N n — ен	O o — o	P p — пе	Q q — ку
R r — ер	S s — ес	T t — те	U u — у
V v — ве	X x — екс	Y y — <u>і</u> - грека	Z z — <u>зета</u>

Подібно до стародавніх греків римляни знали лише великі літери (маюскули), не використовували розділові знаки, наголоси та інтервали між словами. Малі латинські літери (мінускули) були запроваджені лише на межі доби Античності та Середньовіччя.

Мовні запозичення (латинізми)

В інтернаціональному словниковому фонді багатьох мов світу значне місце посідають латинізми. Найбільше їх, звичайно, в мовах романських: у французькій – 80-90%, в італійській – 70-80%. З германських мов найбільше їх в англійській – до 75%. Багато слів латинського походження є і в українській мові.

Тепер терміни, утворені на основі латинської мови, вживаються в усіх галузях науки, техніки, політики, культури й мистецтва:

- освітня термінологія: абітурієнт, студент, інститут, університет, факультет, декан, аудиторія, лекція, консультація, конспект, аспірантура, аматор, ректор, лабораторія, лаборант, ;
- мовознавчі терміни: літера, абрєвіатура, афікс, суфікс, префікс, інфінітив;
- математичні терміни: синус, косинус, квадрат, куб, конус, біном, траєкторія, радіус, коефіцієнт, інтеграл, логарифм, плюс, мінус;
- медичні терміни: вірус, ангіна, аспірин, імунітет, інстинкт, ін'єкція, рецепт, апендицит, окуляри;
- технічні терміни: апаратура, генератор, індуктор, конденсатор, турбіна, антена, конструкція, інструмент;
- юридичні терміни: адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, кримінальний, цивільний;
- діловодство: документ, резолюція, інструкція, циркуляр, директор, секретар;
- суспільно-політична сфера: кесар, нація, цивілізація, адміністрація, демонстрація, делегат, депутат, республіка, імперія, диктатура, конституція, конгрес, еміграція, конкуренція, ультиматум, прогрес;
- мистецтвознавча лексика: література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, варіація, фуга, коляда, фортуна,
- побутова лексика: арешт, артикул, гонор, гумор, герб, календар, матеріал, оренда, термін, фальш.

У мови багатьох народів світу увійшли також латинські прислів'я, сентенції та афоризми, які давно стали крилатими висловами і часто зустрічаються у художній, науковій та публіцистичній літературі. <https://supermif.com/aforizm/latin.html>

Зрештою, окремі сучасні імена походять від давньоримських слів та імен:

Чоловічі імена	Жіночі імена
Антон (просторовий, широкий)	Альбіна (біла)
Валентин (сильний)	Антоніна (розлога)
Валерій (сильний, здоровий)	Валентина (сильна, здорова)
Віктор (переможець)	Валерія (сильна, здорова)
Віталій (життєвий)	Вікторія (перемога)
Гнат (вогняний)	Віолетта (фіалка)

Інокентій (невинний)	Карина (та, що дивиться уперед)
Костянтин (твердий, постійний)	Клара (ясна, просвітлена)
Максим (найбільший)	Лілія (біла квітка)
Марк (молоток)	Маргарита (перлина)
Павло (маленький)	Марина (морська)
Ренат (той, що відроджується)	Наталія (рідна)
Роман (римський)	Регіна (цариця)
Сергій (високий, вельмишановний)	Римма (кидати)
Юлій (родове ім'я)	Роза (квітка троянди)
	Тетяна (від імені царя Таціта)
	Юлія (від родового імені)

5. Давньоримські історики та їх творчість.

У порівнянні із давньогрецькою, давньоримська історична традиція була набагато молодшою. Стародавні римляни не мали розгалуженої міфології та епічної поезії, на кшталт, творів Гомера, але з ранніх часів вони намагалися фіксувати перебіг подій, які відбувалися у конкретний день, місяць чи рік їх календаря (свята, ігри, жертвоприношення, поява сузір'я + перебіг певних історичних подій – оголошення війни, укладання мирних угод тощо). Такий «історичний календар» називався фастами (лат. – *dies fasti*). Їх творцями були жерці. Фіксація подій була спорадичною і несистемною. Поступово фасти набули системності та трансформувалися в аннали (лат. *annales* – «літописи», «хроніки», від лат. *anno* – рік) – щорічні записи подій. Паралельно (на приватному рівні) створювалися сімейні аннали – хроніки, які фіксували зміни у житті конкретних родин.

Офіційно, лише з III ст. до н.е. у стародавньому Римі з'явилися творчі люди, які у стилі прози фіксували перебіг історичних подій у хронологічній послідовності (доцільно провести паралелі із давньогрецькими логографами). Цих істориків-літераторів прийнято називали анналістами. Враховуючи те, що період їх творчості розтягнувся на декілька століть (з III – по I ст. до н.е.), анналістів прийнято поділяти на 3 покоління: «старші», «середні» та «молодші».

До «старших» анналістів (друга половина III – перша половина II ст. до н.е.) відносилися: Квінт Фабій Піктор, Луцій Цінціній Алімент, Авл Постумій Альбін, Марк Порцій Катон та ін. Більшість своїх записів представники першого покоління анналістів робили грецькою мовою і лише Марк Порцій Катон (234 – 149 рр. до н.е.) писав свої твори латиною. Його перу, зокрема, належав історичний твір «Початки» («*Origines*»). Історик Плутарх повідомляв наступне: «Раніше третє його ім'я було Пріск, а не Катон. Ім'я Катона дано йому пізніше за розумом – розумну людину римляни називали «*catus*» («Катон Старший», 1,2). Твір «Початки» складався з 7-ми книг і охоплював події від заснування Риму до майже смерті автора. Автор постійно вихваляв традиції та звичай предків, був противником давньогрецького впливу, знався на військовій історії.

До «середніх» анналістів (друга половина II ст. до н.е.) відновилися: Луцій Кассій Гемін, Луцій Кальпурній Пізон, Квінт Семпроній Тудітан та ін. Кальпурній Пізон написав історичний твір «Аннали» («*Annales*»), який складався з 7-ми книг. Автор охопив період від Енея до сучасних йому подій. Автору притаманна свідомо деталізація та раціональний підхід щодо трактування міфологічних подій.

До «молодших» анналістів (перша половина I ст. до н.е.) відносилися: Квінт Клавдій Квадрігарій, Валерій Анціат, Квінт Елій Туберон та ін. Специфіка їх творчості полягала у прагненні описувати історію цікаво, драматично, акцентуючи увагу на малозначущих подіях, штучно прикрашали перебіг подій в угоду окремим політичним діячам. Наприклад, Квінт Елій Туберон був затятим прихильником Гнея Помпея та другом Марка Туллія Ціцерона. Обидва були противниками Гая Юлія Цезаря. Валерій Анціат написав твір «Історія» у 75-ти книгах – літопис подій від найдавніших часів. Автора мало хвилювало збереження історичної істини і тому він не соромлячись часто подавав вигадану інформацію там, де не вистачало відомостей. Наприклад, він подав точне число викрадених сабіянок – 527. Історика критикували його колеги наступних епох, але, тим не менш, не ганьбилися використовувати його інформацію для своїх творів.

Давньоримський історик грецького походження Полібій (200 – 120 рр. до н.е.). Історик приймав активну участь у політичному житті, зробив блискучу військову кар'єру, був одним із

лідерів Ахейського союзу. У якості заручника 16 років перебував у Римі, де мав нагоду вивчати історичні твори, які були вивезені римлянами у якості військових трофеїв після розгрому Македонії. Під впливом римлян почав їм активно симпатизувати. Вважав, що римські завоювання це «велике благо для різних народів». У 146 р. до н.е. був свідком падіння Карфагену. Є відомості, що історик перебував у складі експедицій до Олександрії та Атлантичного океану, опинився у складі римської комісії з реорганізації Греції, докладав багатьох зусиль для створення перепон у відправленні давньогрецьких творів мистецтва до Риму у якості трофеїв. Греки оцінили зусилля історика та політика (в багатьох містах йому були поставлені пам'ятники).

Полібій став автором «Всесвітньої історії» (40 книг), в якій описані події з 264 по 144 рр. до н.е., які мали місце на території Риму, Греції, Македонії, Малої Азії. Головна мета твору – описати процес завоювання римлянами регіону Середземномор'я та пояснити причини військового успіх цього народу. Головною причиною успіхів римлян він вважав досконалість їх державного устрою, в якому поєдналися різні політичні системи: демократія, аристократія та монархія. Полібій був прихильником того, що історію створюють конкретні особистості. Окрім цього він пов'язав вплив природних умов на історичний розвиток. За його переконаннями «історія повинна вчити читача, як себе поводити у тих чи інших обставинах, з огляду на уроки минулого».

Грецький філософ, історик, географ та астроном Посідоній (135 – 51 рр. до н.е.) очолював на о.Родос філософську школу, де навчав знатних римлян, наприклад Ціцерона та Помпея. Його праця «історія» була продовженням «Всесвітньої історії» Полібія. Римську державу Посідоній ототожнював із братерством стоїків, яке прагне підкорити (об'єднати) усі народи світу. Більш того, історик вважав Римську державу прикладом «космічного порядку», якому повинні підкорятися усі люди для того, щоб виконати свої земне призначення. У своїй історико-філософській концепції він прагнув поєднати вчення Гесіода про «золоте століття» і поступовий регрес людства та вчення Демокріта й Епікура про майбутній прогрес людства. Посідоній вважав, що під час періодичних «світових пожеж» гинуть усі можливі світи і живі в них істоти.

Гай Юлій Цезар (100 – 44 рр. до н.е.). Римський політик, полководець та історик. До категорії історичних творів відносять його спогади про цілу серію військових кампаній: «Записки про війну з галлами» у 8-ми книгах (автором перших 7-ми книг був особисто Юлій Цезар, в них описаний процес завоювання римлянами території Галлії, що мав місце у 58 – 52 рр. до н.е., 8-ма книга була написана офіцером Цезаря – Авлом Гіртієм, опис подій 52 – 50 рр. до н.е.). Опис подій є дуже суб'єктивним: Цезар намагався виправдати свої дії, довести їх правоту та доцільність, що пояснюється його прагненням захистити себе від політичних опонентів. Себе автор змальовував як талановитого полководця, мужнього та енергійного, лагідного до підлеглих та суворого до ворогів. Про себе Цезар розповідав «скромно» – у третій особі. Відчувається, що автор ретельно підбирав та фільтрував матеріал. Позитивом є те, що автор дуже ретельно описував побут та життя своїх противників (галлів, бриттів, германців).

Твір «Записки про громадянську війну» у 3-х книгах, фіксує події 49-48 рр. до н.е. і вважається незавершеним. Своєрідним продовженням цього твору прийнято вважати інший твір – «Записки про Александрійську війну», який, можливо, був написаний не Цезарем, а тим же самим Авлом Гіртієм (або іншим анонімним автором). Мета творів – довести, що Цезар діяв виключно в держаних інтересах і що громадянський конфлікт виник з вини його політичних противників.

З ім'ям Цезаря пов'язані твори «Війна в Африці» та «Війна в Іспанії», вони охоплюють опис подій з 47 – по 45 рр. до н.е. Цезар тут виступив лише у якості персонажу. Автором був анонімний офіцер, який добре знався на військовій справі, але був поганим письменником і писав вульгарною латинською мовою.

Давньоримський історик грецького походження Діодор Сицилійський (90 – 21 рр. до н.е.). Народився на о.Сицилія. Багато подорожував. Оселився у Римі. Головним твором стала «Історична бібліотека» (40 книг), матеріал для якої він накопичував протягом 30-ти років. В творі синхронно викладено історію стародавньої Греції та Риму від міфічних часів до походів Юлія Цезаря до Галлії. Дослідники вважають, що не усі частини твору є цінними з історичної точки зору, оскільки автор схильний до хронологічних помилок. Загалом твір виглядає цілісно та монолітно, побудований на потужній джерельній базі. Критики його творчості припускають, що для Діодора було головним цікаво подати матеріал.

Гай Саллюстій Крісп (86-35 рр. до н.е.). Політик, сенатор, поміркований республіканець, був прихильником Гая Юлія Цезаря, за що отримав титул губернатора провінції в Африці (Нова Африка). Після завершення політичної кар'єри розпочав писати історичні твори: «Про заколот Катіліни», «Югуртинська війна», «Історія». Вважав, що перемога над Карфагеном суттєво вплинула на римлян, які буквально почали «вироджуватися», охоплені користолюбством та падінням моралі. Прикладом чеснот та моральності для історика є постать Цезаря. Крісп вважав, що праця справжнього історика – найкорисніший та найцінніший вид інтелектуальної діяльності, від якої буде користь державі та громадянам. Історик Тацит називав Кріспа «найвизначнішим істориком Риму».

Страбон (68 р. до н.е. – бл. 26 р. н.е.) – історик та географ. Уславився своїми подорожами по тодішньому світу. В політичному плані був прихильником Римської імперії. Прославився такими творами як «Історичні записки» (47 книг) та «Географія» (17 книг). В останньому творі, який зберігся у майже повному обсязі, присутній опис різноманітних країн від Іспанії та Ірландії до Єгипту та Індії. Паралельно з суто географічною інформацією тут присутній опис історичних подій, міфів, природних багатств та т.зв. «характеру країни». Твір «Географія» слугував інструктажем для римських чиновників, які відправлялися на службу до провінцій.

Тит Лівій (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Давньоримський історик, наближений до імператора Октавіана Августа, проте не займався політичною діяльністю. Відвертий противник тиранії та насильства. Його ідеал – підкорення законам та звичаям предків і надання пріоритету державним інтересам. Його основна історична праця – «Історія Риму від заснування міста» («Ab Urbe condida») у 142-х книгах. Припускають, що над цим твором історик працював 40 років свого життя. Опис подій охоплював період від заснування Риму до 9 р. н.е. До нашого часу у повному складі збереглося лише 35 книг (1 –10, 21 – 45), з інших є лише уривки. Авторська мета – пошук прикладів величч стародавнього Риму, приклад для наслідування сучасному йому поколінню. В творі присутній релігійний компонент: автор вірив у божественне провидіння: «Боги самі ніколи не накладають рук на винних: достатньо, якщо вони дають скривдженім зброю у вигляді сприятливого випадку для помсти» (Книга 5, 11, 16), дива (повідомляв про те, що в Анагії заговорила корова) та вплив природних явищ (повідомляв про те, що в Мінтурнах з неба падало каміння, а в Кумах статуя Аполлона плакала три дні). Колеги та дослідники творчості Лівія визнають важливість його творчості, досконалий стиль, поетичність та драматизм.

Йосиф Флавій (37 – біля 100 рр. н.е.). Мав юдейське походження (народився в Єрусалимі), його батько був священиком, а мати походила з царського роду. Виконував обов'язки дипломата, приймав участь у повстанні юдеїв проти римського панування. К 67 р. був захоплений у полон, з якого його звільнив майбутній імператор Веспасіан Флавій. Йосиф змінив своє ім'я та зрікся юдаїзму. Був свідком падіння та знищення Єрусалиму у 70 р. При дворі римських імператорів займався літературною діяльністю, у т.ч. й написанням історичних творів грецькою мовою: «Юдейські старожитності», «Юдейська війна», «Про давність євреїв», «Життя» та ін. Його творчість просякнута ідеєю марності та безглуздя протистояння римлянам. У його творі «Юдейські старожитності» є посилання на Біблію та згадка про Ісуса Христа.

Плутарх (бл. 46 – 126 рр. н.е.) – філософ-мораліст, письменник, історик. Походив зі шляхетної родини з міста Херонея. Здобув якісну освіту в Афінах, перебував під патронатом римських імператорів Траяна та Адріана. Був римським чиновником, але відзначався патріотизмом, за що його дуже поважали у рідному місті (після смерті Плутарха городяни зібрали кошти на пам'ятник та надгробний напис, який зберігся до наших днів). Плутарх був дуже плідним та різнобічним письменником, автор 277 творів на різноманітну проблематику. Усі його трактати поділяють на дві категорії: моральні трактати (наприклад, «Моралії», «Про балакучість», «Як слухати поетів» тощо та історичні біографії. Нас цікавить саме друга категорія. Верхівкою його історичної творчості стали «Порівняльні життєписи» – це біографії 50-ти уславлених діячів античного світу. Сам автор називав їх «паралельними», оскільки використана схема попарного опису історичних діячів – одного знаменитого грека та одного знаменитого римлянина (загалом є 23 пари + 4 поодинокі біографії). Критерієм підбору пари став ступінь слави діяча (полководці Александр Македонський + Юлій Цезар, філософи Демосфен + Цицерон і т.д.). Наприкінці кожної пари біографій автор підводив власний підсумок, визначаючи спільні та відмінні риси персонажів.

Для Плутарха є головним визначити риси характеру особи, моральні якості і все це на тлі певних історичних подій. Вочевидь, його «Життєписи» мали на меті викликати елементарне бажання наслідувати діяльність видатних осіб. Позивом є те, що автор багато уваги приділяв приватному життю персонажів, їх зовнішньому вигляду.

Публій Корнелій Тацит (55 – 120 рр. н.е.). Походив з незначного роду з Нарбонської Галлії. Здобув якісну освіту, активно вивчав риторику, побудував політичну кар'єру, був намісником окремих провінцій. Перебуваючи на впливових посадах, писав історичні твори: «Історія», «Аннали», «Життєпис Юлія Агриколи», «Про походження германців та розташування Германії», «Діалог про ораторів». Цінність названих творів полягала у тому, що історик використовував праці свої попередників, офіційні документи, спогади і т.д. Твір «Про походження германців та розташування Германії» або «Германія» прийнято вважати першою етнографічною монографією – розповідь про германські племена, які проживали на схід від Рейну, інформація про їх локацію та поселення. Цікаво те, що особисто Тацит жодного разу не побував у Германії. В своїх творах автор прагнув діяти за принципом писати «без гніву та упередженості» («*sine ira et studio*»). Однак, втілити в життя цей принцип історика не вдалося. Тацит відображав погляди сенатської аристократії, яка конфліктувала із імператорами, і тому постаті імператорів охарактеризовано у переважно негативному контексті.

Гай Светоній Транквілл (бл. 69/70 – бл. 140 рр. н.е.). Людина з чудовою освітою. Був близьким до тогочасних представників інтелектуальної еліти. При дворі імператора Адріана став секретарем канцелярії, опікуном публічних бібліотек та радником з листування. Остання посада надала йому доступ до державних архівів. Переважна більшість творів Светонія не збереглася, але залишився їх перелік, що засвідчує різнобічність інтересів автора: «Про дитячі ігри у греків», «Про лайки», «Про видовища та змагання римлян», «Про знаменитих блудниць», «Про види одягу», «Про царів Європи, Азії та Африки», «Про громадські посади» тощо. Окремі твори, наприклад, «Про граматиків та риторів», збереглися фрагментарно. У повному обсязі до нашого часу дійшов твір «Життя 12-ти цезарів» – опис життя та діяльності 12-ти видатних римських правителів від Юлія Цезаря до імператора Доміціана Флавія. У названому творі біографічні відомості та опис діяльності доповнені характеристикою їх зовнішності, фізичних та психічних рис, вад та чеснот, одягу, способу життя та родинних відносин. Його цікавили пікантні історії, скандали, анекдоти, пісні тощо. Судячи з усього, головним для Светонія були не достовірність, а розважальність матеріалу. Светоній описував не історію Римської імперії, а імператорів, їх реакції на певні події. Опис відбувався за певною схемою: життя до приходу до влади, державне життя, приватне життя, смерть та похорони. Автор доволі вільно ставився до хронологічної послідовності, порушував усі канони та правила історичних біографій.

Аппіан (100 – 180 рр. н.е.). Римський історик грецького походження з Александрії Єгипетської. Переселився до Риму та отримав римське громадянство. Грецькою мовою написав історичний твір «Римська історія» у 24-х книгах. Твір розповідає про процес завоювання римлянами різних народів та країн. За основу було взято не хронологічний, а територіальний принцип, наприклад, Кн.5 «Війни в Сицилії та на інших островах», Кн.9 «Македонські війни», Кн.11 «Сирійські війни», Кн.18-21 «Війни з єгиптянами», Кн.24 «Війна Траяна з арабами» тощо. Фактично кожна книга – це окремий завершений твір. Нажаль, не усі книги збереглися до нашого часу (повністю втрачено книги з 18 – по 24).

Діон Кассій Коккеян (155 – 253 рр. н.е.). Римський історик грецького походження. Чиновник, політик, впродовж 22-х років працював над історичним твором «Римська історія» у 80-ти книгах. Твір охоплював події від Енея до 229 р. Вціліли книги з 36 – по 60. Багато відомостей історика не викликають жодного сумніву. Кассій проявив інтерес до особистих якостей імператорів, оцінюючи їх крізь призму відносин із сенатом, війни та миру, правосуддя. Автор наводить чисельні аргументи на користь монархії та її переваги над демократією. Тому, якщо при владі негідний правитель, він все рівно кращий, ніж натовп негідників.

Аврелій Віктор (IV ст.). Історик та державний діяч, походив з Карфагену. Був автором декількох історичних творів. У 360 р. світ побачив твір «Про цезарів» – стисла біографія римських імператорів від Октавіана Августа до Юліана (свідомий акцент на приватне життя). Про імператорів історик відгукується по-різному: негативне ставлення до Калігули і Нерона, позитивне – до Августа, та Септимія Севера. Інші твори, такі як «Про походження римського народу», «Про

знаменитих людей міста Рим», «Витяги про римських імператорів» – приписують авторству Аврелія Віктора.

Амміан Марцеллін (335 – 400 рр. н.е.). Народився у м. Антіохія (Сирія). Мав якісні знання з філософії та літератури, побудував військову кар'єру, багато подорожував. Після переселення до Риму і оволодіння латинською мовою написав латиною великий історичний твір «Діяння» або «Історія» у 31-й книзі. У цьому творі сам себе автор називав «солдатом і греком» (Кн.31). Спілкувався із Аврелієм Віктором і залишив про нього багато позитивних відгуків (Кн.21). Автор описав події від 96 – по 378 р. (від імператора Нерви до битви римлян з готами під Адріанополем і загибелі імператора Валента). До нашого часу дійшли книги з 14 – по 31. Хоча автор й обіцяв «подавати лише істину» (що зближує його з Тацитом та кредо «писати без гніву та упередженості»), в його творі присутня певна непропорційність у викладені матеріалу. В творі докладно описані війни та військова справа. На його думку у багатьох бідах римського народу винуваті конкретні імператори, які зазнають негативного впливу оточення. Також у творі присутні природничі, географічні, соціально-політичні та етнографічні екскурси. Історик ретельно підбирав факти, аналізував їх достовірність. Судячи з усього, Марцеллін був прихильником традиційної (язичницької) релігії, але з повагою висловлювався й про християн.

Тема 15. Доримська Італія. Цивілізація етрусків.

План.

- 1. Доримська Італія.**
- 2. Цивілізація етрусків та її культура.**

1. Доримська Італія.

Базуючись на відомостях археології, вчені встановили, що територія стародавньої Італії була заселена ще в добу палеоліту. К IV тис. до н.е. з'являються неолітичні стоянки. У другій половині III тис. до н.е. для виробництва зрарядь праці місцеві мешканці поряд з каменем почали використовувати мідь, а пізніше – бронзу.

На території Апеннінського півострова в епоху бронзи проживали племена, які були творцями та носіями декількох археологічних культур:

- Апеннінської культури;
- культури террамар (террамаре);
- культури Кастелуччо;
- культури будівельників нурагів.

Апеннінська культура. Серед названих культур найдавнішою прийнято вважати Апеннінську культуру, яка була поширена на території Центральної та Південної Італії у XVI – XII ст. до н.е. Не зважаючи на доволі великий регіон поширення ця культура майже немала регіональних особливостей. Більшу частину археологічного матеріалу дають розкопки печер, які слугували житлом для людей та приміщеннями для худоби. Скоріше за все, населення займалося кочовим скотарством і відзначалося доволі високим ступенем мобільності, пересуваючись між зимовими поселеннями долин та літніми пасовищами (на висоту більшу за 2000 м.). Кісток тварин, розведення яких потребувало постійного перебування на одному місці (свиней) на стоянках цієї культури немає. Оцінка кераміки, головним призначенням якої було зберігання та вироблення молочної продукції, свідчить про те, що саме молоко та продукти з нього були в основі харчового раціону носіїв цієї культури. Щодо печер, то усі вони розташовані поблизу джерел води (вода для людей та худоби). Однак, не варто заперечувати роль землеробства в житті носіїв цієї культури. Воно було, але у доволі скромних масштабах (археологи знаходять зернотерки, бронзові серпи, зерна ячменю, пшениці, гороху, проса та жолуді, які теж могли використовуватися у якості їжі).

На стоянках знайдено багато виробів з каменю, кістки та трохи менше з бронзи. Керамічні вироби різноманітних форм: миски з ручками та без ручок, чашки, глечики, доволі великі ємності для зберігання зерна, молока та молочних продуктів. Увесь посуд темного кольору з лощеною поверхнею, прикрашений орнаментом у вигляді стрічок, спіралей та меандра. Подекуди зустрічаються бронзові сокири та шило з кістяною рукояткою.

У добу пізньої бронзи племена цієї культури починають будувати укріплені поселення, від яких мало що залишилося. Зазвичай вони будувалися на підвищеннях та могли відігравати роль захисника населення прилеглих територій. Наприклад, на пагорбі Коппа Невігата знайдено рештки оборонної стіни, яка була побудована з каменю та мала товщину 6,3 м. Поселення Пенто делль Тонно в Апулії мало стіни завтовшки 5 м. В окремих поселеннях такого типу знаходять мікенський посуд, що, вочевидь, засвідчує контакти між племенами Апеннінського півострова та півднем Балкан. Померлих ховали в підземних могилах або піддавали кремації.

Культура террамар (террамаре). Її вивчення розпочалося з 1860 р. Була поширена по території Північної (долина р.По) та, частково, Центральної Італії. Террамарами називали невисокі пагорби з чорною землею, яку місцеві селяни використовували у якості добрива («terra» - «земля» + «marra» - «жирна»).

На окремих пагорбах були розташовані укріплені поселення площею 1 – 2 га, які склалися з декількох будівель. Поселення мали чотирьохкутну чи трапецеподібну форму, були оточені великими земляними валами з дерев'яними конструкціями та ровами, які могли наповнюватися водою. Поселення мали браму від якої йшла центральна вулиця, яка розподіляла поселення на дві частини. Існує проблема з реконструкцією внутрішньої забудови поселень цієї культури, оскільки жодне з них не є достатньо добре розкопане. Наприклад, поселення Кастеллачо ди Фонтанеллато (біля м.Парма): площа 11,5 га, оточене ровом шириною 30 м. Будинки побудовані на дерев'яних палях (з ясеню), закопаних у землю – «пальні будівлі на суходолі». До сих пір дослідники сперечаються з приводу доцільності такої конструкції: одні притримуються думки, що це своєрідний варіант захисту від вологого клімату та розливів річок, інші – це заперечують, вважаючи, що клімат місцевості був доволі посушливим і потреби у такому захисті не існувало. Стіни будували з плетених гілок горіха, які ззовні обмощували сумішшю глини та навозу (для запобігання холоду).

Населення таких поселень займалося землеробством, скотарством, полюванням. Знайдено велику кількість бронзових серпів, зернотерок, зерна пшениці та бобів. Відомо, що носії цієї культури знали вирощування льону та винограду. Землю обробляли за допомогою дерев'яної сохи, в яку запрягали биків. Археологи знайшли кістки домашніх (свині, вівці, кози, віслюка та коня) та диких тварин (ведмеда, кабана, оленя). Кераміка представлена темним лощеним посудом різноманітних форм з наліпками у вигляді бугорків та ручками у вигляді півмісяця. Відомо, що террамарці приймали активну участь у регіональній та міжрегіональній торгівлі.

Шведський дослідник Г.Сефлунд припустив, що на ранніх етапах існування цієї культури її носії ще не вміли виплавляти бронзу (відсутні кам'яні форми для відливу виробів) і тому експортували цей сплав. Але пізніше культура виготовлення бронзи та її обробки була взята на озброєння.

Своїх померлих террамарці ховали в ямах без супровідного інвентарю, а у більш пізній період перейшли до кремації тіл померлих та поховання решток в спеціальних урнах неподалік від поселень. Прийнято вважати, що зміна традиції пов'язана з впливом племен Центральної Європи. Найбільш популярною є концепція, що племена цієї культури не були аборигенним населенням долини р.По, а прийшли сюди з території Подунав'я. Міцні укріплення свідчать про те, що місцеве населення було невдоволено появою переселенців і тому террамарці змушені були захищатися. Ця концепція має свої противників, наприклад, дослідник Г.Чайлд (заперечує міграцію) та дослідник Лавіоза-Замботті (вважає, що террамар не була самостійною культурою, це відгалуження Апеннінської культури).

Поселення культури террамар починають зникати у XII ст. до н.е., що пов'язано з переселенням іллірійських племен та припиненням регіональної торгівлі (наприклад, бурштином). Здобутками та традиціями культури террамар скористалися племена культури вілланова та етруски.

Культури Кастелучьо. Локальна культура бронзової доби, поширена на о.Сицилія. Назва культури походить від назви поселення у 20 км від Сіракуз. Дослідження цієї культури розпочав археолог Паоло Орсі у 1890 – 1892 рр. На думку Орсі носіями цієї культури були племена сикулів, які, вочевидь, переселилися на острів з території Італії. Носії цієї культури проживали у відносно невеликих поселеннях, розташованих на верхівках пагорбів (окремі з них мали додаткові фортифікаційні споруди – стіни з кам'яних глиб). Своїх померлих носії цієї культури ховали у

гробницях, які були видовбані у скелях (наприклад, в районі Каstellуччо знайдено до 100 таких поховань). В кожній гробниці знайдено до 20 померлих. Вхід до гробниці було прийнято закривати кам'яною плитою.

Кераміка цієї культури доволі оригінальна: розписи коричневими лініями по світло-жовтому чи червонуватому фоні. Орнамент геометричний. Знайдено різноманітні знаряддя праці, зброю. В окремих поселеннях та похованнях знайдено мікенську кераміку, а фаянсові буси свідчать про існування торговельних зв'язків з Єгиптом. Культура процвітала до середини XIII ст. до н.е. після чого поселення були зруйновані вихідцями з континентальної Італії (за повідомленнями давньогрецьких авторів у якості загарбників могли виступати племена авзонів. Саме під їх впливом змінилася поховальна традиція – померлих почали спалювати, а прах ховати у спеціальних урнах.

Культура будівельників нурагів. Ще одна локальна культура бронзового віку, яка була поширена по території Сардинії. Археологи знаходять на острові невеликі поселення, які являють собою скупчення будівель навколо кам'яної вежі – «нурага», яку ідентифікують як помешкання вождя. Інші версії призначення – монументальні гробниці, помешкання гігантів, печі для виплавлення металів, в'язниці, храми, присвячені культу сонця. Нураги відносять до зразків первісної мегалітичної архітектури, іншими проявами якої були дольмени та менгіри. На сьогодні таких веж нараховується до 2000. Усі вони датуються другою половиною II тис. до н.е. і активно використовувалися людьми до VIII ст. до н.е. під фундаментами нурагів та інших будівель археологи знайшли величезну кількість скарбів (сокири, кинджали тощо), частина складових яких має егейське походження. Носії культури виготовляли чисельні бронзові статуетки чоловіків та жінок («бронзетто») (шанс для реконструкції одягу та озброєння місцевого населення). Судячи з зображень вояки мали наступне екіпірування: лук, колчан, меч, кинджал, шолом з рогами, круглі щити. Традиція будувати кураги була поширена на території Корсики («торрі»), Балеарських островах («талайоти»). Мешканці острова активно торгували із сусідами, воювали з ними. Є припущення, що вихідці з острова приймали активну участь у походах «народів моря» (в єгипетських джерелах мешканці Сардинії могли називатися «шардан»).

Залишається актуальним питання щодо етнічної приналежності названих культур Італії. Наприклад, у випадку культури террамар це питання породжує більше дискусій, ніж конструктивну. В джерелах фігурують назви народів: корси, сарди тощо. Є підтвердження того, що колись корси були мешканцями Сардинії, але потім переселилися на Корсику, і, таким чином, подарували їй своє ім'я. Як нам вже відомо Сицилію заселяли племена сиканів. Північно-західну частину Італії здавна заселяли лігури. Припускають, що лігурійські племена на ранніх етапах були основним населенням Італії, але змушені були мігрувати у північно-західну частину півострова під тиском італіків. Саме з появою італіків безпосередньо пов'язані п'ятки перехідного між бронзою та залізом періоду. Припускають, що в цей час відбувалися масштабні міграції індоєвропейців, які, частково, охопили й Апеннінський півострів. Індоєвропейські переселенці принесли із собою культуру обробки заліза та закріпили традицію кремації тіл померлих. Ще у XIX ст. археологи розпочали розкопки поселення біля селища Вілланова (біля Болоньї). Так була відкрита нова культура перехідної доби – культура Вілланова. Її творці та носії виготовляли керамічний та бронзовий посуд, стінки якого були прикрашені складним геометричним орнаментом. Було удосконалено виробництво бронзи (застосовується техніка кування). Поширена мініатюрна бронзова скульптура з деталізацією рис обличчя.

Рештки померлих після кремації збирали в урни біконічної форми та ховали у могилах, викладених кам'яними плитами.

2. Цивілізація етрусків та її культура.

Середня та значна частина Північної Італії з 8 - до 1 ст. до н.е. була заселена народом, за яким в історії закріпилося багато назв. Самоназва – расени, грецький варіант назви – тиррени (тирсени), латинський варіант – туски, а для історії – етруски. Звідси історична назва області, яку заселяв цей народ – Етрурія. Ця назва існувала до доби середніх віків, коли цю область почали називати Тоскана.

Територія, яку заселили етруски, відрізнялася своїм „здоровим” кліматом, родючістю земель та насиченістю озерами та річками (сама велика річка регіону - Арно (Арнус)). Область

мала вихід до моря, що сприяло кораблебудуванню та морській торгівлі. Крім цього, область багата на корисні копалини (мідь, залізна руда), що також сприяло досить ранньому переходу населення до виготовлення знарядь праці та зброї з металів.

Володіючи такими сприятливими умовами етруски досить швидко подолали період „варварства” і побудували на території Італії першу цивілізацію, окремі з елементів якої пізніше будуть успадковані латинськими народами. В період свого найвищого піднесення (7 ст. до н.е.) вплив етрусків поширився на значну частину центральної Італії до Кампанії. В окремих містах цього регіону правили царі, які були етрусками за походженням (з 616 р. до н.е. етрусським царям навіть підпорядковувався Рим).

До сих пір є дискусійним питання про походження етрусків. Не відомо, чи були вони нащадками місцевого населення, яке створило культуру вілланова, чи прийшли з інших районів Середземномор'я. З цього приводу є кілька гіпотез. Перша з них базується на повідомленні грецького історика Геродота (5 ст. до н.е.), який стверджував, що етруски прийшли на територію Італії з малоазійської області Лідія. Точку зору Геродота розподіляв римський історик Корнелій Тацит (межа 1 – 2 ст. н.е.). Інший античний історик кінця 1 ст. до н.е. Діонісій Галікарнаський, вважав, що етруски були аборигенним населенням не схожим на лідійців ні за мовою, ні за законами та релігією. Тіт Лівій притримувався думки, що етруски є родичами певних альпійських племен.

Як бачимо, це питання є дискусійним. Головне це те, що етруски були першим цивілізованим народом у Центральній Італії, народом, який створив унікальну культуру, нащадками якої без сумніву були латинські народи, які у 1 ст. до н.е. остаточно поглинули етрусків.

Соціальною основою етрусського суспільства була община. Голови кількох сусідніх общин склали раду старійшин, яка із свого середовища обирала верховного правителя – представника інтересів кількох общин. Таких правителів називали „лукумонами”. Обсяг влади лукумона можна співставити із повноваженнями давньогрецького басилея. Він був верховним суддею, військовим начальником та головним жерцем. Щороку у місті Вольсінії у храмі Віртума (одного з божеств етрусського пантеону) відбувався з'їзд лукумонів, на якому обговорювалися питання спільної зовнішньої політики, здійснювалися жертвоприношення та обирали голову етрусської федерації міст. Ним міг стати любий цар від кожного з членів федерації. Цей правитель отримував символічну владу над всіма містами федерації, які в той же час перебували під владою свого власного царя та угруповань аристократії.

Протягом всієї своєї історії Етрурія являла собою федерацію 12-ти цілком самостійних міст-держав (Веї, Тарквінії, Вольсінії, Клузій та ін.). Членство у федерації було умовним, отже в разі вибування одного з учасників, етруски приймали до федерації інше місто. Не зважаючи на таку зовнішню іділію, відомо, що між учасниками федерації не одноразово спалахували внутрішні конфлікти, які мали тенденції до переростання у кровопролитні війни. Внутрішня нестабільність інколи набувала таких загрозливих форм, що ставилося під сумнів саме існування федерації етрусських міст.

Постійні внутрішні конфлікти, здолати які царська влада виявилася не спроможною, а також розвиток виробництва і торгівлі, які збагачували аристократичне оточення лукумонів, спричинили те, що монархічна влада була ліквідована (приблизно у 6 ст. до н.е.). У переважній більшості етрусських міст до влади прийшли олігархічні угруповання, які прагнули до концентрації земельних наділів у своїх руках. Перерозподіл земельної власності спричинив процес перетворення значної частини колись вільного рядового населення у різні категорії залежних. Зокрема, відомо, що до цих категорій відносилися „лаутні”, „етери” та раби. Припускають, що значна частина залежних у етнічному плані не була етрусським, а відносилася до аборигенного (до етрусського) населення. Отже, за своїм становищем та кількістю прав, залежне населення Етрурії нагадувало ілотів у Лакедемоні.

„Лаутні” являли собою найбільш чисельну категорію залежного населення. Вони входили до складу етрусських общин і перебували під владою свого покровителя – патрона. Соціальний статус „лаутня” передавався у спадок (тобто, діти та онуки „лаутня” теж залишалися у залежності від общини та патрона). „Лаутні” працювали слугами та ремісниками.

„Етери” перебували у кращому становищі. Принаймні їм не заборонялося служити у війську. Крім цього „етери” працювали на своїй землі і сплачували натуральний податок (частину врожаю) на користь міста.

Раби працювали слугами у будинках та гладіаторами.

Але, не зважаючи на наявність такої кількості категорій залежного населення, основним виробником матеріальних благ, володарем землі та учасником суспільного життя залишався вільний общинник.

Як вже зазначалося природнокліматичні особливості регіону були дуже сприятливими для життя та розвитку господарства. Стародавні етруски вирощували пшеницю, ячмінь та виноград. Специфікою регіону було те, що населення вирощувало льон, з якого виготовлявся одяг, вітрила, рибальські сітки та „папір”. Історично доведено, що етруски були першим народом на теренах стародавньої Італії, які почали практикувати штучне зрошення землі. По сьогодні можна побачити залишки відвідних каналів, які будувалися не стільки з метою меліорації земель, скільки з метою уникання поширення малярії.

Крім досить продуктивного землеробства етруски займалися скотарством. Розводили корів та овець. Щодо коней, то етрускам була відома ця тварина, але, враховуючи те, що етруски вважали цю тварину священною (за аналогією із східними народами), вони намагалися уникати експлуатацію цих тварин.

Щодо ремісничого виробництва, то тут етруски досягли значних успіхів в обробі металів, спочатку місцевої міді, а згодом, олова (отримували через посередництво галлів з Британії) та заліза (з 7 ст. до н.е.). Якісні металеві знаряддя праці сприяли покращенню рівня обробі землі. Крім цього з металів виготовлялася зброя. Дослідники припускають, що, враховуючи обсяги та якість ремісничого виробництва, у етрусків вже на ранніх етапах їх історії могли існувати своєрідні ремісничі об'єднання.

Протягом раннього етапу існування етрусських міст-держав, цей народ вів досить жваву торгівлю з греками, фінікійцями, італіками та галлами. Особливо процвітали ті міста, які перебували на узбережжі. В етрусських поховальних комплексах знайдена велика кількість предметів ремесла фінікійських та єгипетських майстрів. Наприкінці 7 ст. до н.е. етруски сконцентрували увагу на торгівлі із грецькими колоніями в Італії. Греки фактично виконували роль фільтру, оскільки саме через них етруски знайомилися із досягненнями тогочасних цивілізацій Сходу. Однак слід відзначити ще один момент стосунків між обома народами: конкурентна боротьба. Етруски претендували на поклади сировини у Південній Італії і для цього виводили у цей регіон свої колонії. Звичайно етрусська колонізація не набула такого поширення як фінікійська чи грецька, але й вона мала своїм результатом заснування кількох досить великих торговельних факторій, наприклад, Помпеї та Капуя. Протягом 6 – 5 ст. до н.е. торговельна та політична конкуренція між еллінами та етрусками досягла свого піку. В цей час все частішими стають збройні сутички між обома народами. До протистояння греків та етрусків приєдналися карфагеняни, які вбачали в цих обох народах своїх ворогів. Наявність трьох більш-менш рівноцінних сил сприяло утворенню між ними різноманітних комбінацій. Наприклад, у 535 р. до н.е. етруски та карфагеняни розгромили грецький флот біля Корсики і заволоділи островом. Наступний крок зробили греки, які у 474 р. до н.е. взяли реванш і розгромили об'єднаний флот пунів та етрусків біля міста Куми. Поразка стала настільки відчутною для етрусків, що вони змушені були поступитися грекам у торгівлі із західною частиною Середземномор'я і сконцентруватися виключно на торгівлі в районі Адріатичного моря.

Досить сприятливою для етрусків була торгівля із заальпійськими територіями. Тут у них не існувало конкурентів. Галли, які тут мешкали втягувалися у не зовсім рівноцінну торгівлю. Наприклад, за амфору доброго етрусського вина вони продавали хлопчика-раба. Крім галлів етрусські купці торгували з населенням Подунав'я та Іспанії. Але цьому розквіту прийшов кінець у 390 р. до н.е., коли кельтську племена рушили з півночі навалом на Італію і відрізали етрускам доступ до Адріатичного моря. Після цього переважна більшість етрусських міст занепала.

Фактично з цього часу настає остаточна криза етрусського суспільства та державності. Спочатку навала галлів, а потім загарбницька політика римлян підвели ризику під існуванням етрусської цивілізації. Але зникнення цивілізації не означало автоматичне зникнення її культури, основні елементи якої були успадковані римлянами і знайшли свій прояв у якісно нових формах.

Релігія та культура етрусків.

Щодо етрусської релігії, то нам відомо досить багато. Наприклад, відомо, що у етрусків існував свій пантеон богів. Судячи з усього, головним божеством етрусків був бог Віртум, функції якого по сьогодні остаточно не визначені. Крім нього досить впливовою для етрусків була трійця божеств – Тін (божество грому та блискавки), Уні (покровителька жінок, материнства та родини) та Мінерва (покровителька ремесла та мистецтв).

Крім цих офіційних богів кожна етруска община та родина мала своїх духів-покровителів, які зображувалися на стінках та кришках поховальних саркофагів. Подібно до східних народів етруски уявляли цих духів у вигляді зооморфних та антропоморфних істот (птахів, тварин з крилами, людей з крилами тощо). Наприклад, добрі духи – лари (лази) зображувалися у вигляді молодих дівчат із крилами. Для того, щоб перебувати під покровительством таких духів необхідно було їх годувати. В кожній родині під час трапез існував звичай, коли на окрему тарілку клали порцію їжі для духів і ставили її біля вогнища.

Етруски досить активно будували храми, присвячені своїм богам. Крім цього, володіючих неабиякою майстерністю, етруських будівельники запрошували до інших народів, у тому числі й до римлян. До кожного з храмів була приписана певна кількість жерців, які обслуговували культ того чи іншого божества. Крім цього жерці виконували функції провидців. Наприклад, колегія жерців – гаруспівів, які займалися пророкуванням за нутрощами тварин, вважалися досить впливовою силою в етруському суспільстві.

Етруски вірили у існування потойбічного світу, на чолі якого перебуває божество Аїт. У цьому світі постійно перебувають душі померлих людей. Для того щоб задобрити богів та духів (особливо злих) слід було приносити жертви. Зазвичай жертвували зерно, вино та тварин, однак є відомості про те, що етруски практикували й людські жертвоприношення.

Наприклад, під час поховання значних та авторитетних для суспільства людей етруски влаштували гладіаторські бої, які мали офіційну назву – „поховальні ігри”. Для цих ігор підготовлювалися спеціальні раби, які повинні були боротися один проти одного до смерті ворога. Інколи етруски практикували під час поховальних церемоній травлю рабів собаками. Отже, гладіаторські бої – це винахід етрусків, а не римлян. Останні запозичили це видовище, і довели мистецтво офіційного вбивства до нових висот.

Етруски славилися своїми містами, які мали вулиці, що були забудовані кам'яними будинками, виготовляли якісну зброю та використовували для спілкування та записів свою абетку. На сьогодні процес дешифрування етруських записів, загальна кількість яких досягає 10 тис., триває. Вчені можуть прочитати понад 500 слів і то тільки тих, які мають подібну до грецьких структуру. Складність полягає у тому, що їх мова не подібна на всі інші стародавні мови Італії. Проводяться певні паралелі з хетто-лувійськими мовами Малої Азії.

Щодо проявів мистецтва, то воно пройшло досить довгий шлях еволюції та трансформації.

Період	Архітектура	Образотворче мистецтво	Прикладне мистецтво
8 - 7 ст. до н.е.	Домінувало будівництво споруд з дерева. Приміщення частково заглиблені у землю і вкриті двосхилим дахом.	У живописи панує геометричний стиль, який поступово змінюється на зооморфний та антропоморфний (зображення коней та вершників). У скульптурі практикували використання наліпних статуєток на поховальні урни.	Виготовлення сіро-глиняного посуду.
7 - п.пол 6 ст. до н.е.	Зародження та поширення храмової архітектури. Приміщення будували за допомогою комбінації дерева та каміння. У	Практикували розпис стін гробниць, використовували зооморфні малюнки (леви, птахи). Скульптура опинилася під значним грецьким впливом доби	Виготовлення каноп для збереження попелу. Кераміка втратила свою витонченість.

	храмах використовували дерев'яні колони. Спорудження великих гробниць курганної форми – „тумулус”.	архаїки. Зображення не мають чітких форм, спеціальна асиметрія очей, кровей тощо.	Запроваджений новий стиль – „буккеро” – чорнокольорового посуду, який вкривався спеціальним лаком, що нагадувало метал. Під впливом греків почали використовувати золото для створення прикрас. Виготовлення бронзових казанів.
др. пол. 6 – поч. 5 ст. до н.е.	Остаточне оформлення храмового стилю. Будівництво храмів з каменю. Використання широких сходів та колон біля входу. Під час будівництва гробниць почали практикувати бокові ніші для саркофагів.	У живопису намагалися продовжити традиції попередніх часів. Практикували розпис поховальних саркофагів. Домінуючою тематикою зображень цього часу були бики та пантери. Своєрідним відкриттям було запровадження техніки зображення руху та гармонії. У скульптурі домінують важкі форми зображення. Активно виготовляються скульптури з бронзи. Класичний приклад, „Капітолійська вовчиця” – Вулка, до якої пізніше були приєднані зображення двох хлопчиків. Виготовлення парних надгробних статуй.	Продовження традицій попередніх часів. Практикували використання ліпки у вигляді фризів.
5 ст. до н.е.	Домінування світської архітектури. Розбудова міст з прямими вулицями. Початок використання цегли.	Продовжували прикрашати розписами храми, приватні будинки та кераміку. У скульптурі перейшли до відображення гармонії людського тіла. Проблематика зображень – мати та дитина, крилаті сфінкси тощо.	Зникає чорна кераміка. Замість неї поширюється оригінальні кераміка вишневого кольору, на яку червоними та рожевими фарбами наносили зображення.
4-1 ст. до н.е.	Занепад етрусського архітектурного стилю. Домінуючою будівлею стає храм. Поширення етрусських архітектурних елементів (колон та арок) на римлян.	Поява жанру карикатури поєднувалася із класичним живописом, основною проблематикою якого стають зображення невдоволених та сумних людей. Все частіше з'являються сюжети на тематику загробного світу. У скульптурі панує індивідуалізм. Взагалі в цей час дуже зловживають скульптурою (можливо відчувався	В цей час етруски славилися виготовленням бронзових дзеркал.

		вплив еллінізму). Досить популярними стають теракотові статуетки.	
--	--	---	--

Тема 16. Царський період давньоримської історії та його культура.

План:

1. Заснування міста Рим за міфологічною традицією та археологічними відомостями.
2. Загальна характеристика правління давньоримських царів.
3. Суспільно-політичний устрій Царського Риму.
4. Культура Царського Риму.

1. Заснування міста Рим за міфологічною традицією та археологічними відомостями.

Щодо міста Рим, то, на перший погляд, з точки зору комфорту та перспектив розвитку місце для його заснування було обрано дуже невдало. Справа у тому, що права частина долини Тибру у цьому районі дуже вузька (затиснута з усіх боків пагорбами), крім того, вона дуже болотяна і періодично страждала від розливів річки + сприятливе місце для виникнення та поширення епідемій (зокрема, малярії). Пагорби відзначалися великим кутом нахилу (історичний Рим був розташований на 7 пагорбах, висотою до 170 м.: Палатін, Капітолій, Квірінал, Вімінал, Есквілін, Целій, Авентін. Крім цього, до так званої «міської території» відносилися Пінцій, Янікул та Ватикан). Столицею цієї області у 754–753 рр. до н.е. стало місто Рим (Roma), побудоване на семи горбах (Septimontium). Пізніше йому дали назву «Вічне місто» – Urbs aeterna.

Подібно до Афін чи Спарти Рим не мав безпосереднього виходу до моря (побоювалися нападу піратів) і був розташований за 23 км від гирла річки Тибр. Нагадаємо, що неподалік від міста були розташовані поклади солі – стратегічного товару давніх часів.

Давньоримська історія розпочалася з легендарного міфу про заснування Риму. Дослідники, яким доводилося і доводиться вивчати добу, що передувала заснуванню Риму та, власне, період правління царів у цьому місті, погоджуються з тим, що ця історія – це великий, загальний міф. Відсутність письмових джерел з того часу спричиняє ситуацію, коли ми повинні вірити міфології. Єдине, що нам може якось допомогти – це археологічні відкриття. Отже, беручи міфологію за основу та, підтверджуючи чи заперечуючи, окремі положення, що містяться у давньоримських міфах, ми можемо відновити приблизну історію цього великого міста – майбутнього центру європейської цивілізації та світової імперії.

Події міфу про заснування Риму розпочалися далеко від Італії – на малоазійському узбережжі під час війни між греками та троянцями. Фактично стародавні римляни свідомо пов'язали свою історію з історією стародавніх еллінів. Один з оборонців Трої – Еней – врятувався разом із своїми родичами та друзями і відплив з розореного узбережжя у пошуках нової землі для поселення. Подорож Енея та його соратників докладно описана поетом Вергілієм у творі «Енеїда». Саме від Енея вели свій родовід такі великі римляни як Гай Юлій Цезар та перший римський імператор Октавіан Август.

Долаючи масу перешкод, мандрівники потрапили до Лація – головна область Центральної Італії. Ця земля вже була заселена різноманітними племенами, які перебували під владою своїх правителів. Один з таких правителів на ім'я Латін уклав угоду з переселенцями і дозволив їм оселитися на своїй землі. Крім цього він погодився видати свою доньку – Лавінію – заміж за Енея. Син Енея – Тасканій – заснував велике місто – Альба-Лонга і залишив його кільком співправителям, серед яких виділялися Нумітор та Амулій. Між співправителями розпочалася підступна боротьба за першість. Амулій відсторонив Нумітора від влади, а цього доньку – Рею Сільвію – насильно віддав до жриць храму богині Вести – весталок (весталки надавали обітницю безшлюбності, отже у Нумітора не могло бути онуків). Таким чином, Амулій забезпечував незалежність свого правління та безпеку своїх майбутніх спадкоємців.

Але така ситуація тривала не довго. Рея Сільвія зійшлася з богом Марсом, від якого народила двох близнюків – Ромула та Рема. Хлопці слугували доказом того, що Рея Сільвія порушила обітницю безшлюбності. З дітьми зробили те, що робили з усіма злочинцями – їх

кинули до річки Тібр. Течія винесла дітей у долину між пагорбами, де їх знайшла вовчиця, яка вигодувала Ромула та Рема своїм молоком (з того часу вовк вважався тотемною твариною у римлян, на честь вовчиці «lupa» римляни святкували свято Луперкалії, жерці луперки тощо). Згодом хлопців знайшов місцевий пастух – Фаустул, який виховав їх як своїх. Так чи інакше хлопці дізналися про своє напівцарське, напівбожественне походження і вирішили повернути владу своєму дідові Нумітору. Це й було зроблено. Амулей був відсторонений від влади і вбитий, а Нумітор поновлений у своїх правах. Згодом Нумітор передав владу своїм онукам. Фактично з цього і починається справжня історія Риму. Хлопці намагалися віддячити долі за свої чудове спасіння і у місцевості, де їх винесло на берег Тібру та підбрала вовчиця, вони вирішили заснувати місто. За переказами датою заснування Риму було 21 квітня 753 р. до н.е. Цю дату запропонував римлянам римський вчений Марк Теренцій Варрон у I ст.. до н.е.

Саме з цієї дати римляни розпочинали відлік своєї історії. Римляни і по сьогодні святкують дату народження свого міста.

Брати заснували місто за давньою традицією, корені якої могли міститися і в середовищі місцевого населення, і на Сході (звідки за міфам прийшли предки царевичів). По-перше, була вирита велика яма, яка була, згодом, наповнена землею з тих місцевостей, з яких до нового міста переселялися люди. Таким чином був збережений зв'язок із землею предків – terra patria. Пізніше на місці ями був поставлений вівтар та запалене вогнище. По-друге, була проведена церемонія ритуального очищення – перестрибування через вогонь. По-третє, потрібно було відмежувати територію майбутнього міста. З цією метою, Ромул запряг у плуг білу корову та білого бика і провів лінію, яка слугувала умовним кордоном міста. Така лінія вважалася священною. Там, де мали бути ворота, Ромул підіймав плуг і залишав землю недоторканою. Навіть тоді, коли по контурах лінії були побудовані стіни земля по обидва боки від стіни вважалася священною – «померіум».

По-четверте, слід було назвати місто. З цього приводу розгорнулася дискусія, оскільки обидва брати намагалися надати місту назву, яка була б похідною від їхнього імені. Виникла провокаційна ситуація і, за переказом, Рем знехтував принципом святості «померіуму» і перестрибнув через символічну лінію. За цей «злочин» він був вбитий (можливо за наказом або особисто Ромулом) і місто отримало назву Рим (Roma), яка була похідною від імені Ромул.

Ось так з особистої трагедії та братовбивства розпочалася історія одного з найдавніших міст Європи. Римляни рідко коли вживали назву «Roma» для позначення свого міста. У побуті завжди фігурувала назва «Urbs» - «місто».

Є ще один міф (менш відомий та розкручений, запропонований істориком Діонісієм). За цією легендою фактичною засновницею міста була жінка на ім'я Рома. Ця версія гармонійно перепліталася із відомостями про подорож Енея. Біженці припливли до Лаціуму та висадилися на узбережжі з метою відпочинку. Вочевидь, планувалося пливати далі. Жінки висловили свій протест. Особливою активністю проявила себе жінка Рома, яка підбурила інших жінок – кораблі втікачів були спалені. Пливати далі було ні на чому і усі вирішили оселитися у цій місцевості. Засноване поселення назвали на честь жінки. В давньоримському пантеоні богів була богиня Рома – покровителька та уособлення міста.

Щодо археологічних відомостей, то їх відносно небагато (складності проведення розкопок). Археологи підтвердили факт існування декількох дрібних поселень латинів та сабіян на території раннього Риму. Селища розросталися та шляхом синоїкізму утворили місто. Також археологи фіксують потужний культурний вплив (в архітектурі будівель та кераміці) на місцевих мешканців з боку етрусків.

2. Загальна характеристика правління давньоримських царів.

Традиція фіксує імена 7-ми давньоримських царів (в реальності їх могло бути більше).

Вважається, що першим римським царем було обрано Ромул, який керував містом з 753 по 717 рр. Позбувшись брата-конкурента та встановивши одноосібну владу, Ромул, однак, стикнувся із проблемою, яку він власними зусиллями вирішити не міг. Справа у тому, що він мав дуже мало підданих, а ті, хто вважалися такими були переважно чоловіки. Отже проблемою номер один для Ромул було – знайти жінок для римлян. Варто віддати належне Ромулу, оскільки він спершу намагався розв'язати цю проблему мирним шляхом. Він неодноразово звертався до керівників

сусідніх з Римом общин з проханням видати заміж за його підданих-чоловіків тамтешніх жінок. Сусіди римлян не погоджувалися, оскільки вважали римлян занадто бідними.

Отримавши неодноразові відмови, Ромул вдався до хитрощів, які більше нагадували злочин. Римляни запросили до себе у гості представників сусідньої общини сабінів. Ті приїхали разом із дружинами та дітьми. Під час гостини, яка була влаштована з цього приводу за таємним сигналом римляни почали хапати сабінських жінок та дівчат і тікати з ними по своїх домівках. Ця подія, відома під назвою „викрадення сабінянок”, згодом стала одним з найпоширеніших сюжетів у мистецтві. На протести сабінян-чоловіків, римляни відповідали, що у їх діях немає нічого злочинного, а мета їх цілком благородна – ошчасливити сабінянок своїм одруженням на них. Згідно з переказами до жінок дійсно ставилися з пошаною. Їх пропускали уперед, не забороняли висловлюватися тощо. Зрештою, така поведінка взяла своє і багато хто з сабінянок змирилися із статусом дружини римлянина.

Минув рік з цієї події. Батьки та брати викрадених дівчат вирішили помститися римлянам і напали на Рим. За переказами у битві між пагорбами був поранений навіть сам Ромул. Битва закінчилася тоді, коли у її хід втрутилися жінки, яким було шкода втрачати з одного боку своїх чоловіків-римлян, а з іншого – батьків та братів. Зрештою, обидві спільноти помирилися і злилися в одну общину. Було прийнято рішення, що всі сабіняни переселяться до Риму.

Після переселення сабінян було прийнято рішення, що Ромул розділить тягар влади з сабінським правителем Тітом Тацітом. Крім цього з обох спільнот вибиралося по 100 чоловік, які повинні були створити законодавчий орган. Так виникав праобраз майбутнього Сенату. Двовладдя тривало кілька років і закінчилося підозрілою смертю Тіта Таціта. Ромул таким чином збільшив у кілька разів кількість своїх підданих та перетворився на справжнього царя. Він запровадив особисту охорону, одягався у пурпуровий плащ, сидів на спеціальному кріслі, виготовленому з дорогоцінних металів та слонової кістки. Фактично влада Ромула була необмеженою: він судив, здійснював жертвоприношення, карав та очолював військо. Тих 200 чоловік, які нібито повинні були приймати закони, фактично були перетворені у маріонеток царя. Про конкретну діяльність першого римського царя нам нічого не відомо. У 717 р. до н.е. Ромул таємничо зникає. Римляни вірили у те, що він помер і переселився на небо, де перетворився у бога. Скоріше за все, зникнення царя було обумовлене більш земними причинами, але це одна з загадок історії. В Римі було місце поклоніння першому цареві – біля підніжжя одного з пагорбів була розташована так звана «печера Ромула», де «вовчиця вигодувала хлопців своїм молоком».

Після воскресіння (смерті) Ромула розпочалася боротьба за успадкування його влади між римлянами та сабінянами, які претендували на висунення свого царя. Для виходу з кризи було запровадження правління сенаторів (кожний сенатор правив по 10 днів до строку обрання царя). В кінці кінців перемогли сабіняни, які допомогли закріпитися на римському престолі Нумі Помпілію (715 – 672 рр. до н.е.). Скоріше за все Нума менш за все прагнув стати царем. Йому було вже за 40, він вже мав певний статус у суспільстві, крім цього варто додати повну відсутність у Нуми царських амбіцій. По-перше, він розпустив особисту царську охорону, яка перетворилася на той час у банду головорізів. По-друге, він відмовився від агресивної зовнішньої політики і сконцентрував всю увагу на розв'язанні внутрішніх проблем. Цар наказав побудувати у Римі храм, присвячений богові початку і кінця – Янусу. Храм відігравав функцію символу зовнішньої політики римлян. Коли двері у храм були відчинені – це означало, що народ перебуває у стані війни, а коли зачинені – миру. Нума сам зачинив двері храму. Взагалі цей цар більше за все зробив для поширення релігійності серед римлян. Він не обмежився лише будівництвом храмів. При ньому всі жерці були поділені на колегії (авгури, фламнів, весталки, феціали), запроваджена посада головного жерця – понтифіка. Крім цього він запровадив календар, який складався з 12 місяців.

Взагалі правління Нуми вигідно відрізнялося у плані стабільності та умиротворення від напівдикого правління Ромула. Цар прожив довге життя і був урочисто похований у 672 р. до н.е. біля підніжжя пагорбу Янікул. За переказами у могилу поклали дві труни: одну з тілом царя, іншу – з усіма документами, які були прийняті за часи його правління. У 181 р. до н.е. сильні дощі розмили цю гробницю. Рештків царя там не було, а залишки документації чомусь спалили (позбавили істориків такої кількості документів).

Наступником Нуми став Тулл Гостілій (672 – 640 рр. до н.е.). Він не був родичем свого попередника, отже у Римі встановлювалася традиція обирання монархів, а не передачу ними своєї влади родичам. Новий цар був схильним впадати у крайнощі. По-перше, його понад усе на світі турбувало, що двері до храму Януса були зачинені. Цар вважав, що римляни занадто розм'якали та послабилися під час миролюбної політики Нуми. Отже, цар вирішив виправити ганебне становище і розпочав серію війн із своїми сусідами. Цікаво, що приводом для війни було не зазіхання сусідів на римську незалежність тощо, а такі прості як крадіжка худоби. В результаті тривалих, але вдалих для римлян війн, було захоплено місто Альба-Лонга (фактично батьківщина предків Ромула та Рема). Крім цього були захоплені землі сабінів, які колись не погодилися переселитися до Риму. Відтепер всі переможені у встановлені терміни повинні були переселитися до Риму і поповнити число його мешканців. Другою крайністю римського царя біла релігія, поєднана з елементами містицизму. Цар перетворився з хороброго та безжального воювача у богобоязнену людину, яка постійно зверталася до богів за консультаціями. Однак, результат виявився не зовсім таким, на який очікував Тулл Гостілій. У 640 р. до н.е. під час зливи у будинок, де мешкав цар вдарив блискавка, яка спричинила пожежу, під час якої цар згорів.

Римляни вважали, що смерть Тулла була знаком божим і тому не дуже горювали з приводу цієї трагедії. Жалобні церемонії досить швидко перетворилися у процедури обрання нового царя. Четвертим царем Риму став Анк Марцій (640 – 616 рр. до н.е.), який доводився онуком Нуми. Вочевидь, обираючи Анка на престол, римляни сподівалися, що онук стане гідним продовжувачем справ свого легендарного діда. Анк на перших порах дійсно намагався наслідувати Нуму. Він проголосив всезагальний мир. За ініціативою царя у Римі на спеціальних дощечках були викарбувані перші закони, за якими повинні були жити стародавні римляни (нажаль, ці таблички не береглися). Нагадаємо, що у 621 р. до н.е. з'явилися перші письмово зафіксовані закони в Афінах, автором яких був Драконт). Однак, Анк не став другим Нумою. Суспільство, яке відчуло смак крові під час правління Тулла Гостілія вже не могло існувати без війн та військової здобичі. Анк змушений був відмовитися від миролюбної зовнішньої політики і вдатися до збройних сутичок із сусідніми общинами. За часи Анка Марція була розроблена ціла процедура проголошення війни. Однак, воюючи із сусідами, Анк не забував і про внутрішній розвиток держави. Зокрема, царю приписували ідею заснування першої державної в'язниці у Римі („Карцер”), заснування міста Остія, яке стало морськими воротами Риму. Анк Марцій був першим з римських царів, який намагався передати владу комусь із своїх синів. В принципі римляни були не проти заснування правлячої династії. Цікаво, що опікунами при малолітніх наступниках престолу стали вихідці з Етрурії, що могло бути результатом поширення етрусського впливу на римлян. Крім того, не варто відмовлятися ід думки про те, що Анк міг просто не довіряти своїм співвітчизникам.

Як би там не було, але Анк зробив помилку, підбираючи опікунів для своїх дітей. З середовища опікунів виділився один етруск – на ім'я Тарквіній, який, користуючись цілим рядом сприятливих для нього обставин, усунув прямих спадкоємців від влади і нав'язав себе римлянам. Отже, Тарквіній став п'ятим римським царем (616 – 578 рр. до н.е.). Він був дуже багатим, володів даром промовця. Піклуючись про потужність своєї влади, він ввів до складу сенаторів ще 100 чоловік етрусського походження. Таким чином давньоримський Сенат доби царів вже нараховував 300 чоловік – по 100 на кожен спільноту (римляни, сабіняни, етруски). Цар намагався поширити серед римлян етруску культуру, яка, як ми пам'ятаємо, досягла значно більшого успіху у всіх галузях у порівнянні з римською. Тарквіній наказав побудувати у Римі дуже великий храм, присвячений Юпітерові. Великий Цирк, де відбувалися кулачні бої та змагання колісниць.

В принципі, римляни нічого не втратили від правління царя іноземного походження. Навпаки, рівень розвитку їх суспільства, культури та побуту значно піднісся. У 578 р. до н.е. цар загинув від рук найманого вбивці. Припускали, що таким чином помстилися нащадки Анка Марція, які колись були усунуті від влади. Але у зв'язку з цим виникає закономірне питання – навіщо було чекати 38 років?

Вбивство етрусського царя не зупинило етруску хвилю правителів – правління «етрусської династії». Шостий і сьомий римські царі теж були етрусками за походженням.

Шостим царем Риму став Сервій Туллій (578 – 534 рр. до н.е.). Сервія вважають самим успішним правителем. Навіть самі римляни вважали, що їх цар перебував під патронатом богині

Фортуни. В принципі у поширенні таких чуток був зацікавлений особисто цар. Справа у тому, що недруги царя (яких, судячи з усього, було досить багато) поширювали чутку про те, що його мати була рабинею, і це, навіть, відбилося на імені царя: „Сервус” – раб. Крім цього, недруги поширювали інформацію про те, що Сервій одягнув царський одяг та сів на престол ще до того, як у сусідньому приміщенні вмер, поранений вбивцею Тарквіній. Як би там не було, відомо, що Сервій постійно перебував у складі оточення Тарквінія і своїми думками неодноразово привертав на себе увагу царя, що вочевидь допомогло його у подальшому. Головним нововведенням Сервія Туллія було запровадження майнового цензу та нового принципу комплектування римської армії, який теж базувався на майновому цензі. Трохи раніше, у 594 р. до н.е. в Афінах розпочав свої реформи Солон. В залежності від походження та прибутків все населення Риму було поділено на кілька прошарків (про це пізніше), кожний з яких виставляв певну кількість озброєних людей. Всього римляни могли виставити 193 центурії (19300 чоловік), що перетворювало їх спільноту на досить потужний військовий механізм, який здатний подолати всі перешкоди. Такий принцип комплектування армії залишався у Римі до військової реформи Марія (1 ст. до н.е.). Крім соціальної та військової реформ, Сервій побудував велику стіну навколо Риму та запровадив традицію скликання народних зборів – центуріальних коміцій. Однак, не зважаючи на всі нововведення та успіхи, життя царя обірвалося від рук вбивці.

До влади прийшов останній римський цар – сьомий – Тарквіній „Гордий” (534 – 510 рр. до н.е.). Він теж був етрусського походження і, не зважаючи на його прізвисько „Супербус” – „Гордий”, він вважається самим „нещасливим” царем у Римі. Можливо Тарквіній мав якесь відношення до п'ятого царя Тарквінія (можливо, онук).

З правлінням Тарквінія пов'язана досить цікава легенда про так звані „Сивіллїні книги”: колись до царя прийшла стара жінка на ім'я Сивіла, яка запропонувала цареві купити у неї за 300 монет 9 книжок, де містилися всі пророцтва. Цар наказав вигнати стару, навіть не переглянувши книги. Жінка спалила три книги і знову прийшла до царя з проханням за 300 монет придбати вже 6 книжок. Цар знову відмовився і стара знову спалила три книги. Коли та з'явилася у третій раз зі своїми пропозиціями, то цареві вдалося викупити три книги, що на той час залишилися, за 100 монет. Судячи за все, інформація, яка там містилася, настільки вразила царя, що він наказав розмістити ці книги у храмі Юпітера і строго охороняти. За переказами ці книги пролежали у храмі до 83 р. до н.е., коли вони згоріли разом із храмом. Згодом їх вдалося відновити. Відтепер вони зберігалися у храмі Аполлона. Остаточо книги були знищені у 4 ст. н.е. християнами. Проблема у тому, що ми знаємо про їх існування, але не маємо жодного уривку з цих книжок, що безперечно допомогло б відновити окремі моменти римської історії.

Своє правління новий цар розпочав із репресій проти неслухняних senatorів. Він діяв за принципом: „Менше senatorів – менше проблем”. Тарквіній особисто займався розгляданням судових справ і виносив вироки. Крім цього, Тарквіній наказав всім римлянам займатися чищенням міської каналізації, що з давніх часів вважалося працею рабів. Подібні заходи не підвищували популярності царя у народі, навпаки, вони наближали час падіння царя.

Головною причиною скинення римлянами монархічної влади став скандал, у центрі якого опинився син Тарквінія – Секст та жінка на ім'я Лукреція. У Тарквінія було декілька синів, які жили і поводити себе відповідно до їх статусу. На одному з банкетів, запрошені гості почали вихвалити добродетельності своїх дружин. Переміг гість дружину якого звали Лукреція. Царські сини вирішили порівняти її зі своїми дружинами. Кампанія прийшла у будинок, де мешкала Лукреція, яка в той час сиділа в оточенні прислуги і пряла вовну. Невідома, яка вона була на зовні, але своєю поведінкою (кроткістю норівів та покірністю) Лукреція явно являла еталон римської дружини. Побачивши Лукреція всі погодилися, окрім одного з синів Тарквінія – Секста. Не відомо, що рухало подальшими діями царського нащадка, але через кілька днів він знову навідав Лукрецію, яка змушена була його прийняти як царського сина, не зважаючи на відсутність чоловіка. Спілкування Секста та Лукреції закінчилося звалтуванням. Секст сподівався, що збезчещена жінка не промовить ні слова, бо звалтування вважалося великою ганьбою для римлянки. Але Лукреція не мовчала і вже весь Рим знав про непристойну поведінку Секста. Римляни вимагали від царя покарати свого сина. Лукреція не витримала критики і покінчила із собою. Відомстити за її честь – гасло римлян, які підняли повстання проти царя та його синів. Очолював повсталіх Брут („Тупий”), який, до речі, не був ні батьком, ні братом Лукреції. Брут виступав перед народом,

демонструючи тіло Лукреції. Народ тат же згадав про образливий наказ царя очистити каналізацію. Повстанці захопили царський будинок і вигнали царя та його синів з Риму. Втікачі знайшли притулок в Етрурії. Секст теж втік, але згодом був вбитий. Доля Брута була інакшою, саме він став першим консулом Римської Республіки. Можливо ця людина і не зовсім відповідала своєму імені, і була цілком прагматично налаштована.

Головний результат – у 510/509 р. до н.е. завдяки народному повстанню у Римі була ліквідована монархічна форма правління. Вся влада перейшла до рук senatorів (300 чоловік), які проголосили у Римі Республіку (*Res publica* – «спільна справа»).

3. Суспільно-політичний устрій Царського Риму.

За своїм суспільно-політичним устроєм римська держава періоду царів нагадувала класичне суспільство етапу „військової демократії”. В суспільствах такого типу домінуючу роль відіграють могутні ватажки, які концентрують у своїх руках фактично необмежену законодавчу, виконавчу, судову та військову владу. В нашому випадку функції такого ватажка виконував цар („рекс”). Він передусім був військовим начальником, верховним жерцем та суддею. Крім цього, цар мав зовнішні ознаки – трон, пурпуровий одяг, право на охорону тощо. Навколо царя, враховуючи зростання обсягів його влади, перебувало декілька посадовців, які допомагали цареві керувати державою (трибун вершників – начальник кінноти; префект Риму – міський голова; дуумвіри – судді, які розглядали злочини проти держави, квестори – розглядали злочини проти громадян)

Допоміжну (дорадчу) функцію при цареві відігравав Сенат („сенекс” – старий). Нагадаємо, що senatorів спочатку було 200 чоловік (по 100 від римлян та сабінян), а після того як Рим з 616 р. до н.е. потрапив під владу етрусських царів, ті збільшили загальну чисельність senatorів до 300 чоловік, додавши ще 100 своїх прибічників. Функції Сенату полягали у затвердженні чи не затвердженні рішень, які пропонував цар чи Народні зібрання. Варто відзначити, що будь-яке рішення було обов’язковим для царя. Він цілком самостійно керував державою. Єдиний випадок, коли влада реально належала senatorам – це період між царювання, коли тривала процедура обрання наступного царя (пригадайте, що такий випадок стався, коли вмер Ромул 717 р. до н.е. та прийшов до влади Нума Помпілій 715 р. до н.е.). В цей час senatorи з свого середовища обирали тимчасового правителя, який називався „інтеррекс”.

Не зважаючи на наявність царя, окремих допоміжних посадовців та senatorів верховною владою у римській державі володів римський народ – „Популус Романус”, який з часів правління Сервія Туллія (578 – 534 рр. до н.е.) отримав своє представництво - Народні зібрання (коміції).

З роками правління Сервія Туллія пов’язано запровадження майнового цензу. Зміст цього нововведення полягав у наступному: все населення поділялося на кілька прошарків у відповідності до кількості прибутків. Перебуваючи у тому чи іншому прошарку, населення повинно було виставляти певну кількість озброєних вояків для служби у відповідному військовому об’єднанні. Поза межами прошарків перебували „вершники” – еліта суспільства, які виставляли 18 центурій (сотень). 1-5 прошарки (прибутки від 100 тис. ассів до 11 тис. ассів) виставляли від 80 до 30 центурій піхотинців. Поза межами прошарку знизу перебували ті, хто мав прибуток менш ніж 11 тис. ассів. Вони називалися пролетарями, виставляли від 1 до 4 центурій і служили у якості допоміжних військ. Всього римська армія становила 193 центурії або 19300 чоловік.

Основою давньоримського суспільства була велика родина („фамілія”), члени якої (діти, онуки, невістки та раби) перебували під абсолютною владою батька (чоловіка) – „патер фаміліас” або „домус”. Кожна родина мала своїх богів-покровителів та землю, яку вона орендувала у держави. Отже, верховним власником всіх земель у Римській державі була сама держава. Кілька кровноспоріднених родин з їх земельними наділами складали рід („генс”). У кожного римського роду була своя спільна земля – „агер публікус”. Згідно з переказами у Римі існувало 300 великих родів. Кожний рід делегував свого представника до складу сенату (300 чоловік). Кожні 10 родів об’єднувалися в одну курію, отже курій було 30. В свою чергу, кожні десять курій складали одну трибу, отже, триб було 3 (вони поділялися за етнічним походженням на трибу Тіційів (сабінів), Рамінів (римлян) та Луцерів (етрусків)). Триба нагадувала давньогрецьку філу – плем’я.

Запропонований розподіл суспільства на фамілії, роди, курії та триби стосувався виключно громадян римської держави. В царську добу громадянами у Римі вважалися нащадки перших

римлян (300 родів). Вони називали себе патриціями – „ті, хто мають благородних батьків”. (аналог давньогрецьким евпатридам). Патриції становили елітну частину римського суспільства. Вони володіли більшістю земель, отримували левову частку військової здобичі, мали право бути обраними на посади.

Однак патриції були не єдиними, хто складав римське суспільство. У Римі за добу царів склався ще один прошарок населення, який називався плебеї. За своїми правами та статусом римські плебеї нагадували давньогрецьких метеків чи перієків. Тобто вони були особисто вільними, але не мали жодних громадянських прав. Єдине, на що йшла держава – то це наділення плебеїв маленькими ділянками землі та допускала до служби в армії у якості допоміжних військ. Припускають, що до категорії плебеїв відносилися мешканці Римської держави, які були переселені сюди в наслідок багаточислених війн. В основному плебеї займалися ремеслом та торгівлею. Для кожного плебея вважалося за доцільне знайти собі покровителя в середовищі патриціїв. Якщо це сталося, то патриції по відношенню до плебея називався патроном, а плебеї по відношенню до патриція – клієнтом.

Фактично плебеї за ради захисту чи представництва своїх інтересів повинні були свідомо йти на зменшення і без того урізаних прав. Адже, клієнти повинні були захищати інтереси патрона, викуповувати його з полону, супроводжувати на війні тощо. За цю службу патрон надавав плебею-клієнту в оренду землю та захищав його у суді. Зрозуміло, що не всі плебеї погоджувалися на патронат, а для більшості цей крок був викликаний необхідністю.

Фактично ще у царську добу, завдяки наявності такої форми розподілу суспільства, назрівав великий конфлікт між патриціями та плебеями (за землю та за права), який набуде своїх активних форм вже у добу Республіки.

Низи суспільства становили раби (servus). Про рабів у царському Римі відомо досить мало. Припускають, що володіти рабами могли як патриції, так і плебеї. Форми та джерела рабства були аналогічними з грецькими.

4. Культура царського Риму.

Нормою було поєднання власне римських культурних елементів з етруськими, італійськими та, частково, грецькими елементами.

- Міфологія та релігія. Про міфологію та релігію царського періоду відомо дуже мало. Вочевидь, у ранньому Римі існували власні міфи та ті, хто їх створював й розповідав (співав). Але на відміну від стародавніх греків міфотворчість римлян була доволі обмеженою: у них не було міфологічних циклів, а існували окремі доволі куці за змістом розповіді про життя й діяльність богів та героїв. Специфікою римської міфотворчості було те, що творці міфів доволі часто використовували справжніх представників історії у якості цілком реальних персонажів. При цьому римляни не нехтували використанням у їх міфах персонажами з давньогрецької міфології та історії. Пригадаємо міф про Енея, міф про дивний порятунок близнюків Ромула та Рема. Римляни вважали, що їх пантеон складають ті ж самі боги, що й у греків, тільки вони мають інші імена: Зевс – Юпітер, Гера – Юнона, Гермес – Меркурій і т.д.
- Архітектура. Знову маємо проблему – від царського Риму майже нічого не залишилося. До сих пір є невелика ділянка міської стіни, яка була побудована за часи правління Сервія Туллія (6 ст. до н.е.). вона була побудована з місцевого темного пористого каменю – туфу (капелаччо). Відомо, що з метою постачання міста проточною питною водою в царський період функціонувало декілька акведуків. Усі будівлі царського періоду були доволі ланонічними, приземистими та без художніх прикрас. Окрасою міста був храм Юпітера капітолійського розміром 53 на 43 метри з глухою тильною стіною. Скоріше за все, він був побудований за проектом етруських інженерів. Етруський скульптор Вулка прикрасив фронтон храму теракотовою квадригою. У підніжжі пагорбу Палатін була розташована так звана печера Ромула, в якій нібито близнюків вигодувала своїм молоком вовчиця. На центральній площі Риму, яка по периметру активно забудовувалася спорудами торгового, культового та світського характеру був розташований царський будинок – регіт. Поруч були розташовані храми Сатурна, Кастора та Поллукса. Не забуваємо, що Рим виник на пагорбах і тому будівельники мусили використовувати терасовий принцип забудови міста. Викликає сумнів якість та довговічність простих міських споруд.

- Скульптура. Мистецтву пластики римляни царського періоду приділяли набагато менше уваги, ніж греки доби Архаїки. Фактично була відсутня монументальна скульптура (подібна до статуй грецьких куросів та кор.). Навпаки, домінували невеликі за розміром (до 10 см на круглих підставках) статуетки богів, героїв, жерців та жриць, які зберігалися вдома. Для виготовлення статуй митці використовували бронзу, глину, слонову кістку, яку до блиску полірували, та дерево. В царську добу сформували канони римської скульптури, які мали своє поширення в наступну республіканську добу, наприклад, статуетки закутих в тогу шляхетних римлян, які здійснюють обряд жертвоприношення. Патриції вважали за доцільність прикрасити свої помешкання бюстами своїх легендарних предків – засновників конкретного роду. В ті часи доволі модними були бронзові канделябри у вигляді людського тіла. Мистецтвознавці стверджують, що на скульптурних портретах тієї доби римляни не викликають жодної симпатії – усі зображення схожі між собою, позбавлені ознак індивідуальності, сковані в русі та відтворені в одноманітних позах.
- Живопис. Обмаль інформації. Археологи та мистецтвознавці буквально по крихтах знаходять інформацію, оскільки малюнки майже не збереглися. Достеменно відомо, що митці царського періоду римської історії віддавали перевагу теплим тонам – червоному, коричневому, жовтому, зрідка використовували холодні тони – синій. На стінах гробниць збереглися зображення людей, присутні й багатофігурні композиції. Зазвичай зображували батальну чи побутову сцену.
- Ювелірне мистецтво. Інформацію отримують завдяки розкопкам могил, оскільки прикраси були невід’ємною складовою поховальних ритуалів (поховальний інвентар). Знаходять золоті кільця, браслети, фібули, підвіски, які виготовлені зі смаком та почуттям гармонії. На прикрасах присутні орнаменти (зооморфного спрямування) та фігурні композиції. Митці використовували техніку грануляції – дрібних «краплинок» золота. Розкішню тих часів вважався бурштин (у вигляді медальйонів), який розташовували у золотій оправі.
- Кераміка. З 7 ст. до н.е. поширення набуває глиняний посуд виготовлений у стилі імпасто та буккоро – виготовлений руками чи за допомогою гончарного кола посуд червоного чи чорного кольору відповідно, поверхня якого полірувалася до блиску або вкривалася лаком (імітація металевого посуду). Необхідним елементом поховальних обрядів були глиняні урни для попелу після кремації. Форма урни звужувалася доверху і донизу, але розширювалася посередині. По краях урни доліплювали зображення тварин (кабанів, оленів, кіз) та міфічних істот (грифонів).

Тема 17. Рання Римська республіка.

План.

1. Політична організація Римської республіки. Зміст поняття «римське громадянство».
2. Боротьба плебеїв з патриціями. (практичне заняття)
3. Завоювання римлянами Італії.
4. Пунічні війни. (практичне заняття)
5. Експансія римлян на Балкани та до Малої Азії.
6. Повстання рабів на Сицилії.
7. Реформи братів Гракхів.
8. Загострення внутрішньополітичної боротьби. Військова реформа Гая Марія.
9. Культура республіканського Риму.

1. Політична організація Римської республіки. Зміст поняття «римське громадянство».

Найвищим органом державної влади в добу Республіки був Сенат. Зародки Сенату ми могли побачити ще в царську добу, коли від кожної етнічної спільноти (римлян, сабіян та етрусків) було висунуто по 100 чоловік з метою презентувати їх інтереси. Також ми знаємо, що сенатори в царську добу відігравали дорадчу функцію, схожу на функції ради старійшин у період „військової демократії”. Звідси і походить назва „Сенат” від латинського „senex” – „старий”. Вони самі не приймали рішення, а якщо таке і сталося, то їх рішення були не обов’язковими для царя. В добу Республіки все змінилося.

Сенат комплектувався з нобілів (елітного прошарку, який утворився шляхом поєднання патриціїв та заможних плебеїв). В період Республіки кількість сенаторів коливалася від 400 до 600 чоловік. Для того, щоб стати сенатором слід було відповідати цілій низці вимог: по-перше, відповідний віковий ценз (28-30 років, пізніше – 25); по-друге, відповідний майновий ценз (коливався від 400 – до 800 тис. сестерціїв); по-третє, бути повноправним громадянином Риму. Посада сенатора була по життєвою. Імена сенаторів заносилися у спеціальні „Сенаторські списки”, які склалися консулами, а з 4 ст. до н.е. цензорами. Списки сенаторів переглядалися один раз на п'ять років. До „недоліків” сенаторської посади слід віднести: відсутність заробітної платні (сенатори самі повинні себе утримувати), їм офіційно заборонялося займатися торгівлею і лихварством (дозволялося лише займатися землеробством – „за традицією предків”), сенаторам заборонялося залишати Рим без спеціального дозволу. Не зважаючи на зазначені „недоліки” посади сенаторів, вони були самими багатими та впливовими людьми у суспільстві. Роль Сенату як органу державної влади відбилася на абрєвіатурі (акронім), яка стала символом Республіки – S.P.Q.R., що тлумачилось як *Senatus Populusque Romanus* – „Сенат та Народ римський”. Сенат контролював всі сфери життя римлян. Наприклад, процедуру прийняття законів, обрання посадовців, податкову систему, призначення чиновників у провінцію, чисельність римської армії, надання права римського громадянства, справи релігії (визначалися дні проведення релігійних свят, дозволяли будувати храми, запроваджували культу богів тощо). Єдине, чого не мали сенатори – контролю над судом. Однак, на практиці вони користувалися авторитетністю їх думки з приводу того чи іншого судового процесу, до якої, за звичай, прислуховувалися. Отже, Сенат у Республіканському Римі виконував контролюючи функції і був досить консервативним органом державної влади. Фактично сенатори перетворилися на замкнену „касту” давньоримського суспільства.

Навпаки, своєю демократичністю та прогресивністю виділявся інший орган державної влади – Народні зібрання (Коміції). З поняттям „Народне зібрання” ми вже стикалися у контексті вивчення історії стародавньої Греції (агора, еклесія, апелла). Народні зібрання офіційно вважалися органом влади. Що представляє інтереси римського народу (*populus Romani*). На народних зборах приймалися закони, які потім потрапляли на розгляд сенаторів. Назва „Коміції” походила від латинського слова „збиратися”. На Народні збори збиралися виключно чоловіки - громадяни Римської держави. Процедура голосування нагадувала грецький варіант – голосували вигукуючи (акламація). Так само, як на засіданнях сенату, протягом засідань Народних зборів велися протоколи, які зберігалися у храмах міста. Протягом історії Риму виникло три різновиди Народних зборів – куріатні, центуріальні та трибутні коміції. Всі вони діяли паралельно. Самими першими виникли Куріатні коміції. Кожна давньоримська курія мала один голос. Вважається, що ці коміції розпочали свою діяльність ще при царях, але в добу Республіки вони втратили свій престиж, але за традицією продовжували скликатися з приводу вирішення незначних питань. Про конкретну діяльність цих коміцій нам майже нічого не відомо. У 6 ст. до н.е. (за часи правління шостого римського царя - Сервія Тулія) були запроваджені Центуріальні коміції. У засіданнях приймали участь як патриції, так і плебеї. Кожна римська центурія мала один голос. Засідання цих коміцій відбувалося на Марсовому полі під охороною спеціального гарнізону. На засіданнях цих коміцій розглядалися питання, пов'язані із обранням вищих посадовців, розглядом особливо заплутаних судових справ (у випадку апеляції римського громадянина), приймалися поточні закони та розглядалися питання щодо війни та миру. Голоси подавалися по центуріям (193). Якщо „За” чи „Проти” набиралося 98 голосів, то процедуру зупиняли (елементарна більшість). Недоліком цієї процедури було те, що її розпочинали з привілейованих центурій вершників і рідко коли доходили до непривілейованих центурій. Третім різновидом коміцій були Трибутні коміції. Цей різновид народного зібрання був запроваджений одразу ж після введення посади народного трибуна (494 р. до н.е.). Отже, це був переважно плебейський представницький орган влади. Засідання цих коміцій відбувалося на пагорбі Капітолій, а пізніше на Марсовому полі. На цих зібраннях вирішувалися питання про: обрання нижчих посадовців, справи, пов'язані із стягуванням штрафів, поступово перебрали на себе функцію прийняття законопроектів (від Центуріальних коміцій). У зв'язку із діяльністю Трибутських коміцій слід декілька слів сказати й про так звані „Консілії плебса” – засідання плебеїв, рішенням яких було обрання народного

трибуна. Ці рішення носили назву – плебісцит. У 287 р. до н.е. плебеї домоглися, щоб рішення плебісцитів набували форму закону, однакового для всіх громадян Риму.

Система давньоримських магістратур та колегій.

Всі посади у стародавньому Римі називалися магістратурами (від латинського „чиновник”). Якщо чиновник мав свого замісника, то до назви посади додавалася частка „про”: претор – пропретор, консул – проконсул і т.д.

Посадовці всіх рівнів, які фактично представляли виконавчу владу, мали досить розгалужені права. Наприклад, право ініціювати процедуру скликання Народних зборів чи засідань Сенату, видавати постанови („едикти”), вносити законопроекти, відмінити рішення своїх молодших колег тощо.

Суттєвою специфікою римських магістратур була їх колегіальність. Тобто на всі посади обиралося парне число людей, кожний з яких мав право накласти „вето” на пропозицію свого колеги. Строк перебування людини на тій чи іншій посаді обмежувався одним роком (за виключенням цензорів, які обиралися на 5 років). Крім цього, на посадовця поширювався принцип відповідальності за свою діяльність, навіть тоді, коли він уходив з посади (вимагався звіт). Претендувати на повторне обрання можна було лише через 10 років.

Всі римські магістратури поділялися на дві категорії – ординарні (постійні) та екстраординарні (надзвичайні, непостійні). До перших слід віднести консулів, преторів, цензорів, едилів та народних трибунів. До других – інтеррекс, диктатор, децемвір. До послуг неординарних магістратур зверталися у надзвичайні моменти. Після ліквідації проблем ці посадовці повинні були добровільно піти з посади, яка автоматично скасовувалася.

Після тривалої боротьби плебеїв за свої права доступ до магістратур був відкритий і їм. Єдиними вимогами для кандидатів на посаду був відповідний вік, повноцінне громадянство та вчасна заява про свої претензії. Претенденти на посаду називалися „кандидатами” (від латинської назви спеціального одягу – „тога кандіда”). Як і кожний сучасний кандидат римські кандидати повинні були постійно спілкуватися з виборцями.

Новий чиновник складав присягу на вірність римському народу і зобов’язувався дотримуватися законності. Всі посади у Римі були безкоштовними. Відставник автоматично потрапляв до числа сенаторів і мав право до кінця свого життя носити посадовий одяг (інколи у ньому і ховали).

Ординарні магістратури.

Консули – вищі посадовці доби Республіки. На один рік обиралося 2 консули (відповідно й рік називався роком консулів таких-то). Вважається, що перші консули у Римі були обрані ще у 510 р. до н.е. (рік ліквідації монархії). Консули володіли досить великою владою. Зокрема, вони займалися комплектуванням армії і призначенням командуючих різними родами військ, керували військовими судами, очолювали армію у поході, володіли право на тріумф (урочиста хода переможця), мали право скликати Сенат і коміції, висувати законопроекти, влаштовували свята та займалися судочинством. Під час війни між консулами укладалася угода: один йшов на війну на чолі армії, інший – залишався вдома. У випадку, коли виникала потреба у присутності на війні обох консулів, то вони поділяли командування над піхотою та кіннотою. Як винагорода розглядалося передання під керівництва консулів окремих територій, які отримали назву „провінції”. У провінціях консули відігравали роль генерал-губернатора. Однією з перемог плебеїв слід розглядати право обирати свого консула (тобто один від нобілітету та вершників, інший – від плебеїв)

Претори – спочатку займалися виключно судочинством, а згодом – керували провінціями. Посада преторів вважалася патриціанською і була запроваджена у 366 р. до н.е. Преторів було два: один займався розглядом справ між громадянами, а інший – між громадянами та іноземцями, чи між іноземцями. Приміщення, де претори вершили суд називалися Трибуналами.

Цензори – посадовці, термін повноважень яких сягав 5 років. Головними обов’язками цензорів було перепис громадян, контроль над державними фінансами та над мораллю. На посаду цензорів могли претендувати як патриції, так і плебеї. Наприкінці доби Республіки посада цензорів була ліквідована.

Едили – похідне від латинського „aedes” – „будівля”. Це тип поліцейських чиновників, які контролювали життя самого Риму. Вони спостерігали за станом будівель, за порядком та чистою

на вулицях, купували хліб і забезпечували його безперебійне постачання до міста, влаштовували державні свята. Всього було 6 едилів. З них два плебейські, а чотири – в основному з патриціїв.

Народні трибуни – посада, яка вважається головним здобутком плебеїв. Вважалося, що народний трибун представляє інтереси плебеїв у Народних зібраннях та на засіданнях Сенату. Трибуни вважалися недоторканими. Вони в любий момент повинні були встати на захист плебея. Саме тому, двері будинків, де мешкали народні трибуни, ніколи не зачинялися, навіть вночі. Посада була запроваджена у 494 р. до н.е. Із самого початку було 2 народні трибуни, а на середину 5 ст. до н.е. – 10. Трибуни мали право бути присутніми під час засідань сенату і час від часу промовляти свої коронне слово – «ВЕТО».

Всі перераховані ординарні магістратури проіснували у Римі до кінця Республіки, а в добу імперії вони стали складовою титулатури та обов'язків імператора.

Екстраординарні магістратури.

Інтеррекс – тимчасова посада, яка вводилася у випадку відсутності представників вищої влади. Наприклад, коли обидва консули гинули на війні чи вмирили під час епідемії. В такому випадку з середовища сенаторів призначалася людина, яка тимчасово виконувала функції консулів до моменту обрання на цю посаду постійних людей. Один інтеррекс перебував при владі 5 днів. Якщо протягом цього часу не обирали постійних представників влади, то до влади приходив наступний інтеррекс.

Диктатор – від латинського „повелитель”. Посада, яка надавала необмежену владу у державі. Диктатори обиралися з числа вищих посадовців терміном на 6 місяців в особливо загрозливі для держави моменти (повстання, зовнішня загроза тощо). Після ліквідації надзвичайної ситуації диктатор повинен був добровільно скласти свої повноваження. В умовах правління диктатора всі посадовці, сенатори та народ повинні були виконувати його накази. Єдине виключення становила посада народного трибуна.

Децемвіри – почали обиратися з 451 р. до н.е. Це посадовці, які займалися написанням законів. Кожний з 10 децемвірів виконував свої обов'язки протягом 10 днів.

Крім названих ординарних та неординарних магістратур в Республіканському Римі функціонувала досить велика кількість різноманітних колегій, члени яких являли собою чиновників нижчого розряду. Наприклад, Колегія 4-х (доглядала в'язниці, арештовували та страчували злочинців), Колегія 3-х (слідкували за карбуванням монет), Колегія 3-х (слідкувала за виведенням римських колоній) тощо.

Крім цього, не варто забувати, що чиновники могли ефективно працювати лише при наявності свого апарату („маленьких людей, які вирішували всі доручення”). До обслуговуючого персоналу слід віднести: лікторів (особисті охоронці, які повинні були постійно перебувати біля чиновника, розсіювати натовп), посильні (були присутні при арештах громадян), оповісники (проголошували промови, озвучували закони та едикти), писарі (занотовували протоколи та займалися діловодством, на чому непогано заробляли), вістові (поширювали інформацію по провінціям) тощо.

Отже, римська Республіка являла собою колосальний, величезний державний механізм, якому були притаманні елементи розподілу влади, бюрократизм, налагодженість та стабільність. В добу імперії вся ця машина продовжувала функціонувати, звичайно без окремих посад, які були ліквідовані за непотрібністю.

Зміст поняття «римське громадянство».

Ідея громадянства („cives”) була основою римського республіканського устрою. Для того щоб бути громадянином Римської держави слід було відповідати головній вимозі – мати обох батьків громадянами Риму. Ми знаємо, що у царську добу право римського громадянства володіли лише члени 300 стародавніх римських родів (патриції). Відповідно все інше населення Римської держави (плебеї та іноземці – перегрини) було позбавлено громадянських прав. Що ж надавало людям римське громадянство?

По-перше, громадяни мали право голосу в народному зібранні (комісіях), отже вони таким чином могли впливати на процедуру прийняття рішення;

по-друге, право апеляції (звернення) до народу у випадку, коли суд приймав „не справедливе” рішення щодо громадянина;

по-третє, право вступу до шлюбу з врегулюванням усіх майнових питань;

по-четверте, право власності;

по-п'яте, право укладати угоди, заповідати та успадковувати майно.

Як бачимо, не було жодної сфери життя тогочасної людини, де б не відіграло свою впливову роль громадянство. Громадяни навіть мали зовнішні ознаки: лише вони мали право носити тогу та чоботи. Крім цього окремою ознакою громадянина було його особисте ім'я. Ім'я римлянина складалося з трьох частин – особистого (Марк, Гай тощо), родового (Туллій, Корнелій тощо) та прізвиська (Гракх, Цицерон тощо) = Марк Туллій Цицерон. + булла (медальон)

На ранніх етапах Республіки громадянство можна було отримати автоматично, тобто народитися в родині громадян, або отримати в якості винагороди. У другому випадку римське громадянство могло бути поширеним на окрему особи, общину чи, навіть, ціле плем'я, у випадку, коли вони здійснили якусь користь для Римської держави.

Римське громадянство можна було втратити чи отримати якесь його обмеження („capitis”). У грецькому світі – «атимія». Причини для таких санкцій могли бути різними: перехід римського громадянина до складу іншої неримської общини; потрапляння до полону (на час полону); неспроможність сплатити борг; ухилення від військової повинності; ухилення від сплати податків; зв'язки із ворогами Республіки. У випадку позбавлення громадянства людина втрачала усі привілеї, але залишалася особисто вільною. Людям, які втратили громадянство, рекомендувалося відправитися у добровільне вигнання. Отримати римське громадянство і всі відповідні права було заповітною мрією тисяч людей, особливо з середовища плебеїв. Якщо в царську добу плебеї володіли частиною прав (володіння клаптиками землі, торгівля та служба в армії у якості допоміжного персоналу) і „знали свої місце”, то у добу Республіки, враховуючи їх домінуючу кількість, плебеї почали все частіше висувати претензії до патриціїв з метою розподілу разом з ними всіх прав та владних повноважень. В Республіканському Римі розпочалася запекла боротьба між патриціями та плебеями, яка тривала протягом середини 6 – початком 3 ст. до н.е.

2. Боротьба плебеїв з патриціями та її наслідки. (практичне заняття)

3. Завоювання римлянами Італії.

Війни початкового етапу Римської Республіки розпочинаються боротьбою про етрусків.

Ми пам'ятаємо, що у 510 р. до н.е. з Риму був вигнаний останній цар – Тарквіній Гордий, який знайшов притулок у своїх співвітчизників. Зрозуміло, що етруски не бажали втрачати контроль над римлянами і вже через кілька років після встановлення у Римі республіканського ладу, спробували відновити своє панування. Достеменно не відомо, як це бажання здійснювалося на практиці, оскільки більш пізня римська письмова традиція намагалася уникати висвітлення цього питання як такого, що підриває патріотичні почуття. Відомо, що правитель одного з етрусських міст - Порсена – захопив Рим і контролював місто до 506 р. до н.е. Лише після тривалого протистояння римлянам вдалося звільнитися від влади етрусського правителя.

Для боротьби з етрусками римлянам довелося укласти оборонну угоду з кількома латинськими містами – Латинська федерація. Завдяки підтримці нових союзників римляни спромоглися самі виступити проти етрусків. Цей виступ був досить вдалим – римляни захопили місто Вейї і таким чином почали контролювати майже всю течію Тибру.

Темпи, з якими римляни почали свою експансію вражали. Але на їх силу знайшлася інша сила, яка вразила переважну більшість тогочасних державних та племінних утворень Апеннінського півострова. Мова йде про навалу галлів.

Кельти (галли) заселяли величезні простори Західної та Центральної Європи. На початку 4 ст. до н.е. їх племена почали рухатися у східному та південному напрямках. Частина галльських племен мешкала в долині р.По (Падуса), звідки вони неодноразово турбувала своїми нападами етрусків.

Перші сутички римлян з галлами відбулися у 390 р. до н.е., коли до римлян звернулися за допомогою етруски. Вирішальна битва між союзниками та галлами відбулася біля міста Клузій. Римляни відступили і відмовилися сплачувати компенсацію галльським ватажкам. Останнє розлютило галлів і вони рушили на Лацій.

На р.Алії (притока Тибру) галли розгромили римлян. Місто було приречене, його просто не було кому захищати. Галли вступили до Риму і спалили його. Єдине місце, яке галли не змогли

захопити – це Капітолійський пагорб, на якому була розташована фортеця. Легенди розповідають, що облога пагорба тривала протягом 7 місяців і під час головного штурму „Рим врятували гуси”. Кельти погодилися на відкуп золотом. Знову ж легенди розповідають, що під час передачі викупу на кельтів накинулися римські вояки на чолі з Марком Манлієм (відомий нам як активний діяч 3-го періоду протистояння патриціїв та плебеїв за касацію плебейських боргів) і розгромили їх. Нам не відомо як розгорталася подія насправді. Очевидно, що римляни все ж таки відкупилися. Подальші сутички з кельтами носили спорадичний характер.

Послабленням римлян у боротьбі із галлами скористалися найближчі сусіди, які висували територіальні претензії до Римської Республіки. Враховуючи виснаженість військових сил, римляни змушені були вдаватися до дипломатичної майстерності і нацьковувати одне плем'я на інше. Так чи інакше римлянам вдалося відновити свої сили та авторитет серед італійських народів. Римляни вирішили зіграти на „гальській загрозі” і очолили боротьбу всіх італіків проти галлів. У 358 р. до н.е. між римлянами та цілим рядом племен (вольські + окремі міста Етрурії) був укладений Латинський союз, з одного боку спрямований проти галлів, а з іншого – проти самнітів (войовничого гірського племені), які виступали за створення антигальської коаліції під своїм головуванням. В Латинському союзі римлянам належало домінуюче становище, всі інші повинні були їм підпорядковуватися.

Кінцевим результатом протистояння із самнітами та їх союзниками стали три Самнітські війни (1 – 343-341 рр. до н.е.; 2 – 327 – 304 рр. до н.е.; 3 – 298-290 рр. до н.е.). Під час першої війни римлянам вдалося захопити більшу частину області Кампанія та місто Капуя. Другу війну римляни програли на полі битви (війна велася в гористій місцевості, де римляни не вмiли воювати) та психологічно: самніти провели полонених римлян через „ярмо” (під схрещеними списами), що було дуже принизливим. Третя війна була самою вирішальною для римлян. Справа у тому, що народи проти яких виступали римляни вирішили об'єднатися. Таким чином римлянам одночасно довелося воювати проти етрусків та галлів – на півночі та проти самнітів – на півдні. Але як не дивно римляни перемогли. Справа у тому, що римляни вчилися на своїх попередніх помилках, вони спромоглися виробити оригінальні форми стосунків із своїми сусідами: галли отримали золото і пішли додому, з етрусками був укладений сепаратний мир, який поступово переріс у федерацію, а самніти – розбиті на полі битви.

Таким чином, на 290 р. до н.е. римлянам не тільки вдалося відстояти свою незалежність, але й закріпити за собою Етрурію, Самнію, Умбрію. Протягом наступних років римляни розгромили галлів у Центральній Італії (288 р. до н.е.) і дійшли до долини Падуса та вийшли до Адріатичного моря, де заснували місто Сена Гальська.

Здавалося, що римлян вже нічого не може зупинити. Етруски розгромлені та приєднані до Риму, самніти вирізані, галли відступили у долину По. Єдиною силою, яка ще могла протистояти римлянам були великі грецькі міста Півдня півострова (Тарент, Брундізій, Сибарис, Елея, Локри та ін.). Міста процвітали у плані торгівля, але постійно страждали від набігів гірських племен (апуліїв, лукканів, брутіїв). Горяни спускалися з гір і розорювали околиці міст. Своїми власними зусиллями греки не були спроможними розв'язати цю проблему і тому змушені були звертатися за допомогою до римлян. Ті з радістю відповідали на ці прохання. Римляни здійснили кілька вдалих військових експедицій на Південь півострова, в результаті яких названі племена були поголовно винищені. Греки торжествували до тих пір поки римляни не виставили „рахунок” за свою допомогу. Очевидно, італійські греки не усвідомлювали справжніх намірів римлян. Протверезіння настало тоді, коли римляни самі почали нападати на ці міста. Окремі з них (наприклад, місто Фурії) змушені були погодитися на розміщення у себе римських гарнізонів, інші – погоджувалися на кабальні торговельні умови тощо. Звичайно, ті міста, які відчували свою потужність (наприклад, Тарент) і чути нічого не хотіли про римлян, яких вони сприймали як дикунів та варварів. Своє ставлення до римлян тарентійці змінили тоді, коли передові загони римської армії з'явилися в околицях міста. Налякані кількістю римського війська, правителі Тарента звернулися за військовою допомогою до свого давнього торгового партнера – Епірського царства.

В цей час (280 р. до н.е.) тут правив цар на ім'я Пірр. Потрібно одразу ж зауважити, що цар сам виношував плани підкорення Великої Греції і дуже зрадів, коли до нього прибула делегація тарентійців з проханням про допомогу. Епіроти надали у розпорядження тарентійців 20 тис. вояків та 3 тис. вершників. Головною ударною силою армії Пірра були бойові слони. Надсилаючи

таку кількість армії та слонів, Пірр, передусім, розраховував на психологічний ефект. Пірр розгромив римлян, але його власна армія зазнала таких важких втрат, що з'явився крилатий вислів: „Піррова перемога”, яка була рівноцінна поразці. Три довгих роки Пірр пробув у Південній Італії, де перетворився з рятівника у загарбника. Греки вже були невдоволені поведінкою „званого гостя”.

Римляни теж не відступали. У 275 р. до н.е. біля міста Мелевент („погане повітря”) вони розгромили армію Пірра та його грецьких союзників. Пірр втік з поля битви до дому, а римляни почали захоплювати одне грецьке місто за іншим. Радість римлян була безмежною, вони навіть перейменували місто Мелевент – символ їх перемоги - у Беневент („гарне повітря”). Всі грецькі міста Півдня Італії (але не Сицилії) змушені були підкоритися римлянам. У 272 р. до н.е. ворота перед римлянами змушений був відчинити Тарент. Падіння цього міста символізувало остаточне підкорення римлянами Італії.

Тепер перед римлянами постало завдання облаштувати загарбану територію і встановити певні форми стосунків із підкореним населенням. В плані інтеграції етрусків, греків та різноманітних племен Центральної Італії в спільний державний організм римляни досягли помітних успіхів. Все підкорене населення („сосії” – союзники) було розподілено на кілька категорій: італійські союзники, латини та деції, кожна з яких мала свій статус. Наприклад, деції повинні були щороку сплачувати до римської скарбниці грошові внески (фактично – данину), які називалися «стипендіями». Фактично Рим після завоювання Італії являв собою федерацію різних за етнічною приналежністю спільнот, які повинні були визнавати верховенство римлян. Землі підкорених спільнот залишалися у їх володінні окрім 1/3 або 1/2 частини, яка вважалася власністю римлян на правах завойовників. Ця земля поповнювала земельний фонд „агер публікус” і роздавалася римським громадянам колоністам, а пізніше – ветеранам.

4. Пунічні війни. (практичне заняття)

5. Експансія римлян на Балкани та до Малої Азії.

А на схід від Риму (на Балканах, Малій Азії, Східному Середземномор'ї та у Північній Африці) було розташовано декілька елліністичних держав - Македонія, Пергамське царство, Імперія Селевкідів, Птолемеївський Єгипет, які вже залишили позаду своє квітуче минуле і поступово перетворювалися на суспільства, які перебувають у стані кризи.

Власне експансія римлян на схід розпочалася ще між Першою та Другою Пунічними війнами. У 229 р. до н.е. римляни захопили вузьку прибережну смугу вздовж західної істини Балканського півострова і витіснили звідси місцевих іллірійців. Таким чином римляни упритул наблизилися до кордонів елліністичної Македонії.

В цей час Македонія нагадувала тінь від колишньої Македонії часів Філіпа та Олександра. Правлячій тут династії з великим труднощами вдавалося стримувати грецькі території та набіги войовничих іллірійців. Вороги македонців об'єдналися у союз (Афіни, Родос, Пергам) і у 201 р. до н.е. звернулися за допомогою до Риму. Нагадаємо, що в цей час римляни переможно закінчили спустошливу Другу Пунічну (Ганнібалову) війну і безумовно авторитет переможця був відомим. Римляни уклали договори з усіма противниками македонського панування (наприклад, римсько-родоський договір проіснував майже 25 років). У 200 – 198 рр. до н.е. проти македонян виступили греки (Ахейський та Етолійський союзи), яких підбурювали на це римляни. Згодом до війни підключилися самі римляни. Вирішальна битва між македонянами та римлянами відбулася у місцевості Кіноскефали – „собачі голови” у 197 р. до н.е. Тодішній македонський цар – Філіпп-5 змушений був підписати принизливий для нього мир. За цим миром Македонія сплачувала велику контрибуцію, звільняла від своєї „опіки” всі грецькі міста та скорочувала армію до 5 тис. чоловік. Греки святкували перемогу, але римляни поступово домоглися від правителів міст дозволу на розміщення римських гарнізонів.

Македонці не бажали продаватися римлянам, як це зробили греки. Філіпп-5, а, згодом, його наступники – Деметрій та Персей докладали максимум зусиль для збереження незалежності своєї країни. Загалом римляни провели проти македонців 3 війни (так звані Македонські війни). У 168 р. до н.е. відбулася остання битва між римлянами та македонянами біля Підни. В результаті битви був полонений останній македонський цар – Персей (згодом вмер у римській в'язниці). Римляни

спустошили цілий ряд македонських областей і приєднали її територію до Республіки (утворилося дві нові провінції Іллірія та Македонія).

На черзі постало „грецьке питання”. Його неодноразово спробували розв’язати Філіп-2, Олександр Македонський, численні діадохи та правителі елліністичної Македонії. Неодноразово, шляхом створення багатьох військово-політичних союзів, вирішити це питання пробували самі греки. Але зусилля всіх названих політиків виявилися марними, а грецькі союзи після певного часу розпадалися. В середині 2 ст. до н.е. „грецьке питання” спробували розв’язати римляни. Ще під час македонських війн в окремі грецькі міста з дозволу місцевої влади були введені римські гарнізони. Греки сприймали римлян як союзників у боротьбі із спільним ворогом – македонянами. Однак, після знищення македонської армії і ліквідації самої Македонії, до римлян почали ставитися дуже обережно. Загалом для зовнішньої політики тогочасних грецьких міст було притаманним три політичні орієнтації: на Рим, на Селевкідів та на незалежне існування. Рим підтримував своїх союзників фінансами та військами. Крім цього він застосовував економічні важелі тиску. Наприклад, для того щоб примусити перейти на свій бік Родос, Рим всіляко підтримував острів Делос, який був торговельним конкурентом родосців. Таких прикладів можна навести чимало. На Пелопоннесі римляни підтримували Спарту, не тому, що вони були лаконофілами, а тому, що Спарта боролася із Ахейським союзом. В кінці кінців римляни припинили вдавати з себе арбітра у грецьких питаннях і продемонстрували нарешті, хто в Греції є справжнім господарем. Демонстрація мала свій вплив.

У 146 р. до н.е. (рік падіння Карфагену) римський полководець Луцій Муммій вщент зруйнував грецьке місто Коринф та продав його мешканців до рабства. Греки були у шоковому стані під враженням невинуватої жорстокості римлян. Знищення Коринфу стало сигналом для римських гарнізонів – вони нападали на міські органи вдали і встановлювали римське панування. Греція була загарбана і жорстоко пограбована (до Риму та Італії було вивезено масу статуй, картин, прикрас, рабів тощо. Як виключення з правил була залишена автономія за Афінами та Спартою, які продовжували керуватися своїми законами, але без жодних зовнішньополітичних прав.

Після Македонії та Греції настала черга Пергамського царства.

Ще під час війн проти Македонії римляни поступово проникали до Малої Азії, де їх купці, лихварі, агенти виконували розвідувальні функції. Тому не було нічого дивного, що римляни займали окремі посади при дворі тамтешніх правителів та впливали на їх рішення. Тому не було нічого дивного, що на світ з’явився так званий заповіт Аттала-3, згідно якого цар добровільно (враховуючи відсутність прямих спадкоємців) передає права на царство і його підданих римському народу. Можливо римляни запроваджували нову тактику „безкровного загарбання”. Зрештою, чому б не повірити в існування такого заповіту. Безперечно, серед пергамців були як противники, так і прибічники римлян. Перші згодом опинилися під прапорами Аристоніка, який вважався побічним сином Аттала-3 і проголосив боротьбу за незалежність Пергаму від Риму.

Діяв Аристонік досить дивно: він проголосив утворення „держави-Сонця”, а всіх її мешканців називав „гелеополітами”. Однак схильність до утопій не завадило Аристоніку у кількох битвах розгромити римлян, які прийшли по спадщину (битви при Левке). Але у 129 р. до н.е. біля Стратоніки Аристонік був розбитий, полонений і ув’язнений. Територія Пергамського царства на цілком законних підставах увійшла до складу Римської держави під назвою провінція Азія.

Крім цього римляни нав’язали декілька кабальних договорів мілким державам малої Азії – Каппадокії, Пафлагонії, Віфінії – які фактично слугували буфером між Римом, Понтійським царством та Селевкідами.

Таким чином, завдяки планомірній та цілеспрямованій військової експансії протягом доби Республіки активно закладалися основи майбутньої Римської середземноморської держави.

6. Повстання рабів на Сицилії.

Доба пізньої республіки – це період розквіту рабовласницьких відносин. В значній мірі це було пов’язано із серією успішних війн, які дозволяли збільшувати чисельність рабів у якості військової здобичі (зазвичай, населення захопленого міста продавали з молотка). Джерелами отримання рабів було піратство та скупівля рабів у варварських племен. Паралельно йшов процес формування свідомості рабовласника та свідомості раба. Складовою частиною свідомості

рабовласника було відношення до раба як до будь-якої іншої частини майна: рабів купували та продавали, дарували, заповідали, програвали тощо. Раб не мав права мати власність, утворювати родину, мати свою думку і це все при тому, що раби активно залучалися до ділового життя Риму, приймали участь у господарських операціях, виконували доручення. За якісне виконання своєї роботи раб міг отримати свободу та перейти в категорію вільновідпущеника. Раби поділялися на сільських та міських (останнім жилося краще). Раби, доведені до відчаю, намагалися чинити спротив або пасивними, або активними методами. До останніх відносилися повстання.

В добу пізньої Республіки сталося три великі повстання рабів: два на о. Сицилія та одне на території Італії.

У 138 р. до н.е. вибухнуло т.зв. Перше сицилійське повстання рабів (138 – 132 рр. до н.е.). Доведені до відчаю надмірною експлуатацією місцевими латифундистами, раби повстали і почали вбивати своїх господарів. Специфікою повстанців було те, що більшість з них походили з елліністичного Сходу (греки, сирійці). Очолив повстання раб Евн, який мав сирійське походження, традиція приписувала йому якості мага та пророка. Він був проголошений царем під ім'ям Антіох. За короткий термін на Сицилії було утворено державу рабів – Новосирійське царство. Евн-Антіох утворив царську раду, народне зібрання, армію. Таким чином в цьому унікальному державному утворенні поєднувалися елементи елліністичної монархії та грецької полісної демократії. Цікаво, що в державі рабів ніхто не скасовував рабства як інститут (свободу отримували лише ті, хто приєднався до повсталих).

Повстанці розгромили місцевий 8-тисячний римський загін і тому за придушення виступу взялася консульська армія, яку очолив консул Публій Рупілій. Римлянам вдалося відтиснути повстанців у глибини острова, взяти в облогу їх політичний центр – м.Енну. У 132 р. до н.е. повстанці були розгромлені, їх цар був захоплений у полон та страчений.

Наприкінці II ст. до н.е. Сицилію потрясло ще одне повстання рабів. На цей раз причини для виступу не були пов'язані із надмірною експлуатацією. В цей час стало «модним» перетворювати на рабів вільних людей-боржників, які були не спроможними сплатити відсотки за борг. Значна частина таких рабів опинилася на території Сицилії. Відчуваючи складності у боротьбі з германськими племенами кімврів та тевтонів, сенат прийняв рішення надати таким рабам свободу і завербувати їх в армію. Намісник Сицилії почав виконувати наказ, але змушений був поступитися під тиском місцевих рабовласників. Це викликало зрозуміле невдоволення і спровокувало т.зв. Друге сицилійське повстання (104 – 101 рр. до н.е.). Повстанці організували військо і проголосили своїм царем сирійця Сальвія, який прийняв ім'я Трифон. Під контролем рабів опинився увесь острів, окрім укріплених приморських міст. Столицею нової держави рабів було проголошено м.Тріокале, де знаходився царський палац, скликалися народні зібрання. Після смерті Сальвія-Трифона влада перейшла до його заступника Афініона. Римляни довго не могли придушити повстання, оскільки були зайняті боротьбою з германськими племенами. Лише після ліквідації германської загрози на острів були надіслані римські легіони, які взяли столицю рабів в облогу. Під час сутички загину цар Афініон. Повстанці були розбиті, усіх полонених або розп'яли на хрестах, або віддали у гладіатори. Після придушення повстання сицилійським рабам заборонялося під страхом смерті наближатися до зброї, а намісники отримали право моментально придушувати будь-які ознаки невдоволення рабів.

7. Реформи братів Гракхів.

З другої половини II ст. до н.е. Римська держава вступила в новий період свого розвитку – доба пізньої республіки. За попередні століття Рим перетворився з мініатюрного полісу в долині р.Тибр у величезну державу з багатомільйонним населенням, сотнями міст, величезними заморськими володіннями. Не зважаючи на колосальні трансформації Рим продовжував зберігати риси, притаманні полісу – верховна влада належала консулам, поточні справи обговорювалися у сенаті, функціонували й народні зібрання – коміції, які обирали посадовців та приймали закони. Але ця владна система вже не відповідала вимогам часу і тому ми можемо говорити про класичну кризу полісної системи, про кризу полісних інститутів, що супроводжувалося гострими соціальними протиріччями та кривавими громадянськими війнами.

У зазначений період було порушено відносну рівність громадянського колективу – фундаментальної умови стабільного існування полісу. Завойовницькі війни, пограбування

провінцій та активний розвиток рабовласницьких відносин – все це сприяло поглибленню прірви між правлячою верхівкою – нобілітетом та основною масою населення – плебсом. Нижчі та середні верстви плебсу виявилися неспроможними конкурувати із великими землевласниками і в господарській сфері – дрібні та середні земельні володіння поступово витіснялися великими вілами та латифундіями, де працювали сотні й тисячі рабів, вироблялася величезна кількість продукції, яка реалізовувалася як на місцевих, так і на зовнішніх ринках. Таким чином ліквідовувалася ще одна ознака полісу – замкнутість та автономність господарства. Доба пізньої республіки це період свідомої демонстрації розкішного життя представників правлячої еліти (аскетизм та обмеження попередніх століть пішли в історію). Розкіш викликала заздрість, роздратування; боротьба з нею стала улюбленим заняттям політиків-моралістів. Представники еліти періодично намагалися знизити рівень невдоволення, влаштовуючи свята та розваги для збіднілих співгромадян – почалася епоха «Хліба та видовищ» - «Panem et circenses!».

Тривожним симптомом для пануючого класу Римської республіки було ослаблення військової могутності Риму внаслідок знеземелення селянства. За цензом 154 року до н. е. число дорослих чоловіків, придатних для служби в легіонах, тобто таких, що мали земельну власність і римське громадянство, становило близько 324 тис., а за цензом 136 року до н. е. — вже близько 318 тис. За цензового принципу комплектування армії громадяни, що позбулися землі, вибували зі складу військових контингентів. Чисельність армії і її боєздатність падали. Рим втрачав характер античного поліса, в якому переважна більшість громадян була землеробами-воїнами. Могутність Риму, його влада над населенням завойованих територій і подальше розширення цих територій ставилися під загрозу.

У 30-20-х рр. II ст. до н.е. у Римі було здійснено спробу відновити середнє та дрібне землеволодіння і разом з ним відновити військову та господарську основу полісного устрою. Ініціаторами виступили представники самої еліти римського суспільства, брати Тиберій та Гай Гракхи. Докладна біографія братів Гракхів міститься у «Життєписах» Плутарха («Агід і Кліомен та Тиберій і Гай Гракхи»).

Вважають, що обидва брати ідейно були дуже близькими до т.зв. гуртка Сципіона Еміліана. «Гурток Сципіона» – група римських політиків та письменників (історик Полібій, комедіограф Теренцій та ін.), шанувальників давньогрецької культури у стародавньому Римі, які об'єдналися навколо завойовника Карфагену Публія Корнелія Сципіона Молодшого (біля 185 – 129 рр. до н.е.). Члени гуртка проголошували відданість патріархальним давньоримським традиціям, закликали до більш м'якого та поміркованого управління завойованими територіями. Зародилася думка про необхідність проведення широкої аграрної реформи, направленої на відновлення селянського землеволодіння, відродження селянства, а отже, й армії. Учасники гуртка Сципіона пропонували піддати землю перерозподілу: частково вилучити її у крупних власників, оскільки право розпоряджатися цими земельними фондами збереглося за державою, і потім розподілити цю землю дрібнішими ділянками серед малоземельного або зовсім безземельного селянства.

Тиберій Семпроній Гракх (162 – 133 рр. до н.е.) – побудував блискавичну кар'єру, приймав участь у III Пунічній війні, був дуже врівноваженим політиком, готовим до компромісів, мав загострене відчуття справедливості та честі. Власними очима бачив процес руйнування римської армії по причині масового розорення сільського плебсу. Мріяв про єднання римського суспільства шляхом подолання прірви між багатими та бідними громадянами, про відродження потужності римської армії тощо. Все це планувалося реалізувати шляхом проведення аграрної реформи. Історик Аппіан повідомляв про те, що Тиберій звернувся до сенаторів із наступними словами:

«Римляни завоювали велику частину землі і володіють нею; вони сподіваються підпорядкувати собі і решту її. В наш час перед ними постає вирішальне питання: чи придбають вони решту землі завдяки збільшенню числа боєздатних людей або ж і те, чим вони володіють, вороги відберуть у них унаслідок їхньої слабкості».

Противником аграрних та соціальних перетворень був сенат. Сенатори вже давно привласнили (окупували) собі частину земель «суспільного поля» (ager publicus), яке офіційно вважалося власністю усього римського народу. Будь-яка спроба змінити ситуацію розглядалася як бунт проти держави та порядку. У такій ситуації головною опорою реформаторів мав стати народ.

У 134 р. до н.е. Тиберія було обрано плебейським трибуном, що дало йому можливість реалізувати заплановане. Він запропонував обмежити обсяги окупації суспільних земель: голова

родини не міг мати більше ніж 500 югерів (125 га) землі + по 250 югерів землі на кожного дорослого сина. Загальний обсяг землі на одну родину не міг перевищувати 1000 югерів (250 га). Надлишки планувалося конфіскувати, але виплатити компенсацію. Звільнені землі планувалося розподілити між безземельними та малоземельними селянами по 30 югерів (7,5 га) у довічне володіння. Селянин отримав право передавати ці землі у спадок, але в жодному разі, не продавати. Отже, повноцінним власником землі селянин не ставав. Плутарх у «Життєписах» наводить уривок із звернення Тиберія до народу:

«Дикі звірі в Італії мають свої нори, ями й логовища, але люди, що борються і вмирають за Італію, не мають нічого, окрім повітря і світла. Зі своїми жінками й дітьми вони блукають без захисту й без даху над головою. Коли полководці у боях заохочують вояків, щоб вели боротьбу в обороні домашніх жертвників і могил предків, вони говорять неправду: з тих усіх римлян ніхто не має ні домашнього вівтаря, ні могили предків! Вони воюють, захищаючи багатства й розкоші інших людей; називаються панами світу, а не мають ані скиби землі у власності!».

Ініціатива Тиберія викликала невдоволення senatorів, які спровокували конфлікт між трибунами. У Тиберія був напарник – трибун Марк Октавій, який під впливом senatorів, наклав вето на голосування по проекту у народному зібранні. Марк Октавій теж був власником суспільних земель.

Конфронтація загострювалася і, з метою подолання вето, Тиберій запропонував усунути Марка Октавія з посади, що й було зроблено. Так, вперше в історії, було порушено недоторканість народного трибуна і воля народного зібрання була поставлена вище за право магістрата. Senatorи звинуватили Тиберія у монархічних зазіханнях (нібито він приміряв діадему царя Пергаму, яку доставили до Риму).

Народне зібрання погодилося на створення Аграрної комісії у складі 3-х осіб для здійснення перерозподілу землі (Тиберій Гракх, Гай Гракх, Аппій Клавдій – тесть Тиберія). Її робота супроводжувалася труднощами, скандалами (було важко визначити розміри земельних володінь, статус будівель на них, розміри самого «суспільного поля», під розподіл потрапляли землі, які належали італікам тощо). В цілому за 15 років її діяльності близько 80 тис. бідних римських громадян отримали земельні ділянки. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Тиберій, прагнучи залишитися народним трибуном, висунув свою кандидатуру на наступний рік, що порушувало правила однорічної каденції. Senatorи вирішили діяти блискавично – вони особисто прийняли участь у розправі над Тиберієм та його прихильниками (провокатором виступив сам великий понтифік Сципій Назіка). Сутичка відбулася на Форумі. В результаті Тиберій та 300 його прихильників були вбиті, їх трупи кинули до Тибру. Однак ліквідувати Аграрну комісію чи, хоча б, зупинити її роботу senatorи не змогли.

Справу продовжив Гай Семпроній Гракх (153 – 121 рр. до н.е.) – енергійний, талановитий оратор, більш рішучий та запальний. Працював у складі Аграрної комісії, де продемонстрував свою несхильність до компромісів. У 124 р. до н.е. обраний народним трибуном. Намагався розширити соціальну базу перетворень за рахунок військових та міського плебсу. Він запропонував упорядкувати строки несення військової служби та заборонити вираховувати з прибутків вояків витрати на військово-спорядження. Наступним кроком стало прийняття хлібного закону, за яким турботу про міську бідноту відтепер брала на себе держава (кожний плебей мав право купити певну кількість хліба по низькій ціні, а дуже бідні отримували хліб безкоштовно). Для того, щоб розколоти нобілітет, Гай запропонував закон, який запроваджував новий податок (десятину) у провінції Азія (територія колишнього Пергамського царства). Саме цей податок повинні були збирати вершники. За його ініціативою з вершників були утворені комісії, які повинні були розглядати справи про зловживання намісників у провінціях. Щодо аграрних перетворень, то за ініціативою Гая були розділені суспільні землі навколо Капуї та Тарента. Саме Гай був ініціатором виведення римських колоній до провінцій. Наприклад, він провів закон, за яким була заснована колонія на місці зруйнованого Карфагену – Юнонія, де 6 тис. римських громадян отримали по 200 югерів землі. Колонізація мала посилити римський вплив на провінції та розрядити ситуацію в Італії. Плутарх повідомляв про активність Гая Гракха наступне:

«Не зважаючи на те, що він мав стільки роботи, він не відчував втоми, все виконував дуже швидко, так що навіть ті, хто ненавидів його та побоювався, дивувалися з його талантів та наполегливості, з якою він усе виконував».

Однак, спроба Гая дарувати громадянство союзним Риму італійським общинам спричинило втрату популярності. Тодішній консул Гай Фанній у своїй промові сказав: «Чи ви думаєте, що тоді, як союзники дістануть право громадянства, для вас іще залишиться місце на зборах або ігрищах і святах? Чи не розумієте, що вони заберуть у вас усе?».

Як результат – Гай Гракх не був обраний на посаду трибуна на 121 р. до н.е. Головним опонентом реформатора став консул Луцій Опімії, який отримав від сенату майже диктаторські повноваження для приборкання бунту. Відбулися сутички, в результаті яких активні прихильники Гая Гракха (біля 3000) були вбиті. Сам Гай участі у сутичці не приймав, він намагався сховатися, але коли його оточили – покінчив життя самогубством (інша версія – наказав рабу вбити його). Консул Опімії пообіцяв за голову бунтівного реформатора стільки золота, скільки вона буде важити. Приятель Опімія Септумулей відрубав Гаю голову, вийняв мозок та залив її свинцем (для ваги). Сенатори заплатили. Труп вбитих кинули до Тибру, їх майно конфіскували на користь держави. Але плебеї пам'ятали своїх заступників, на їх кошти у Римі біли встановлені статуї братам Гракхам а місця їх смерті були оголошені священними.

Реформи братів Гракхів оцінювалися неоднозначно як сучасниками, так і наступниками (одні вбачали в них спробу відновити полісні цінності, інші – перші паростки майбутньої кризи республіки). Сенатори-переможці взялися за ревізію аграрного законодавства. Постановою 119 р. до н.е. було вирішено, що державна земля, яка опинилася в приватних руках, автоматично переходить в категорію їх власності. А закон 111 р. до н.е. звів нанівець усі аграрні перетворення, оскільки він дозволив вільний продаж отриманих земель, чим моментально скористалися нові власники дрібних ділянок. Однак, сенатори не скасували хлібного закону, оскільки вбачали в ньому можливості маніпулювати плебсом та не скасували судові та податкові привілеї вершників.

8. Загострення внутрішньополітичної боротьби. Військова реформа Гая Марія.

Внутрішньополітичний розвиток Римської Республіки кінця II ст. до н.е. характеризувався загостренням політичного протистояння між популярями та оптиматами. З діяльністю обох угруповань (партіями) ми вже зустрічалися під час вивчення питань, пов'язаних із реформаторською діяльністю братів Гракхів. Оптимати та популярі не були класичними партіями у нашому розумінні цього слова. Вони не мали стійкої організації чи програмних дій. Члени таких угруповань могли переходити на сторону ворога, якщо вони були не згідні із головними принципами діяльності. Наприклад, вершники – один із заможних станів тогочасного римського суспільства – переходили від одного угруповання до іншого. Крім них можна навести приклад міського плебса, який був розбещений дарунками і в ряді випадків приймав активну діяльність то в одному, то в іншому середовищі. Ворогуючи «партії» (угруповання) інколи вдавалися до озброєння рабів, які боролися проти опонентів.

Нове загострення протистояння відбулося під час так званої Югуртинської війни (111-105 рр. до н.е.). Війна була викликана політикою римлян щодо нумідійців. Ми знаємо, що ці кочовики виступали у якості союзників римлян під час Другої та Третьої Пунічних війн. Після перемоги над Карфагеном вся його колишня територія була перетворена на провінцію Африка (146 р. до н.е.). сюди переселялися римські колоністи, купці, лихварі. Крім Африки вони активно проникали в середовище нумідійців, де своєю діяльністю та зверхністю викликали зрозумілі невдоволення місцевого населення. Тогочасний цар нумідійців – Югурта – виступив проти римлян.

Власне нас цікавить не стільки війна, скільки її наслідки. Справа у тому, що зіткнення з Югуртом продемонстрували плачевний стан римської армії. Командири, отримуючи від царя щедрі подарунки, програвали битви. Понизився бойовий дух, збільшилися випадки дезертирства та переходу на бік ворога. Югурта фактично став володарем всієї північної Африки.

Ситуація змінилася, коли з Риму прибув Гай Марій. Цей полководець походив з простої селянської родини, він був не освіченим, оскільки з презирством ставився до грецьких вчителів. Але відсутність належної освіти не завадила йому стати хоробрим та талановитим полководцем. У 119 р. до н.е. він був обраний народним трибуном, а під час Югуртинської війни зміг завоювати популярність серед вояків. Враховуючи це + обіцянка розгромити нумідійців – все це сприяло обранню Марія на консульство у 107 р. до н.е. Після цього він переїхав до Африки, де став на чолі деморалізованої римської армії.

Гай Марій розумів необхідність реформ у армії. Риму потрібні були хоробрі та загартовані вояки, які б змогли реалізувати амбіційні плани щодо підкорення тогочасного світу. Ми знаємо, що римська армія століттями комплектувалася за майновим принципом, який ще запровадив своєю реформою шостий римський цар – Сервій Туллій. Недоліком цієї форми було те, що у армії могли служити люди із відповідним майновим статком. Отже, значна частина бідного населення була позбавлена такої привілеї.

Марій вирішив змінити цю традицію і почав набір до армії всіх бажаючих, звертаючи увагу не на походження чи статки, а виключно на бажання та військову підготовку. Ті, хто відтепер стояв вояком, повинен був прослужити протягом 16 років, протягом яких вояк отримував державну зарплатню. Після закінчення строку служби людина проголошувалася ветераном і наділялася землею (як винагородою). Крім цього Марій пообіцяв рівно розподіляти військову здобич поміж всіма вояками.

Як не дивно, але сенатор не чинили жодних перепон проведенню цієї реформи. Вона розраховували, що пролетарські та плебейські маси просто не будуть бажати служити в новій армії. Але, констатуємо факт того, що сенатор помилялися. Спокушені можливістю отримати гроші, а, згодом, землю, біднота потяглася на приймальні військові пункти. Марій запровадив у новій армії жорстоку дисципліну (процедура децимації – публічна страта кожного десятого воїна за жеребом) і привчав вояків витримувати складні умови табірної життя. Він поділив армію на умовно невеликі загони – когорти, які в свою чергу поділялися на більш дрібні з'єднання – маніпули – по 200 чоловік. Все це посилювало маневреність армії.

Після реформи армії Марій отримав досить потужну бойову машину, за допомогою якої він наніс кілька поразок Югурті. Нумідійський цар був виданий римлянами своїми співвітчизниками. Югурта потрапив до рук одного з помічників Марія – Корнелія Сулли, який прославився „полоненням” нумідійського царя. Марій отримав право на тріумф, під час якого він провів за своєю колісницею полоненого Югурту (згодом цар був задушений у римській в'язниці).

Крім переможної Югуртинської війни римська армія нового візця повинна була знову випробувати свої сили на полі битви. У 105 р. до н.е. на територію Галлії та Італії з півночі вторглися племена германського походження – кимври та тевтони, які у кількості кількох сот тисяч чоловік переселялися у пошуках нових земель.

Ми знаємо, що римляни не були готові до такого перебігу подій і відчували брак військової сили. Вони вдалися навіть до озброєння рабів (Друге повстання рабів на Сицилії – 104-101 рр. до н.е.). Марій терміново був викликаний з Африки і ще раз обраний консулом. Він знову очолив військо і у двох битвах (102 р. до н.е. - Акви Секстієви (Нарбонська Галлія) та у 101 р. до н.е. – при Верцеллах (Цизальпійська Галлія)) розгромив германців. Марій здобув славу, армія його обожнювала. Крім цього було здобуто біля 80 тис. полонених, які були продані у рабство. Марій знову отримав право на тріумф.

Отже, на практиці була доведена ефективність військової реформи Гая Марія. Рим отримав професійну, боездатну армію, яка була віддана своєму полководцю і фактично незалежна від громадянських органів влади (від Сенату та Народних зборів). Крім цього, відтепер питання, пов'язані із армією, тісно перепліталися із питаннями аграрної політики, оскільки ветерани повинні були отримувати землю в якості винагороди. Марій перебував на вершині своєї популярності. Навколо нього згуртовувалися його прибічники, які походили з різних станів та називалися «маріанцями». Армія перетворилася у відчутну політичну силу, з якою варто було рахуватися, і яка не могла перебувати осторонь політичної боротьби, яка тривала протягом всього I ст. до н.е.

Тема 18. Пізня Римська республіка.

План:

План.

- 1. Римська республіка на початку I ст. до н.е.**
- 2. Диктатура Корнелія Сулли та повстання під проводом Спартака.**
- 3. Криза Римської республіки.**
- 4. Другий тріумвірат та падіння Римської республіки.**

1. Римська республіка на початку I ст. до н.е.

В 100 р. до н.е. Марій в шостий раз був обраний консулом. Це порушувало римську практику магістратури. Але, враховуючи популярність героя та рятівника батьківщини, сенатори та народні збори «заплющували очі». Маріанці вимагали наділення свого лідера необмеженими повноваженнями. Фактично Марій стояв на межі проголошення своєї диктатури. Марію вдалося провести закони щодо своїх ветеранів, значна частина яких отримала земельні наділи. Ветерани біли розселені по Африці та Нумідії, інші отримали землі у Цизальпійській Галлії. Цікаво, що всі ці заходи Марій здійснював не сам (очевидно бракувало освіти), а руками своїх прибічників, зокрема, народним трибуном Сатурніном. Однак подальші дії Марія були обумовлені небажанням ділитися славою із своїм надмірно активним прибічником. Сатурнін теж отримав популярність, при чому майже рівноцінну популярності Марія. Це було небезпечно для полководця і той вдався до насильницьких дій проти свого соратника. Сатурнін був підступно вбитий – з цього вбивства у Римі була започаткована практика політичних вбивств, які так активно будуть практикуватися протягом останнього століття Республіки. Римляни занадто захопилися внутрішньою боротьбою, яка супроводжувалася політичними вбивствами. У ранці вулиці міста були у буквальному розумінні цього слова вкриті трупами прибічників та противників Марія.

Зрозуміло, що внутрішній конфлікт сприяв послабленню римлян чим скористалися італіки. Вони були ображені тим, що їм не надають права римського громадянства. Італіки проголосили відокремлення від Риму і створення своєї незалежної держави. Рим швидко відреагував на прояв сепаратизму. Боротьба проти італіків отримала назву Союзницька війна (91 – 88 рр. до н.е.). Це був складний конфлікт. Римляни втратили контроль над Кампанією та Етрурією. У боротьбі з італіками зазнав поразки сам Марій. Для виходу з кризового стану римляни погодилися поділитися громадянством. Згідно із законом 90 р. до н.е. всі італіки, які зберегли вірність Риму, автоматично отримували римське громадянство. У 88 р. до н.е. громадянство отримали ті, хто протягом 60 днів склали зброю. Ті, хто не хотів здаватися на таких умовах були фізично знищені. Під час придушення останніх спалахів виступів італіків прославився своєю жорстокістю Корнелій Сулла.

Сулла таким чином набрав ще певну кількість балів до своєї популярності серед римлян (перші бали він отримав, коли полонив Югурту). Зрозуміло, що Марій ревниво ставився до свого союзника (пригадаємо події, пов'язані із Сатурніном). Для того, щоб позбутися Сулли був знайдений досить зручний привід. У 88 р. до н.е. на римську провінцію Азія напав цар Понтійського царства – Мітридат VI Євпатор. Цей правитель був сповнений амбіціями і прагнув встановити контроль над значною частиною Малої Азії та причорноморським регіоном. З цією метою він захопив Вірменію, Колхіду, Боспорське царство, нав'язав союзні договори Херсонесу та Ольвії (допомога у боротьбі проти скіфів). Наступною жертвою його зовнішньої політики мав стати Пергам, але той увійшов до складу Риму (пригадаємо славнозвісний та сумнівний «Заповіт Аттала III»). Мітридат вирішив відвоювати цю територію.

Вторгнення Мітридата VI Євпатора до римської провінції Азія супроводжувалося вирізанням римських громадян та їх прихильників (від 80 - 100 тис. чоловік). Мітридат загрожував захопити Грецію та Македонію. Для боротьби з ним була надіслана римська армія під проводом Сулли, який розгромив понтійського царя біля проток. У 85 р. до н.е. між Римом та Понтом був укладений мир, за яким понтійці звільняли всі захоплені території і сплачували контрибуцію. Але на цьому конфлікт з Понтом ще не було вичерпано. Протягом 83-82 та 74-68 рр. до н.е. римляни знову змушені були воювати з Мітридатом.

Саме для війни з ним раптово і став потрібний Сулла. Можливо Марій допускав загибель Сулли на східній війні. Крім цього Марій активно підтримував противника Сулли – Цинну, якого вдалося провести на посаду консула замість Сулли. Відтепер Марій змушений був протистояти Цинні. Складалося враження про якесь зачароване коло. Однак у процес протистояння втрутилися вищі сили. Марій вмер своєю смертю, а Цінна загинув від рук повсталих вояків.

Наприкінці 80-х рр. I ст. до н.е. Римська республіка поринула у криваве політичне та військове протистояння – громадянську війну. Учасники подій – представники двох непримиримих таборів: «маріанці» – прихильники вже померлого на той час Гая Марія (їх очолював син померлого – Гай Марій Молодший та консул Гай Норбан) та «сулланці» – прибічники Луція

Корнелія Сулли. Лідери обох угруповань мали різне бачення подальшого розвитку республіки, розходилися у питанні щодо італіків та їх можливості впливу на політичний розвиток Риму.

Активна фаза протистояння розпочалася після того як Сулла повернувся зі Сходу, де він успішно протистояв військам понтійського царя Мітридата VI Євпатора. Навесні 83 р. до н.е. Сулла висадився у Брундізії разом із 40-тисячним військом. За законом він був зобов'язаний розпустити армію і приїхати до Риму для доповіді перед сенатом. Але Сулла не зробив ні першого, ні другого. Він встановив контроль над південною Італією і почав концентрувати тут своїх прихильників. До Сулли приєднувалися представники родової знаті (оптимати), прості солдати, які спокусилися на обіцянки Сулли роздавати своїм прихильникам землі, частина військової еліти, яка за це отримала підвищену платню тощо. Серед найбільш впливових політиків на сторону Сулли перейшли Помпей та Красс. Перша сутичка відбулася біля м.Канузій (за повідомлення Плутарха в битві загинуло 7000 тис. вояків Норбана та 60 вояків Сулли).

Після перемоги вже у 82 р. до н.е. Сулла повів свою армію на Рим. Чисельно армія «маріанців» переважала армію «сулланців», але перша була частково укомплектована з малодосвідчених італіків (зокрема, 6 тис. самнітів), а друга – з загартованих у боях легіонерів. Сулла без перешкод увійшов до столиці, але вже 1 листопада 82 р. до н.е. до Риму підійшла армія «маріанців». Вирішальна битва, яка відбулася біля Коллінських воріт, відзначалася надмірною жорстокістю – фактично вирішувалася подальша доля республіки. Історик Аппіан оцінював загальне число загиблих у 50 тис. осіб. Ще близько 7 тис. полонених (переважно самнітів) Сулла наказав стратити на Марсовому полі. Гай Марій Молодший покінчив життя самогубством. «Маріанці» були розсіяні і рятувалися втечею: в Іспанії проти Сулли декілька років боровся Квінт Серторій, існувало й вогнище боротьби на Півночі Африки.

2. Диктатура Корнелія Сулли та повстання під проводом Спартака.

Перемогу у громадянській війні 83 – 82 рр. до н.е. здобув Сулла, що відкрило йому шлях до диктатури і стало початком кінця Римської республіки. Історик Аппіан з цього приводу зазначав наступне: «Війна знищила все. Як правило, в одній битві гинуло 10 000-20 000 чоловік, а в околицях Рима з обох сторін загинуло 50 000. По відношенню до всіх хто залишився живий, по відношенню до міст Сулла не зупинявся ні перед якими жорстокостями до тих пір, поки він не оголосив себе одноосібним владикою всієї Римської держави на той термін, який здавався йому бажаним і потрібним». (Римська історія. Громадянські війни, I, 82).

Корнелій Сулла (138 – 78 рр. до н.е.) походив із давнього патриціанського роду Корнеліїв і доволі рано здійснив успішну політичну та військову кар'єру.

Після перемоги над «маріанцями» у 82 р. до н.е. Сулла відродив магістратуру диктатора, яка не запроваджувалася з часів Пунічних війн. Слухняний та заляканий сенат погодився надати Суллі надзвичайні повноваження, причому порушуючи давню традицію – диктатор мав перебувати при владі не більше ніж 6 місяців. Сулла ж отримав диктатуру пожиттєво.

Новації:

- була відроджена цензова система Сервія Туллія, за якою усі питання вирішувалися перевагою голосів представників елітних верств населення у центуріальних коміціях;
- влада народних трибунів була суттєво обмежена (відтепер вони лише мали право захищати інтереси лише окремих плебеїв а їх рішення мали проходити через сенат);
- встановлено чіткий порядок проходження посад (ту саму посаду можна було зайняти лише через 10 років);
- створено постійні судові комісії з карних справ;
- чисельність сенаторів збільшено до 600 осіб (за рахунок 300 відвертих «сулланців»);
- запровадження проскрипцій (від лат. «proscribo» – «оголошувати»). Саме таким засобом Сулла вирішив боротися проти «маріанців» та будь-яких політичних опонентів. Мова йшла про списки неблагонадійних, особи яких оголошувалися поза законом. Будь-хто, хто вбивав людину зі списку або доносив на неї отримував частину майна страченого. Це породило колосальні зловживання, оскільки до списку потрапляли просто багаті люди. Таким чином Сулла прагнув стабілізувати фінансову ситуацію в країні та збільшити свої власні статки. Майно проскрибованих продавали на аукціонах, що дало можливість розбагатіти окремим римлянам, наприклад, Марку Ліцінію Крассу. Терор захлинув Рим – людей вбивали на

вулицях, через проскрипції родичі вирішували питання щодо успадкування майна. Родичам проскрибованих заборонялося перебувати в жалобі та займати будь-які посади. За дуже приблизними підрахунками жертвами репресій стали 90 сенаторів та 2,6 тис. вершників. Раби проскрибованих отримували свободу та ставали особистими клієнтами Сулли (від 10 до 40 тис. осіб). Під репресії потрапляли окремі міста та цілі общини, які в свій час підтримували Марія, проти них були спрямовані каральні загони. Завдяки конфіскаціям Сулла накопичив колосальні земельні та грошові статки, завдяки чому він наділив своїх прихильників земельними наділами по 30 югерів (7,5 га). Система проскрипцій не була ліквідована разом зі смертю диктатора. Відомо, що наступне покоління політиків: Цезар та Август, Помпей та Антоній практикували цей засіб у боротьбі зі своїми опонентами.

Завершення диктаторської кар'єри Сулли було абсолютно несподіваним – у 79 р. до н.е. диктатор добровільно склав із себе повноваження і зрікся влади, мотивуючи це тим, що він «виконав завдання перед Республікою». Через рік (у 78 р. до н.е.) Сулла помер від хвороби шкіри (чи нирок). Є припущення, що політика було вбито. Його прах був урочисто похований у гробниці на Марсовому полі.

До сих пір немає одностайності в оцінці життя та діяльності Сулли. Будучи видатним полководцем, він користувався повагою та авторитетом серед вояків. Щодо особистих якостей, то вони були дуже суперечливими: сміливість поєднувалася із гострим розумом та хитрістю (недаремно його називали «напівлевом» та «напівлисом», причому лис вважався набагато небезпечнішим), він відзначався надмірним егоїзмом, амбіціями, жорстокістю, жадобою до грошей та розваг. При цьому він був освіченою людиною – добре знався на грецькій літературі та філософії. З іншого боку вірив у долю (фаталіст), був надмірно забобонний. Своєю покровителькою він обрав богиню Венеру і особисто додав до свого імені прізвисько «Фелікс» – «Щасливий».

Повстання під проводом Спартака. Але жодне з повстань на Сицилії не йшли у порівняння із наймасштабнішим виступом рабів за всю історію Античності. Мова йде про повстання під проводом Спартака (74 – 71 рр. до н.е.). У 74 р. до н.е. в одній з гладіаторських шкіл м.Капуя, яка належала ланісті (вчитель на начальник гладіаторів) Лентулу Батіату виникла змова 200 гладіаторів. Змовників викрили, але понад 70 гладіаторів втекли зі школи та сховалися на схилах Везувія. Очолив втікачів Спартак, який мав фракійське походження. До Спартака почали приєднуватися раби з навколишніх віл, що дозволило їм вперше розгромити римський загін, що був висланий з Капуї. Лише після цього розгрому у Римі зрозуміли усю небезпеку виступу рабів. Проти Спартака виступив 3-х тисячний загін пропретора Гая Клодія Глабра, який взяв в облогу табір повстанців на Везувії. Раби організували втечу з вулкану та розгромили римський загін. Військо повстанців зросло до 70 тис. осіб.

Повсталі захопили південь Італії. Спартаку вдалося організувати розрізнені загони його прихильників: було створено раду військових командирів, куди увійшли інші лідери повстанців – галл Крікс, германець Еномай та ін., практикувалися навчання воїнів, панувала сувора дисципліна. Навесні 72 р. до н.е. проти повстанців виступили дві консульські армії. Спартак захопився ідеєю вивести свої війська за межі Італії і розійтися по домівках, але це спричинило розкол серед його прихильників. 30-тисячний загін Крікса залишився на півдні півострова і моментально був розгромлений претором Аррієм. Спартаку, який рухався на північ разом із 120 тис. його прихильників, вдалося розгромити обидві консульські армії (цікаво, що військові маневри Спартака у 1806 р. повторив Наполеон Бонапарт у битві під Йєною). Але згодом із незрозумілих причин Спартак відмовився йти далі на північ і, оминаючи Рим, знову рушив на південь півострова. Що сталося? Історики до сих пір не мають відповіді на це питання. У Римі панувала паніка, з великими складнощами було сформовано 6 легіонів, які очолив соратник диктатора Сулли – Марк Ліциній Красс. Спартак вирішив перебраться до Сицилії, але його обманули пірати (не виконали домовленість та не забезпечили переправу кораблями). Ця невдача спричинила черговий розкол серед повстанців. Остання битва між Спартаком та римлянами відбулася біля міста Брундізій у 71 р. до н.е. Спартак боровся у перших рядах, був поранений та загинув. Повстанці були розсіяні і полководці Гней Помпей та Марк Лукулл довершили їх розгром. Більше ніж 6 тис. полонених було розіп'ято вздовж дороги від Риму до Капуї.

Оцінка особистості Спартака доволі неоднозначна. Він відносився до категорії історичних осіб, про яких склали легенди, але дуже мало історичних відомостей. Римські історики ніколи не намагалися описати Спартака та його бунт, оскільки війна з рабами вважалася принизливою. Але навіть у поверхневих повідомленнях можна відчути певне захоплення його талантами полководця та т.зв. «душевний магнетизм». Наприклад, історик-бібліограф Плутарх повідомляв про нього наступне: «... він більше був схожий на освіченого елліна, ніж на варвара...», а історик Саллюстій стверджував: «... він був величний своєю силою і тіла, і душі». Судячи з того як успішно йому вдалося організувати справжню армію з рабів, він володів силою переконання, вмів знаходити спільну мову з іншими, підкорював своєю відвертістю та прямою. На відміну від ватажків повстань на Сицилії Спартак не прагнув проголосити себе царем, він доволі простий спосіб життя.

3. Криза Римської республіки.

Окрім повсталіх рабів римляни стикнулися ще з однією проблемою: в Середземному морі панували пірати, які мали свої бази у Кілікії, Памфілії та Ісаврії. Дії піратів паралізували торгівлю, у Римі почали відчувати нестачу привізного хліба. Ветерани Сулли, які колись отримали землю за службу, досить швидко розорялися і продавали свої наділи багатіям. В народі все частіше згадували роки Марія, який представляв колись інтереси популярів. Серед таких прибічників слід виділити молодого Юлія Цезаря, який був племінником дружини Марія. Навіть такі запеклі сулланці як Помпей та Красс, які у 71 р. до н.е. розгромили повсталіх рабів Спартака, змушені були відмовитися від жорстокої політики свого патрона. У 70 р. до н.е. Помпей та Красс стали консулами і проголосили цілий ряд популістських заходів: народним трибунам були повернуті їх повноваження, відновлювалася безкоштовна роздача хліба тощо. Таким чином Помпей та Красс наблизилися за своїми поглядами до популярів.

Помпей отримав завдання звільнити Середземне море від піратів. У його розпорядженні був римський флот, який нараховував біля 500 кораблів + 120 тис. вояків. Помпей справився із завданням протягом 3 місяців. Переважна більшість піратів була знищена, ті ж хто залишився в живих були розселені у глибинних районах провінції Ахайя.

Приблизно у ті ж самі роки римляни продовжували воювати з Мітрідатом Понтійським. У 66 р. до н.е. головнокомандувачем римської східної армії був призначений Помпей, якому вдалося остаточно розгромити Мітрідата (цар втік до Боспору, де й помер) і приєднати його володіння до Риму. Отже, з ліквідацією Понтійського царства вся Мала Азія опинилася під контролем римлян.

У 63 р. до н.е. Помпей розгромив залишки імперії Селевкідів - Сирію (її більша частина потрапила під контроль Парфії), поставив у залежність від Риму Вірменію та Іудею (Єрусалим). Римляни вийшли до кордонів з Єгиптом. Завдяки перемогам на Сході, до небувалих висот піднявся рейтинг Помпея. Все це викликало заздрість з боку двох інших видатних політиків – Красса та Цезаря. Всі із побоюваннями очікували повернення Помпея зі Сходу (фактично, все це нагадувало Суллу).

Однак, очікування не завадили римлянам і надалі займатися активною політичною боротьбою. Головними силами протистояння були вже відомі нам угруповання оптиматів та популярів. В цей час на політичну арену виходять такі неординарні особистості як Марк Туллій Цицерон, який прославився своїм ораторським даром та судовими процесами. Цицерона можна назвати політичним флюгером. Він спочатку представляв інтереси популярів, згодом перейшов до оптиматів. На 64 р. до н.е. він розробив програму соціального устрою Римської держави, яку умовно називають програма „узгодження станів”, зміст якої полягав у закріпленні за кожним станом свого місця у суспільстві та регуляцію відносин між ними.

Поки Помпей переможно закінчував „східну кампанію”, Цицерон працював над своєю програмою, а Цезар та Красс прораховували перспективи свого політичного майбутнього і поступово зближували свої позиції, в Римі стався неординарний випадок, який увійшов в історію під назвою змови Катиліни.

Катиліна походив з розореної аристократичної родини і за своїми переконаннями був ярим сулланцем. Він програв Цицерону консульські вибори 64 р. до н.е. і висунув свою кандидатуру на виборах наступного 63 р. до н.е. Навколо Катиліни поступово створювалося угруповання, куди увійшли окремі сенатори, представники розорених громадянською війною аристократичних родів,

збіднілі ветерани Сулли, пролетарі та молодь. Крім римських громадян Катиліна шукав підтримки у етрусків та галлів. Об'єднувало всі ці різноманітні верстви бажання врегулювати боргові проблеми. Справа у тому, що питання про борги було у Римі на 1 ст. до н.е. не менш актуальним ніж аграрні питання у 2 ст. до н.е. Головне гасло прибічників Катиліни на 62 р. до н.е. – знищити боргові зобов'язання.

Цицерон, який посприяв черговому провалу Катиліни на виборах, знав про популярність Катиліни серед боржників. Не маючи змоги знищити Катиліну фізично, Цицерон діяв тією зброєю, яка була йому доступна – словом. Він виступав із звинувачувальними речами проти Катиліни. Ці промови жваво підтримувалися купцями, власниками будинків та майстерень, які виступали кредиторами та побоювалися втратити своє майно. Прибічники Катиліни почали переслідуватися по всьому Риму та Італії. Сам Катиліна змушений був тікати з Риму до Етрурії, де він почав збирати армію з своїх прибічників. Цицерон отримав надзвичайні повноваження. Його агенти відшуковували та знищували катілінаріїв. В кінці-кінців проти Катиліни була відправлена римська армія, яка розгромила бунтарів біля міста Пісторія (в Етрурії). Катиліна загинув, а його прибічники розбігалися. По сьогодні точаться дебати з приводу цієї події. Римські джерела з цього приводу настільки тенденційні і негативно ставляться до Катиліни та його смуги, що нам важко відновити реальний перебіг подій. Катиліна явно був далеким від розв'язання аграрного питання, а його рух не мав чіткої соціальної основи. Ще один аспект: чи був зв'язаний із Катиліною Юлій Цезар, який можливо здійснив перевірку на міцність Республіки.

Цицерон отримав лаври захисника Республіки, а про невдачу Катиліну та його незрозумілий рух швидко забули. Головна новина, яка на кінець 62 р. до н.е. турбувала римлян – повернення зі Сходу Помпея. Популярний переможець Мітрідата та вірменів, сирійців та іудеїв у грудні 62 р. до н.е. повернувся до Італії. Всі очікували повторення сценарію 83 р. до н.е., коли повернувшись зі Сходу Сулла на чолі армії захопив Рим а встановив там диктатуру. Але Помпей не повторив „подвиг” Сулли. Він наказав розпустити свою армію і в'їхав до Риму як приватна особа. Виступаючи перед сенаторами із звітом, Помпей вимагав від них дозволу на виділення землі для його ветеранів та закріплення всіх нововведень Помпея на Сході. Сенатори затягували з відповіддю, а коли Помпей почав наполягати на ній, сенатори відповіли відмовою. Отже у Помпея були причини для того щоб образитися на сенаторів.

У 59 р. до н.е. до Риму з Іспанії приїхав Юлій Цезар для того, щоб балотуватися на посаду консула. Приблизно в цей же час Цезар розпочав зближення із Помпеем та Крассом. Всі три політики були об'єднані протистоянням із Сенатом. Цезар виступав від імені популярів, Помпей був невдоволений тим, як розподілялися земля між його ветеранами, Красс образився на сенаторів за те, що вони, на його думку, недостатньо віддячили йому за розгром Спартака. Між трьома політиками, які не були друзями та приятелями, виникла потреба в об'єднанні зусиль для протистояння проти спільного ворога. Так виник Перший тріумвірат (59 – 53 рр. до н.е.) – політичний союз трьох найвпливовіших політиків тогочасного Риму: Гнея Помпея, Гая Юлія Цезаря та Ліцинія Красса. Учасників союзу називали тріумвірами.

Цезар намагався зрівнятися із своїми соратниками-конкурентами у славі та популярності і тому домігся дозволу на найбільш відому в його житті військову кампанію – підкорення території галльських племен. Так почалися славнозвісні Галльські війни (58 – 52 рр. до н.е.). Перебіг подій, активним учасником яких був сам Юлій Цезар, були викладені у „Записках про галльську війну”. Завдяки війні і остаточному підкоренню Галлії, римляни отримали дуже великі скарби, землі та рабів, а Цезар – небувалу популярність та відшліфовану армію, яка обожнювала свого полководця. Все це було потрібно Цезарю для наступної політичної боротьби. Головним результатом завойовницької кампанії було не стільки завоювання величезної території, скільки збагачення Цезаря та формування відданої йому армії. Поки Цезар на чолі із своїми легіонами долав галлів у Римі склалася досить напружена ситуація. У Цезаря був своєрідний агент – Клодій, який за допомогою плебсу проводив один за одним закони, мета яких полягала в зміцненні позицій Цезаря шляхом популістських заходів (повернення до роздання дешевого хліба, вигнання Цицерона за незаконну страту катілінаріїв тощо). Крім цього Клодій таємно озброював рабів та створював цілі загони прибічників Цезаря, які наводили жах на оптиматів. Ті, в свою чергу, практикували подібні явища. В Римі панував хаос, політичні вбивства, розбрат, підкупи під час виборів тощо. Складалася сприятлива ситуація для Помпея. В ньому вбачали людину, яка спроможна навести

елементарний порядок. Можливо сам Помпей спровокував таку ситуацію, шукаючи цілком законний шлях до встановлення своєї диктатури. Ситуація цьому сприяла ще й тому, що Цезар був зайнятий у Галлії, а Красс відправився на Схід У Сирію, з метою здобути там перемогу і тим самим збільшити свої шанси на владу.

Тріумвірат – домовленість трьох політиків – постійно давав збої. У 53 р. до н.е. Красс загинув біля Карри у війні із парфянами. Фактично Тріумвірат припинив своє існування. У 52 р. до н.е. загинув агент Цезаря – Клодій. Еліта римського суспільства на чолі із Цицерон звернулася до Помпея з проханням навести лад та врятувати Республіку від хаосу. Помпей, здавалося, очікував саме такого розвитку подій. Він наказав ввести до міста війська і домігся проголошення себе диктором. Отримавши таким чином необмежену владу, Помпей розпочав переслідувати прибічників Юлія Цезаря, в якому він вбачав свого конкурента.

4. Другий тріумвірат та падіння Римської республіки.

Смерть Юлія Цезаря спричинила стан розгубленості не лише в середовищі його прибічників, але й у таборі його противників. Брут та Кассій сподівалися, що вони здобудуть славу героїв та тирановбивць. Але замість цього вони були проголошені ворогами римського народу. Поховальна церемонія переросла у сутички між цезаріанцями та оптиматами. Вбивці Цезаря змушені були втекти з Риму. Начальник римської кінноти – Лепід – ввів до Риму війська. Тодішній консул – Марк Антоній виступив з пропозицією умиротворення, пояснюючи це тим, що у випадку визнання Цезаря узурпатором та тираном слід відмінити всі його розпорядження. Це не зовсім відповідало планам тогочасної еліти і загрожувало зовнішньополітичній стабільності Республіки. Цезаря не проголошували тираном і його вбивць не карали.

Сам Антоній, який до цього часу перебував в найближчому оточенні Юлія Цезаря, почав встановлювати свій контроль над армією та Сенатом. Однак Антоній здійснив дуже велику помилку, яка відвернула від нього більшість цезаріанців – він погодився не карати вбивць Цезаря.

Незадоволені такими діями Антонія цезаріанці почали шукати іншу людину і зупинилися на 19-річному Октавіані, який доводився внучатим племінником Цезаря (онуком його рідної сестри) та був усиновлений диктатором. Невдовзі після вбивства свого дядька він повернувся до Риму з Іллірії і проголосив дотримання політики свого попередника. Октавіан щедро розрахувався із своїми прибічниками. Антоній, який вбачав у Октавіані серйозного конкурента своїм політичним планам, змушений був миритися із молодиком. Антоній та Октавіан були різними людьми. І справа не тільки у віці (Антоній був у два рази старшим за Октавіана). Октавіан волів діяти не силою, а розумом. Він був досить тонким психологом та вмів підбирав людей для свого оточення. Крім цього Октавіан був непоганим дипломатом і, враховуючи його спроби конкурувати із Цицероном, непоганим оратором. Цицерон прославляв Октавіана. Він його називав „...богоподібним хлопцем, який надісланий Юпітером для збереження республіки...”.

Октавіан досить швидко пішов на примирення з опитамати. Далі – більше: Брут та Кассій (вбивці Цезаря) отримали під свій контроль декілька східних римських провінцій. Чим можна пояснити таку поведінку? Можливо Октавіан таким чином прагнув забезпечити собі тили для боротьби із своїм головним ворогом – Антонієм.

Протистояння між двома «спадкоємцями» Цезаря дійсно розпочалася. Антоній був розбитий біля Мутіни в Цизальпійській Галлії і відступив до Нарбонської Галлії, де він об'єднався із військами Лепіда. Фактично під контролем Антонія перебували усі західні римські провінції.

Октавіан змінив тактику і домігся укладання угоди зі своїми ворогами. У 43 р. до н.е. біля міста Бононії був укладений договір, який увійшов до історії під назвою Другий Тріумвірат (43 – 31 рр. до н.е.). Тріумвіри (Октавій, Антоній та Лепід) зобов'язувалися протягом 5 років дотримуватися миру та ненападу. Цікаво, що вперше в римській історії угода, яка переросла у закон, не була проведена через народне зібрання, а вступила у силу автоматично. Тріумвіри зобов'язалися помститися за смерть Цезаря і розпочати війн проти його вбивць. Крім цього тріумвіри відродили практику проскрипцій, куди були занесені всі особисті вороги Цезаря – його вбивці, Цицерон, окремі багатії. Їх майно конфісковувалося на користь держави. За донос на свого хазяїна раб отримував винагороду та свободу. По країні почалися хвиля репресій.

Репресуючи ворогів Цезаря, тріумвіри проголосили війну його вбивцям. Антоній, який тоді командував римською армією, зустрівся із військами Брута та Касія біля Філіпп (Македонія). Вороги римського народу були розбиті. Вбивці Цезаря змушені були покінчити життя самогубством. Переважна більшість вояків їх армії перейшла на сторону тріумвірів. Перемога під Філіппами була і символом єдності тріумвірів, і символом розпаду тріумвірату. Справа у тому, що між Октавіаном та Ліпідом виникли непорозуміння і зі складу Тріумвірату вибув самий незначний гравець. Лепід у якості компенсації отримав Африку, Октавіану підпорядковувалися всі західні провінції, а Антоній продовжував воювати на Сході. Тут він вдався до репресій проти місцевих правителів, які «допомагали» ворогам римського народу. Будучи у Тарсі, Антоній зустрівся із Клеопатрою, яка прийшла вибачатися за свою поведінку і не підтримку тріумвірів під час боротьби із Брутом та Кассієм.

Клеопатра потягла Антонія за собою до Єгипту і ознайомила його із своїми планами щодо встановлення світового панування. За її задумом Антоній повинен був розбити парфян та розширити на схід володіння Єгипту. Після цього йому слід було підпорядкувати (або знищити) Октавіана і навіки поєднати свою долю із Клеопатрою. Поєднувалися він і вона, Рим і Єгипет, Захід та Схід. Не варто розцінювати ідеї Клеопатри у якості утопічних. Вона знала з ким має справу і знала чим вона жертвує для досягнення мети.

Тим часом, поки Клеопатра розповідала Антонію свої плани, в Італії вибухнуло повстання, яке переросло у справжню війну – так звана Перузінська війна. Спровокували війну дружина Антонія - Фульвія та його брат - Луцій. Родичів Антонія можна було зрозуміти. Після того як всі думки Антонія заповнила Клеопатра в Римі всі голосніше почали говорити про Антонія як про зрадника інтересів римського народу. Сам Антоній був далеко і тому лєвова частка образ та конфіскацій майна дісталася його родичам. Родичі Антонія зібрали справжню армію із своїх прибічників і виступили проти Октавіана. В кінці-кінців все закінчилося досить мирно. Антоній повернувся до Італії, заспокоїв своїх родичів, обнявся із Октавіаном і уклав з ним нову угоду у Брундізії. Запорукою дотримання угоди став шлюб Антонія на сестрі Октавіана – Октавії (Фульвія в цей час померла). Нові союзники спромоглися розв'язати ще одну проблему, яка називалася Секст Помпей. Це був один із двох синів Гнея Помпея, який після поразки при Мунді у 45 р. до н.е. погодився на мир. З того часу Секст жив в Сицилії і був досить небезпечною фігурою з точки зору живого символу помпейянців. Спочатку із Секстом прагнули домовитися – йому подарували окрім Сицилії – Корсику, Сардинію та Пелопоннес. Але, згодом, Октавіан проголосив Сексту війну і розгромив його.

Перемога над Секстом Помпеєм була знаковою для Октавіана. З цього часу він різко змінює свою поведінку і стиль політики. Він поступово зближається із римською знаттю. Вигідно одружується на одній з аристократок на ім'я - Лівія. Він також проголосив проскрипції закінченими. Всі податки, які повинні були сплатити багатії анулювалися.

В цей час Антоній на Сході розпочав війну з парфянами. Йому вдалося витіснити останніх з Сирії, але на цьому успіхи й припинилися. У 37 р. до н.е. Антоній знову зустрівся із Клеопатрою. Був укладений шлюб, який з точки зору римлян вважався незаконним. Крім цього, Антоній проголосив, що дарує Клеопатрі та її дітям Лівію, Сирію, Фінікію, Кілікію, Вірменію та Парфію (яку, ще правда слід було завоювати). Шлюб з Клеопатрою та дарування римських провінцій викликали спалах гніву в середовищі римлян. Все це було на руку Октавіану, який фактично отримував санкції на війну проти відступника та його ненажерливої коханки. Останньою краплиною стало оголошення заповіту Антонія, в якому він просив поховати його в Олександрії. Поети оспівували майбутні подвиги, по Риму та Італії переслідували єгипетських торговців, знищували все єгипетське. Октавіан вимагав на хвилі патріотичного піднесення, щоб всі мешканці західних провінцій принесли йому клятву вірності.

В таборі Антонія теж роздавалися голоси, які прагнули уникнути братовбивчої війни. Але Антоній, який в цей час почав дуже зловживати вином, залишився глухим щодо цих прохань.

Війна тривала недовго. Перша велика сутичка відбулася 2 вересні 31 р. до н.е. біля мису Акцій (біля Епіру). Флот Антонія та Клеопатри зазнав поразки. Переважна більшість сухопутної армії на чолі із своїми командирами перейшла на бік Октавіана, який в цей час мирно спав. Антоній та Клеопатра здавали свої позиції, вони без бою залишали цілі провінції, тікаючи до Олександрії. Місто готувалося до оборони. У 30 р. до н.е. Октавіан вторгся в межі останньої

елліністичної держави. 1 серпня 30 р. до н.е. він увійшов до Олександрії, де в цей час Антоній та Клеопатра покінчили життя самогубством. Територія Єгипту була приєднана до римської держави у якості особистого володіння Октавіана, який тут був проголошений спадкоємцем Птолемеїв.

У 27 р. до н.е. Октавіан прийняв титули «Август» («шанобливий», «благословенний») та «принцепс» – «перший серед рівних» (ім'я Октавіана було першим у списку сенаторів). Цей крок і слід розглядати як падіння Римської Республіки (510 – 30/27 рр. до н.е.). В Римі розпочалася нова епоха – епоха Імперії (30/27 рр. до н.е. – 476 р. н.е.).

Тема 19. Культура республіканського Риму. (винесено на самостійне вивчення)

Модуль 2.

Тема 20. Рання Римська імперія (доба принципату).

План.

- 1. Принципат як політичний режим.**
- 2. Принципат Октавіана Августа. (практичне заняття)**
- 3. Принципат представників династії Юліїв - Клавдіїв.**
- 4. Принципат представників династії Флавіїв.**
- 5. Принципат представників династії Антонінів («Золоте століття» імператорського Риму).**
- 6. Криза Римської імперії у III ст. (практичне заняття)**

1. Принципат як політичний режим.

Принципат (лат. *prīncipalis*, від *prīncers* — перший, головуючий) — умовний термін, яким позначається політична система ранньої Римської імперії (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.). Основи принципату були закладені реформами першого римського імператора Октавіана Августа (27 р. до н. е. — 14 р. н. е.), викликаними глибокою соціально-політичною кризою Римської республіки в I ст. до н. е. Мета реформ — відновити за допомогою сильної центральної влади політичну і соціальну стабільність, не пориваючи при цьому з республіканськими (полісними) традиціями. Формально влада, як і в республіканську добу, належала римському народу та Сенату, однак, відтепер останнє слово залишалося за імператором.

Октавіан Август та його наступники зосередили в своїх руках найвищу військову, цивільну і жрецьку владу, яка вважалася довічною, але не спадковою. Юридично вона була оформлена як сукупність ряду традиційних республіканських магістратур і повноважень, якими імператора «наділяли» сенат і народні збори: принцепс одночасно був і консулом, і цензором, і народним трибуном і верховним жерцем (головним понтифіком).

Таким чином, принцепс отримав наступні права:

- право скликати Сенат та керувати його засіданнями;
- право подавати законопроекти та накладати *veto* на прийняті сенаторами рішення;
- право регулярно обиратися на посаду консула;
- право призначати посадовців різних рангів;
- право здійснювати карне, цивільне та жрецьке правосуддя, розглядати питання про помилування;
- право комплектувати армію та призначати головнокомандувачів;
- право оголошувати війну та укладати міжнародні договори;
- мати власну скарбницю (ераріум).

Починаючи з Октавіана Августа, влада принцепса базувалася на особистому авторитеті імператора. Однак, не зважаючи на монополізацію влади в руках правителя, створювалася ілюзія балансу політичних сил – при імператорі діяв дорадчий орган влади – Рада принцепса (Консіліум), куди входили друзі імператора, окремі сенатори, консули та посадовці. Саме в межах Ради розроблялися закони, які потім (з позначкою «схвалено імператором») передавалися на затвердження у Сенат. Фактично це означало що такий проект автоматично набував статус закону. Згодом члени Ради отримали довічний статус перебування на посаді радника. При імператорі Адріані (117 – 138 рр.) Раду очолював начальник імператорської гвардії.

Республіканські органи влади (Сенат, Народні збори, магістратури) збереглися, але втратили значну частину своїх колишніх повноважень. Якщо в республіканський період вони фактично були підконтрольні римській правлячій олігархії (нобілітету), то тепер — принцепсу і його найближчим соратникам.

Функції та повноваження Сенату були суттєво обмежені. Фактично сенатори займалися лише затвердженням законів, які заздалегідь були підготовлені імператором та Радою імператора. Цікаво, що кожний принцепс намагався зберегти Сенат як інституцію, демонструючи таким чином свій «республіканізм» та «ілюзію народовладдя». За сенаторами були збережені судові та дорадчі повноваження.

Для приборкання та контролю над Сенатом імператорами було запроваджено наступні новації:

- кількість сенаторів була скорочена на 200 осіб;
- було скорочено число квесторів, що унеможливило збільшення числа сенаторів;
- для претендента на посаду сенатора було встановлено відчутний майновий ценз;
- за пропуск засідань на сенатора накладався штраф;
- статус сенатора став довічним (скал сенатського корпусу фактично припинив змінюватися);
- сенаторам заборонялося залишати територію країни.

Народні збори скликалися з певною періодичністю, але вони втратили статус загальнодержавного органу і фактично скликалися для вирішення громадських питань столиці.

Усі провінції імперії були поділені на дві категорії: імператорські та сенатські. Імператорські керувалися легатами, яких особисто призначав імператор, а сенатські — проконсулами та пропреторами. Фактично, сенатські провінції мали подвійне підпорядкування — і сенату, і імператору. Різниця в засобах управління та підпорядкування призвела до утворення двох скарбниць: державної та імператорської. Так з'явилися паралельні системи управління та фінансування, що дало підставу окремим історикам називати режим принципату двовладдям (діархією).

Державна бюрократія комплектувалася за рахунок імператорських рабів, вільновідпущеників і відряджених з легіонів воїнів. Вищі посади в державі, як і раніше, займали сенатори, які належали до привілейованих станів, і вершники. Повноваження вищих адміністраторів були короткостроковими. Більшість чиновників не володіла ні потрібними знаннями, ні належним рівнем компетенції. Велика частина повсякденних справ вирішувалася місцевими міськими магістратами і сенатами (куріями).

Велика ставка була зроблена на армію, яка набувала ознак професійності. Цьому сприяли: добровільні засади, тривалість служби та пристойне фінансування. Армія в епоху принципату скралася з:

- 25-28 легіонів по 6 тис. осіб у кожному, строк служби легіонера — 20 років;
- «номерних когорт» — внутрішня охорона великих міст;
- преторіанської гвардії (9 преторіанських когорт по 700 піхотинців + 300 вершників у кожній). Преторіанці служили по 16 років, отримували підвищену платню, офіційно вважалися охоронцями імператора та його родини і тому мали право на розташування у межах Риму;
- війська союзників та залежних територій;
- військовий флот.

Справжньою проблемою для доби принципату було питання успадкування престолу. Оскільки імператори не володіли абсолютною владою, то й призначати спадкоємців вони не мали права. Фактично мова йде про виборну систему влади (кожного наступного імператора мав затвердити Сенат). Однак траплялися випадки, коли влада переходила від батька до сина, племінника чи іншого родича правлячого імператора (але й цей перехід мав затвердити Сенат). Траплялися випадки, коли майбутній імператор ставав співправителем свого попередника.

Таке тривале, гармонійне та врівноважене співіснування монархічних і республіканських інститутів не дозволяє однозначно визначати державний устрій Ранняї імперії ані як монархію, ані як республіку. Політичний режим цього періоду інколи називають «Республіканською монархією» або «Республіканською імперією».

2. Принципат Октавіана Августа. (практичне заняття)

3. Принципат представників династії Юліїв - Клавдіїв.

Після смерті Октавіана Августа (14 р. н.е.) до влади в Римі прийшов його пасинок – Тіберій (14 – 37 рр.). Поява Тіберія у Римі і висування його претензій на спадок Октавіана, викликало невдоволення з боку senatorів. Їх можна було зрозуміти, оскільки це був перший випадок приходу до влади правителя без згоди Сенату. Однак Тіберій дуже добре знав з ким має справу, тому він досить швидко здолав опозицію. Він відмінив в Римі Народні збори (коміції) та передав senatorам права призначати посадовців на магістратури. Senatorи були задоволені, а Тіберій почав своє правління. При цьому senatorи повинні були благодіяти Тіберія взяти владу. Варто одразу ж зауважити, що всі дії нового імператора протягом його правління супроводжувалися небаченим до сих пір насиллям та репресіями. Своїми наказами Тіберій відновив вплив військових (проти чого активно боровся його попередник) і покладав великі надії на допомогу армії. Будучи від природи дуже замкненим та обережним, імператор дуже рідко довіряв своєму оточенню. Єдина людина, яка мала на нього вплив була його матір – Лівія. Вважається, що саме ця жінка була першою римлянкою, яка активно впливала на прийняття політичних рішень, не зважаючи на те, що офіційно жінкам заборонялося втручатися у політику. Тіберій поставив собі за мету накопичити величезні фінанси, оскільки він зрозумів, що влада й гроші існують паралельно. Для здійснення своєї мети імператор провів через приборканий Сенат два законопроекти: перший „Про державну необхідність” і другий – „Про образу величності”. Закони дозволяли Тіберію вдаватися до необмеженого свавілля у плані конфіскації майна „ворогів імператора та римського народу” та практикувати політичні вбивства своїх опонентів. Серед опонентів слід виділити молодого політика та полководця Германіка (племінника Тіберія, сина його брата – Друза), який теж був усиновлений Октавіаном Августом. Германік являв крайню протилежність Тіберію: активний та діловитий, він прославився приборканням виступів у римських гарнізонах розташованих на кордоні з германцями. Вдача сприяла Германіку, який з кожним роком набував шаленої популярності серед населення та senatorів, які все більше проявляли невдоволення скупістю та репресіями Тіберія. Знову ми маємо справу із таким явищем як політичні ревності. Тіберій розумів, що його політика породжує більше противників, ніж прибічників. Він справедливо вбачав у Германіку свого політичного конкурента. Для того, щоб позбутися Германіка, Тіберій направив його на схід приборкати виступи у східних провінціях та Греції. Там полководець здобув авторитет серед військових та лаври переможця. І ось, на верхівці популярності, Германік раптово вмирає. Вороги Тіберія одразу ж запідозрили в цьому політичне вбивство. Після того, як з Германіком було покінчено, Тіберій оголосив, що він залишає Рим і перетворив на свою резиденцію острів Капрею (Капрі). Однак він не склав з себе повноважень і продовжував контролювати суспільне та політичне життя країни. Репресії тривали. За наказом імператора були вбиті старші з малолітніх дітей Германіка. В цьому плані проявилася чергова хвиля жорстокості імператора. Діти слугували своєрідним символом противників Тіберія та докорою його сумлінню. Цікаво, що за римськими законами заборонялося страчувати неповнолітніх громадян. Однак Тіберій настільки захопився ідеєю винищити весь рід Германіка, що він переступив через закон. Хлопця одягнули в одяг повнолітнього, а дівчинку спочатку згвалтували, а потім стратили (за законом у Римі заборонялося страчувати незайманих жінок). Вдова Германіка була замучена голодом. Згодом на той світ відправилася і невістка Тіберія – Лівілла. Суспільство було налякане і неспроможне протидіяти насиллю. Люди намагалися бути обережними, побоювалися висловлювати в голос свої думки, оскільки була поновлена практика доносивства. Здавалося, що імператор паталогічно хворий. Це підтверджувалося тим, що після знищення чергової жертви (в контексті „державної необхідності”) імператор влаштовував урочисті церемонії, які супроводжувалися колосальними жертвоприношеннями богам.

Римляни були настільки налякані, що дуже довго не вірили, що імператор вмер після 23 років свого кривавого правління. Вони вважали, що це приманка для того, щоб вирахувати чергових ворогів. На тлі страхітливих подій проявилася ще одна дивовижність поведінки імператора. Він, наказуючи знищити всіх дітей Германіка, чомусь залишив у живих одного хлопчика, який протягом 19 років виховувався при дворі і згодом став спадкоємцем кривавого імператора.

Увійшов він до історії під іменем імператора Калігули (37 – 41 рр.). Власне „Калігула” – це прізвисько, яке дослівно перекладалося як „чобіток”. Прізвисько з’явилося завдяки тому, що

хлопчик досить довгий час перебував у військових таборах, він мав мініатюрну амуніцію і так його називали вояки. Справжнє ім'я цього правителя – Гай Юлій Германський. Як нам відомо, Калігула був сином Германіка і 19 років виховувався при дворі вбивці його батьків Тіберії. Постійний тиск, побоювання за своє життя та майбутнє – все це вплинуло на психологію молодого людини. Він мав нагоду спостерігати за дворовим життям, за поведінкою імператора. В силу певних (зрозумілих нам) обставин він залучався до оргій та спостерігав за кривавими сценами знищення політичних ворогів. Однак всі ці негативні явища не завадили Калігулі бути достатньо розумною людиною, гострою на язик та з акторськими здібностями. Новий римський імператор розумів, що суспільство перебуває у напруженому стані. Авторитет імператорської влад підірваний. Для виходу з такого стану, Калігула вдався до демонстративних, театралізованих дій, вдаючи, що він жодного відношення не має до політики свого попередника. Наприклад, імператор відмінив закон про „образу величності”, наказав спалити списки ворогів римського народу. Для задобрювання senatorів та плебсу Калігула витратив майже всі збереження свого попередника, який відзначався своєю скупістю (накопичення сягали 2 млрд.700 млн. сестерціїв). Однак така політика тривала недовго. Калігула серйозно захворів. Хвороба змінила людину. Він почав побоюватися оточуючих, вбачаючи у їх діях спроби влаштувати вбивство. Після видужання перед римлянами постав „новий Тіберій” – жорстокий, невблаганний політик, схильний до репресій. Першими репресій зазнали сенатори, який було звинувачено у тому, що ті не довели до кінця справу щодо смерті батьків Калігули. Самою поширеною формою покарання на той час став наказ до самогубства. У випадку непогодження в дію вступали вояки, на яких спирався Калігула. Чергова хвиля насилля була спровокована смертю сестри Калігули – Друзілли, яка сталася у 38 р. Друзілла була не тільки сестрою Калігули, а й його коханкою. Після смерті цієї жінки Калігулу вже ніщо не могло зупинити. Взагалі особисте життя імператора стало індикатором його дій та поведінки як правителя. Це життя не складалося: імператор був одружений 4 рази (перша дружина померла під час пологів, другу та третю він прогнав, а четверта – Цезонія – народила імператору доньку Гаю). Невгамовний імператор при схильностях до насильницьких дій, також проявляв неабияку схильність до гумору. Наприклад, досить часто за його наказами в ночі до палацу доставляли senatorів, з якими Калігула досить дивно проводив час – senatorи переодягалися у жіноче вбрання і танцювали перед імператором. Далі – гірше. Мріючи здобути славу великого полководця, імператор загорівся ідеєю підкорити Британію. Ще у 54-53 рр. на Британські острови висаджувався Юлій Цезар. Була зібрана величезна армія у 250 тис. чоловік, обрані командуючи, армія перебазувалася на територію Північної Галлії з метою висадки на Британські острови. Всі очікували наказу та прибуття самого імператора. Той відповів в дусі „що він передумав” і „подібні заходи можуть зайняти занадто багато часу, який можна використати зовсім по іншому”. Армія в розгубленості простояла кілька місяців. Нарешті прийшов наказ: зібрати на узбережжі камінці та мушлі і в якості трофею привести до Риму. Ці „здобутки” слід було розглядати як перемога римлян над Океаном. Варто відзначити, що військові подібного гумору не оцінили

Таких прикладів можна навести чимало. Калігула наказав побудувати для свого коня мармурову стайню, ясла виготовити із слонової кістки. Сам кінь отримав титул консула. Імператор неодноразово влаштовував змагання поетів – ті, хто програвав, повинні були язиками злизувати свої тексти. Витрачаючи величезні кошти на забави та на необдумані політичні кроки, Калігула в кінці-кінців опинився без фінансів. Але й тут він проявив свою винахідливість: він наказав римлянкам та молодим хлопцям відпрацювати собою на корить держави. Для Лупанарія – державного публічного будинку – був виділений один з численних палаців імператора. Імператор запроваджував нові податки: на користування повіями, за програші, за харчі тощо. Жорстокий та веселий імператор дуже побоювався за своє дорогоцінне життя. Очевидно для цього були підстави, оскільки цей правитель дуже набрид населенню та військовим. За ради захисту імператор постійно тримав біля себе охоронців, причому набраних не з римлян, а з германців, який Калігула вважав не схильними о підступності та підкупів. Заміна римлян на „варварів” германців стала останньої краплиною, що спричинило вияв невдоволення. Збунтувалися преторіанці, які під час театральної вистави знищили всю правлячу родину (імператора, Цезонію та маленька Гаю). Невдоволення було настільки потужним, що преторіанці, які згодом увірвалися до імператорського палацу, знищували всіх, кого бачили на своєму шляху (охоронців, прислугу).

В одній з кімнат вони знайшли майже непритомного від страху племінника Тіберія – Клавдія, якого й проголосили наступним імператором.

У випадку із Клавдієм (41 – 54 рр.) ми маємо справу із якісно новим типом політика. Політика, якому просто поталанило. Він пережив бурхливі події, пов'язані із правлінням Калігули. На нього ніхто не звертав уваги і навіть його родичі вважали, що „природа його почала, але не закінчила”. Відсутність уваги та пасивність цієї людини сприяла тому, що він отримав непогану освіту, складав вірші та писав історії етрусків та греків. Менш за все Клавдій мріяв про імператорську владу, однак в силу обставин він опинився правителем величезної держави. За часи правління цього імператора в Римі була створена колосальна бюрократична система, створені праобрази майбутніх міністерств. Цікаво, що Клавдій досить часто практикував призначення на посади вільновідпущеників. При Клавдії була по-справжньому завойована Британія. Непідкореною залишилися лише північні райони, які римляни назвали Каледонією. Крім Британії були завойовані Фракія та Мавританія. На всіх цих землях були утворені римські провінції, населення обкладено повинностями. З усіх Юліїв-Клавдіїв імператор прославився даруванням римського громадянства. Римськими громадянами ставали вихідці з провінційної знаті, які слугували опорою римського панування. Всі ці заходи здійснювалися планомірно без вживання репресивних методів. Не зважаючи на успіхи правління цього імператора він був дуже нещасним в особистому житті. Доля подарувала йому дружину – Валерію Мессаліну, ім'я якої стало символом розбещеності. Аморальна поведінка Мессаліни підривала з такими зусиллями здобутий авторитет та популярність. Клавдій, розуміючи це, наказав вбити Мессаліну. Її звинуватили у державній зраді та вбили у присутності матері. Всі жаліли імператора, проклинали Мессаліну та бажали Клавдію знайти кращу супутницю життя. Нею виявилася сестра Калігули – Агрипина Молодша. Агрипина явно поступалася Мессаліні в плані краси та розкнутості. Вона мала свої інтереси і досить легко увійшла у довіру до свого дядька. Агрипину можна було зрозуміти: амбіційна та вольова, вона прагнула понад усе досягти дві мети – впливати на політику та забезпечити майбутнє своєму сину від першого шлюбу – Нерону. Впливаючи на Клавдія, Агрипина домоглася усиновлення імператором Нерона. Фактично, підписуючи акт усиновлення, Клавдій підписав собі смертний вирок. Невдовзі імператор помирає, я як вважали у Римі, Агрипина зіграла у цьому не останню роль.

На престол зійшов останній представник цієї династії – Нерон (54 – 68 рр.). В перші роки принципату цього імператора за нього правила його матір. Жінка настільки любила владу, що не погоджувалася віддавати її сину, коли той підріс. Нерон вирішив розібратися із владолюбивою Агрипиною традиційним у такому випадку засобом – вбивством. Після кількох невдалих спроб матір Нерона була вбита. Перші самостійні дії Нерона нагадали римлянам перші роки правління Калігули. Гроші та винагороди розливалися рікою. Нерон був уважним до сенаторів та посадовців, досить часто проводив з ними нічні оргії. Імператор володів здібностями актора і вважався непоганим поетом. Недоліком правління Нерона була його легковажне ставлення до державних справ. Він проводив бездарну провінційну політику, що суттєво послабило контроль Риму на окремих територіях та спровокувало сепаратизм цілих провінцій. Наприклад, у 66 р. спалахнуло іудейське повстання, яке перетворилося на справжню війну під політичними та релігійними гаслами. Безконтрольно розпорозуючи державні фінанси, Нерон зіткнувся із нестачею грошей. Грошей не вистачало навіть на фінансування армії. Для поповнення державного бюджету Нерон наказав конфісковувати майно найбільш заможних людей, а у випадку протидії – вбивати їх. А для утримання контролю над армією Нерон вдавався до дій не гідних імператора: він повзав навколішках перед вояками та плакав, благаючи їх придушувати виступи провінціалів. Під час правління Нерона сталася велика катастрофа – у 64 р. майже повністю вигорів Рим (з 14 міських кварталів 10 було знищено вщент). В історії по-різному оцінюють цю подію. Одні захищають Нерона і прославляють його мужність та стійкість, проявлену в ході подолання наслідків пожежі. Інші – відверто звинувачують Нерона у тому, що він в пориві поетичної творчості наказав підпалити Рим для того, щоб уявити себе на місті легендарного Приама, який спостерігав за палаючою Троєю. Це повинно було наштовхнути імператора на написання чергового вірша. Як би там не було для нас являє більший інтерес те, кого покарали у якості винуватців пожежі. Передусім це були християни – представники напівлегальної релігійної секти, яка тільки-но набирала обертів. Зрештою, християни були не єдиними, хто зазнав переслідування

– в результаті розслідувань життя позбулися досить багато політиків та військових, які вважалися особистими противниками Нерона. Переслідування військових спровокувало зворотню реакцію. У 68 р. преторіанці змовилися і вбили імператора, який за переказами загинув зі словами: „Який актор гине”. Нерон не встиг визначити свого спадкоємця.

Так безславно закінчила своє правління перша римська династія Юліїв-Клавдіїв.

Відсутність спадкоємця спровокувала появу у різних частинах імперії так званих „солдатських імператорів”. Це були полководці, яких імператорами проголошували вірні їм легіони. Між претендентами на вакантний престол розпочалася справжня громадянська війна (68 – 69 рр.), в результаті котрої загинуло кілька десятків тисяч вояків. Переможцем вийшов Тіт Флавій Веспасіан, який у 69 р. заснував нову римську династію – династію Флавіїв.

4. Принципат представників династії Флавіїв.

Перший представник цієї династії прийшов до влади у досить небезпечний для імперії час: майже безконтрольні провінції, велике іудейське повстання (почалося у 66 р.), знищена податкова та фінансова система, підірвана економіка, армія втручалася у політику, в очах населення остаточно дискредитована імператорська влада тощо.

Перед Веспасіаном Флавієм (69 – 79 рр.) постало серйозне завдання: реабілітувати імператорську владу, посилити її та відновити велич Римської держави. Варто відзначити, що імператор гідно справився із поставленою метою. Родина Флавіїв була незнатного походження. Батько нового римського імператора був простим селянином, який займався вирощуванням та продажем віслюків. Веспасіан, отримав непогану освіту та здійснив карколомну військову кар’єру. Військові здібності цього правителя проявилися під час жорстокого придушення іудейського повстання. У 70 році був захоплений та зруйнований Єрусалим (загинув відомий Храм іудеїв – залишилася лише стіна плачу). Після Іудеї настала черга приборкання Галлії. За особистими характеристиками Веспасіан відзначався своєю хоробрістю, розумом та діловою хваткою. Він розумів, що стара аристократія, яка була занадто розбещена та фактично вироджувалася, не може слугувати надійною опорою великої Імперії. Для подолання цього явища, Веспасіан провів „оновлення аристократії” шляхом надавання прав римського громадянства вихідцям із західних провінцій – передусім Іспанії та Галлії. Наприклад, за наказом імператора біля 1000 шляхетних галльських родин було переселено до Риму. Римський імператор ніколи не приховував не родовитість свого походження. Навпаки він всіляко демонстрував свою простоту, був схильним до анекдотів та простоти у спілкуванні. Єдина крайність – він дуже любляв розповідати анекдоти під час поховальних церемоній. Можна навести багато кумедних висловлювань імператора, в яких можна побачити його ставлення до життя та влади: 400 тис. сестерціїв за любов до імператора, імператор повинен померти стоячи (під час нападу дизентерії), дайте мені 10 млн. та кидайте мене у Тибр тощо. Веспасіан виявився досить турботливим батьком: у нього було два сина – Тіт та Доміціан, для яких імператор хотів створити безхмарне майбутнє, вбачаючи у них своїх спадкоємців. Імператор проголосив гасло: „Після мене будуть правити мої сини або ніхто”. Маючи на меті створити супер державу, він остаточно поховав ідею демократії, яка на його думку згубила Рим. Маючи таку благородну мету, Веспасіан знищував все, що йому заважало. Існує тиск з боку армії – потрібно провести її чистку з метою знищення занадто амбітних полководців; бунтують провінціали – слід надати їм римське громадянство і вони заспокояться; проявляє невдоволення плебс – будь ласка, ось вам безкоштовний хліб та гладіаторські бої; варто поповнити державну скарбницю – слід влаштувати державні туалети і брати плату за вхід („Гроші не пахнуть”) і т.д. За часи правління Веспасіана у Римі розпочалося будівництво колосальної споруди – величезного амфітеатру, який після добудови, отримав назву амфітеатр Флавіїв (Колізей). Багато планів імператора так і не були здійснені. У 79 р. він вмирає від застуди.

Наступником було проголошено старшого сина Веспасіана – Тіта Флавія (79 – 81 рр.). Тіт був блідою копією свого батька. Йому не вистачало рішучості та прагматизму. Іудейський історик Йосиф Флавій стверджував, що Тіт благав свого батька не руйнувати єврейську святиню. Євреї оцінили таку поведінку Тіта та всіляко його боготворили під час його правління. Тіт надмірно любляв видовища, особливо гладіаторські бої під час святкування днів народжень. Стверджують, що ці дні не обходилися без загибелі менше ніж 2,5 тис. гладіаторів. Тіт прославився своїм коханням до іудейської цариці Береніки. Вочевидь кохання дійсно було,

оскільки імператор страждав від неможливості на ній одружитися. Тіт добудував амфітеатр і провів на його арені перші гладіаторські бої, які тривали протягом 100 днів і коштували життя кільком тисячам гладіаторів. На добу правління Тіта припала страшна природна катастрофа. У 79 р. під час виверження вулкану Везувій загинуло три міста (Стабії, Геркуланум та Помпеї). Катастрофа дійсно справила враження на римлян кількістю людських жертв. Однак, як це не цинічно виглядає, саме завдяки цій трагедії ми маємо можливість побачити як жили стародавні римляни, чим був наповнений їх побут тощо. Катаклізми буквально переслідували правління Тітаб за 2 роки і 2 місяці його правління тричі палав Рим, а наприкінці до всього ще й додалась страшна епідемія.

Тіт Флавій помер досить тихо і непомітно, фактично нічого не зробивши, але й не нашкодивши. Він не залишив прямих спадкоємців і тому до влади прийшов його брат – Доміціан (81 – 96 рр.). Доміціан дуже довго виношував плани приходу до влади. Він був явно ображений тим, що після смерті батька влада потрапила до його брата. Отримавши її він проявив себе як деспотичний правитель. Головним об'єктом його репресій стали сенатори. Фактично функції сенату були максимально урізані. Сенат взагалі перетворився на орган влади, який нічого не вирішував, але й не розпускався. Доміціану довелося воювати із германцями. Вінцем його успішних військових кампаній стало завоювання території між Рейном та Дунаєм, де була побудована серія укріплень у вигляді ровів, захисних стін з вежами, фортець та доріг („*limes romanus*”). Пізніше такі системи прикордонних укріплень будуть будувати наступні імператори. У якості провалу у зовнішній політиці слід розцінювати конфлікт із даками, які постійно нападали на Балканські римські провінції. Римляни навіть сплачували дакам відкупні (данину). Зазнавши поразки, Доміціан три останні роки свого правління просидів у Римі. Він втратив запал, енергію і перетворився на плаксивого чоловіка, який просто не знав, що йому робити. Фактично такий бездієвий імператор був непотрібний Риму. Це досить швидко зрозуміли військові, в середовищі яких з'являлися люди, які обіцяли змінити ситуацію у випадку їх приходу до влади. 18 вересня 96 р. преторіанці вбили 45-річного імператора, який не залишив після себе спадкоємців. Династія Флавіїв припинила своє існування поступаючись місцем новій династії.

5. Принципат представників династії Антонінів («Золоте століття» імператорського Риму).

Наступні 100 років римської історії називають „золотим століттям”. Таку назву не можна пояснити одним словом, скоріше за все, це сукупність різних досягнень римлян у галузі внутрішньої та зовнішньої політики, господарстві та культурному розвитку. Термін „золоте” також слід розглядати як протиставлення наступному століттю – III ст. – століття небувалої кризи. Отже, для римлян III ст. попереднє століття сприймалося справді як „золоте”. На „золоте століття” припадає правління кількох римських імператорів, яких у сукупності називають династією Антонінів. Власне слово династія передбачає певну форму родства, однак у випадку Антонінів такого не спостерігалось. Скоріше за все компенсувала родинні стосунки спадковість політики своїх попередників.

Першим правителем цієї „династії” був імператор Нерва (96 – 98 рр.). Цей правитель майже нічим не прославився. Припускають, що він був учасником змови проти свого попередника – Доміціан. Нерва був дуже непопулярним у армії та у молоді, яка не вбачала у цій лінії людини жодних перспектив. Нерва встиг побудувати у Римі свій форум, всиновив свого наступника та помер.

Новим імператором став Марк Ульпій Траян (98 – 117 рр.). Він був першим імператором, який народився не у Римі, і не у Італії. Він був вихідцем з Іспанії. За часи правління цього імператора Рим у буквальному розумінні цього слова заповнили провінціали, окремі з яких ставали навіть сенаторами. Траян активно боровся з таким явищем як доносництво, причому діяв досить жорстоко (топив у морі). Траян відомий більше завойовницькою зовнішньою політикою, зокрема, на Сході та на Дунаї. При Траяні Римська імперія досягла найвищого територіального зростання. На Дунаї Траян воював із воєвничими племенами дакійців, які утворили свій племінний союз під головуванням Децебала. Після розгрому Децебала, його держава була приєднана до Риму в якості провінції (107 р.). Після приборкання дакійців імператор влаштував грандіозний тріумф і гладіаторські бої, які тривали 123 дні – загинуло біля 10 тис. гладіаторів та 11

тис. тварин. Крім цього імператор намагався залишити у пам'яті нащадків свої перемоги. Для цього Рим був прикрашений форумом Траяна, головною прикрасою якого стали кінна статуя імператора та колона, сторони якої облаштовані накладними рельєфами, сюжетом яких був процес підкорення дакійців. Не менш вражаючими були успіхи на Сході, де римляни захопили Nabateyське царство і у 106 р. перетворили його територію на провінцію Аравія. Крім цього у кількох сутичках римляни перемогли парфян і захопили Вірменію та Месопотамію (115 р.). Ці території були дуже цінними для римлян в якості колонізаційних об'єктів. Наприклад, Дакія була вкрита римськими поселеннями, де мешкали ветерани та римські громадяни. За свої заслуги цей імператор отримав від senatorів титул „Кращий”

Наступником Траяна став його племінник – Адріан (117 – 138 рр.), який був усиновлений дядьком. Політика нового римського правителя являла собою крайню протилежність свого попередника у плані агресивності зовнішньої політики. Адріан відмовився від загарбницьких дій проти сусідів. Більш того, це був перший імператор, який добровільно наказав залишити більшість завойованих на Сході територій (Сирію, Месопотамію). Всю свою увагу імператор зосередив на укріпленні кордонів і переходом до оборонної стратегії. Вздовж всіх кордонів із „варварами” будують системи укріплень – вали, рови, башти. По сьогодні є вал на території Британії (Адріанів вал). Адріан відомий як імператор-мандрівник (за 20 років він об'їздив всю імперію, вивчав життя провінцій, ставив все під контроль. Завдяки тотальному контролю розплодився колосальний штат бюрократів. Відтепер замість служби в армії римські громадяни мріяли про те, щоб стати чиновником, оскільки це було більш безпечно та непогано оплачувалося державою. Імператор вперше в римській історії запровадив державну поштову службу. Щодо особистісних характеристик, то Адріан був досить веселою людиною, однак, у міру. Він був філоелліном – преклонявся перед грецькою культурою, непоганим архітектором. Адріан був першим римським правителем, який запровадив моду на бороди. Крім цього Адріана слід віднести до найменш кровожерливих правителів. Наприклад, він відмінив закон про колективне знищення рабів у разі вбивства їх господаря. Заборонив продавати рабів у публічні будинки, а рабів – у гладіаторські школи.

Наступником Адріана став Антонін (138-161 рр.), який вважався еталоном римського правителя. За свою виважену внутрішню та зовнішню політику його прозвали „Пій” – „Благочестивий”. Доба Антонія – це період максимального умиротворення імператорської влади, сенату, римського народу та провінцій. Антонін проводив миролюбну політику щодо рабів. Як і його попередник – він відмовився від завойовницької політики і продовжував захищати кордони імперії за допомогою оборонних споруд. Припускають, що часи правління Антоніна були передвісником майбутньої кризи.

Перші паростки кризових явищ все частіше проявлялися в період правління імператора Марка Аврелія (161-180 рр.). Наприклад, після смерті Антоніна на престолі опинилося одразу два імператори – згаданий Марк Аврелій та Луцій Вер. Обидва політики були усиновлені Антоніном і тому кожний з них вважав себе справжнім спадкоємцем померлого імператора. Зрозуміло, що чоловіки ненавиділи один одного, мали своїх прибічників та противників. Не маючи можливості усунути свого опонента, імператори домовилися про спільне правління (161-169 рр.). Марк Аврелій був у виграшному становищі (розум, ораторські дані, освіта, схильність до філософії – написав трактат „До самого себе”) у порівнянні із тугодумом Вером. Однак, різниця у розумі та характерах не завадила обом правителям відновити зовнішню експансію. У 163-164 рр. знову була захоплена Вірменія. Після цілком природної смерті свого співправителя (під час нападу епілепсії), Марк Аврелій сильно здав свої позиції. Втратився дух змагання. Імператор все більше заглиблювався у філософію. Його охопив песимізм, безнадійність тощо. Імператору ще вдавалося проводити виважену соціальну політику. Наприклад, він дозволив судити рабів у судах, наказував гладіаторам під час виступів видавати затуплену зброю, що зменшувало кількість смертельних випадків. Для покриття державних витрат імператор буквально спустошив особисту скарбницю. Однак все це не рятувало від нудьги. Імператор все більше відсувався від державних справ. Він у буквальному розумінні „страждав” на престолі, вбачаючи своїм ідеалом не доблесного полководця та володаря світу, а усамітненого філософа. Невдачі у політиці супроводжувалися крахом особистого життя. Дружина імператора нагадувала своєю поведінкою Мессаліну (дружину Клавдія). Вона підривала престиж імператора, проводячи дні і ночі в тавернах та в обіймах

матросів і гладіаторів. У зовнішній політиці період завоювань змінився періодом запеклого протистояння із германськими племенами. Протягом 167 - 180 рр. тривали зтяжні Маркоманські війни із германськими, сарматськими та язигськими племенами, які перетинали Дунай та спустошували цілі провінції. Для боротьби з варварами були мобілізовані раби та гладіатори. Рим вперше вдався до практики дозволяти окремим варварським племенам оселятися на території імперії на правах федератів – союзників. Обов'язком федератів став захист кордонів імперії від інших варварів.

Останнім імператором династії Антонінів став син Марка Аврелія – Коммод (180-192 рр.). Новий правитель зовсім не походив на свого батька за духом та діяльністю. Його називали „більше гладіатором, ніж імператором”). Жорстокий та войовничий, Коммод досить часто проводив дні, спостерігаючи за гладіаторськими боями. Декілька разів імператор сам брав участь у боях (753 рази). Схильний до насильства, він дуже ревниво ставився до популярності інших людей. Головним засобом боротьби із своїми конкурентами він вважав заслання і подальше вбивство. Так він чинив із своєю єдиною сестрою. За часи Коммода остаточно була спустошена державна скарбниця. Єдиною опорою імператора були преторіанці, яким, навпаки, збільшували платню. При дворі панував хаос, фаворитизм, насилля та розпуста. Імператор навіть наказав перейменувати Рим у Коммодіану. Однак на практиці це зроблено не було, оскільки у 192 р. імператор був задушений одним із атлетів. Коммод не мав прямих спадкоємців і тому династія припинила своє існування.

За останні Антонінів все більше проявлялися кризові явища, з якими римська держава та суспільство не могли боротися.

6. Криза Римської імперії у III ст. (практичне заняття)

Тема 21. Пізня Римська імперія (доба доміану).

План.

1. Доміант як політичний режим.
2. Стабілізація імперії за часи доміану імператора Діоклетіана. Тетрархія.
3. Доміант Константина Великого. (практичне заняття)
4. Римська імперія у середині та другій половині IV ст.
5. Східна Римська імперія у V ст.
6. Західна Римська імперія у V ст. та її падіння.
7. Причини падіння Античної цивілізації.

1. Доміант як політичний режим.

Вже наприкінці доби принципату намітилися тенденції до зміни політичного режиму у бік посилення особистої влади імператорів. З кінця кризового для імперії III ст. починається новий період в історії стародавнього Риму, під час якого держава та її громадяни виявили прагнення до «сильної руки», до сильних політиків, які б навели елементарний порядок та стабілізували ситуацію. На тлі такого попиту виник новий політичний режим – доміант, який покінчив із елементами демократизму та республіканізму та перетворив Рим на типову монархію з майже абсолютною владою імператорів.

Подібно до того як принципат мав свого «батька-засновника» – імператора Октавіана Августа, у доміану теж був свій умовний «батько» – імператор Діоклетіан (284 – 305 рр.). Титул «princeps» («перший») замінюють на «dominus» («господар»). Вже імператор Авреліан перший іменує себе «dominus et deus» — «господар і Бог». Імператори вважаються необмеженими володарями, що діють на користь державі й тому не зв'язані ніякими законами. Поява та поширення цього титулу символізували остаточної перехід верховної влади від Сенату та Народного зібрання до імператора.

Особливо яскраво це проявилось у законодавчій сфері, коли усі законодавчі ініціативи правителя відтепер автоматично набували силу закону (без жодних консультацій та обговорень). Окрім цього, імператор сконцентрував у своїх руках судову владу (останнє, що ще зберігалось за сенаторами в добу принципату). Рада принцепса (консиліум) трансформувалася на Державну Раду

(consistorium) (рада імператора, або ж державна рада), що обговорює різноманітні питання врядування, законодавства і судові справи. Консисторія, разом з тим, була суто дорадчим органом, погляди членів якого не обов'язкові для імператора.

Була запроваджена система рангів для чиновників і придворних з відповідною ієрархією та системою кар'єрного росту. Державний апарат набуває централізованого характеру. Всі установи, що мають відношення до особи імператора, іменуються «officia». Чиновники призначаються (іноді — затверджуються) особисто імператором терміном на один рік. Усі чиновники поділялися на три категорії:

- придворні (dignitates palatinae) (найбільш впливові; наприклад, посада наглядача імператорського палацу, начальник канцелярії, завідувач скарбницею та фінансами і т.д.),
- цивільні (dignitatis civiles) (в їх руках перебував контроль над територіями; наприклад, міський префект для Риму, вікарії, префект преторія – начальник поліції і т.д.),
- військові (dignitates militares).

Вищі чиновники включаються поділяється на почесні ранги (титули):

- illustres — сяючі,
- spectabiles — чудові,
- cibarissimi — ясновельможні.

«Ясновельможні» підкоряються «чудовим», «чудові» — «сяючим», а «сяючі» — безпосередньо імператору. Платня чиновникам призначалася відповідно до їхнього місця у класифікації рангів. У кожного чиновника, що обіймав навіть досить скромне місце була власна канцелярія. Число службовців, що працювали у таких канцеляріях, часом було дуже значним (до 1 тис. осіб). Імператорська влада вимагає від чиновників, незалежно від їхнього титулу і рангу, трьох речей: 1) спрямування зусиль на поповнення імператорської скарбниці; 2) додержання букви закону; 3) неухильного виконання вказівок імператора.

Таким чином, було створено потужний бюрократичний механізм, який ідентифікують як військово-бюрократичне самодержавство.

Сенат зберігся як інституція, але перетворився на орган місцевого (муніципального) самоврядування (фактично, міська Рада Риму, а після перенесення столиці імперії – міська Рада Константинополя). Відповідно до кількості імперій існують два сенати: у Римі та у Константинополі. Однак обидва вони фактично є лише органами муніципального самоврядування, що керують столичними містами. Формально сенат обирає консулів, преторів і квесторів, але таке обрання потребує санкції імператора. Якщо імператор передає на розгляд сенату якусь карну справу, то вона розслідується потім під керівництвом міського префекта. Формально за сенатом зберігалася право обрання нового імператора. Проте фактично сенат лише затверджує на цій посаді того, хто був уже проголошений військом імператором, чи претендував на цю посаду, будучи цезарем, тобто пройшов попередню сходинку ієрархії найвищих посад.

Населення імперії перетворилося з громадян на підданих.

Імператор поєднував названі повноваження із командуванням армією та флотом, з правом призначати командувачів підрозділів. Таким чином, його влада на пряму залежала від підтримки з боку військової еліти, представники якої присягали на вірність головнокомандувачу. В області зовнішньої політики імператив зберегли за собою право проголошувати війну, укладати мирні та міжнародні угоди.

Особу правителя сакралізували (обоженювали). В окремих випадках померлого правителя оголошували богом і сповідували його культ. Засновник доміанату – Діоклетіан запровадив палацовий етикет та урочистий церемоніал, який було запозичений від персів: урочисте вбрання на східний лад (зовнішньою ознакою імператорського достоїнства стає діадема (пов'язка з білими перлами), а пізніше — корона.

Імператор носить шовкові шати, пурпурні тканини, прикрашені золотом і дорогоцінним камінням. Такими самими каменями було прикрашено його взуття), піддані стояли перед імператором на колінах, піддані цілували край вбрання імператора, поширилися звернення «Пан і Бог» (dominus et deus), «Ваша Величність» тощо.

Режим доміанату проіснував до кінця епохи Античності.

2. Стабілізація імперії за часи домінації імператора Діоклетіана. Тетрархія.

На період 80-х років III ст. н.е. кризові явища в Римській державі поступово були подолані (пригадаймо у цьому контексті більш-менш вдалу політику імператора Авреліана (270-275 рр.). В цей час майже повністю припинилися зовнішні вторгнення, імперія, яка майже не розпалася знову була зібрана до купи. Велика кількість полонених, які стали такими під час кровопролитних війн була перетворена на федератів і розселена вздовж кордонів імперії. Наслідки кризи були жахливими. Особливо постраждала економіка, населення перебиралося у села, де можна було прохарчуватися (території окремих міст на Заході імперії скоротилися у двічі). На фоні занепаду міського життя на Заході, навпаки, східні міста процвітали, а разом з ними процвітала торгівля та добробут населення.

У 284 р. до влади в імперії прийшов Діоклетіан (284-305 рр.) - син вільновідпущеника з Далмації. Здійснив військову кар'єру. Перше, що зробив новий імператор – це придушив повстання багаудів у Галлії, які виступали за відокремлення від імперії. Після цього імператор остаточно був визнаний богоподібним. Відтепер кожний, хто наближається до імператора, повинен був падати на коліна і підповзати до нього. Придворний етикет почав нагадувати східний (перський) варіант. Імператор припинив називати себе принцепсом, для нього придумали нову назву – „господин” („пан”) – „dominus”. Відповідно вся система управління державою після Діоклетіана почала називатися домінат. За всіма ознаками це була справжня монархія. Всі громадяни імперії були проголошені підданими імператора.

Після умиротворення імперії імператор взявся за проведення цілого ряду реформ, мета яких полягала у відновленні колишньої потужності імперії. Однак, розпочав він із дій, які за змістом мали б розколоти імперію.

Діоклетіан розподілив імперію на 2 частини (Західну та Східну), які в свою чергу поділялися ще на дві. Таким чином імперія була поділена на 4 частини, щоправда без права виходу зі складу імперії. Кожною частиною імперії повинен був керувати свій правитель, так встановилася чотирьохвладдя - тетрархія: Діоклетіан забрав собі Азію, Єгипет, Кіренаїку, Фракію, нижню Мезію. Його співправителі отримали: Максиміліан – Італію, Африку, Рецію, Норик; Галерій – всі інші балканські та дунайські провінції, а Констанцій Хлор – Британію, Галлію, Іспанію та Мавританію. Всіх своїх співправителів імператор обрав з військових, які мали іллірійське походження. Вся територія імперії відтепер поділялася на 100 провінцій. Декілька провінцій об'єднувалися у діоцези, якими керували вікарії. З цього часу військова влада була відокремлена від громадянської. Всі ці нововведення повинні були зміцнити контроль над територіями, забезпечити безперебійне оподаткування та захист від зовнішніх ворогів.

Другою реформою була військова – кількість легіонів була збільшена до 72 (у кожному з них на відміну від старої кількості у 6 тис. чоловік – відтепер нараховувалося 10 тис. чоловік. Загальна кількість армії відтепер нараховувала 720 тис. чоловік. Відтепер окрім римських громадян в армію почали брати й колонів.

Зрозуміло, що для ретельного керівництва імперією знову потрібен був колосальний апарат управління та фінансова підтримка. Бюрократи плодилися швидко, а ось грошей на їх утримання як завжди не вистачало.

Діоклетіан спробував провести грошову реформу, поновити карбування чистої монети, але це не вдалося. Крім того остаточно трансформувалася податкова система. Відтепер переважна більшість податків сплачувалися натурою (податок для селян називався „аннона”). Тільки ремісники та торговці повинні були платити грошові внески. Зрозуміло, що для встановлення міцних податків слід було знати точну кількість населення. Для цього був здійснений перепис, який продемонстрував численні зловживання з боку чиновників. В якості господарського нововведення слід розцінювати едикт про „Максимум цін”. Цей закон був виданий з метою запобігання спекуляціям та передбачення бунтів голодних людей. Едиктом імператора встановлювалися постійні ціни на переважну більшість сільськогосподарської продукції. За перевищення цін – смертна кара. Крім того встановлювалася фіксована заробітна плата для різних працівників. Для порівняння – заробітна плата пастуха – 20 динаріїв в день, пекаря та коваля – 50, художника – 150. У співвідношенні до цін: за кг. м'яса – 8 денаріїв, взуття 100-120 денаріїв, плащ 1000, куртка із заячим пухом – 6000 динаріїв.

Піклуючись про духовність підданих імператор ревниво поглядав на діяльність різноманітних сект, які різко збільшили кількість своїх вірників під час кризи III ст. На сході найбільш популярним було вчення маніхейців, які вважалися таємною зброєю Персії. Однак маніхейство не могло зрівнятися із поширеністю із християнським віровченням. Навіть дружина імператора була християнкою. Імператор зрозумів, що для нього і для країни буде вигідно співпрацювати із християнами. Він почав контактувати із християнським вищим духовництвом. Окремі християни отримали посади. За це вони повинні були відмовитися не від віри, а від озвучування певних не вигідних для імператора ідей, наприклад таких, що рим рано чи пізно впаде, як царства ассирійців та персів, імператор та його оточення – це просто розбійники тощо.

Не маючи змоги подолати християн мирно, імператор взявся до активних дій – він почав арештовувати та піддавати християн тортурам, вимагаючи від них публічного принесення жертв старим богам.

Будучи досить дійовим імператором, Діоклетіан всіх здивував наступним своїм вчинком – він відмовився від влади і виїхав до Далмації, де в своїх садибах почав розводити капусту. Після відречення Діоклетіана серед його оточення та співправителів розпочалася боротьба за владу (305 – 306 рр.). Переможцем вийшов Константин, який був сином одного з співправителів імперії Констанція Хлора.

3. Домінат Константина Великого. (практичне заняття)

4. Римська імперія у середині та другій половині IV ст.

Розвиток Римської імперії після смерті Константина Великого (337 р.) скоріше нагадував стан агонії пораненого звіра. Він ще ззовні потужний, але майже вичерпаний із середини, він ще кусається, але хватка вже не сильна.

Константин заповідав імперію одразу трьом своїм синам – Константину, Константу, Констанцію та двом племінникам. Зрозуміло, що така ситуація не влаштувала жодного із спадкоємців. Першими загинули племінники, потім один за одним зчіплювалися брати, поки з них не залишився єдиний правитель – Констанцій.

Констанцій (337-361) не довго насолоджувався безтурботним правлінням. Імперія зазнала першого потужного колективного наступу варварів. На Рейні римський кордон був прорваний у кількох місцях і германські племена алеманів та франків спокійно проникали на територію Галлії. Ці варвари ще не вмели брати міста, тому їх жертвами в основному ставали сільські поселення. Варварські землянки оточували римські міста. На Дунаї римляни довго відбивалися від сарматів. На сході розпочалася чергова війна з Персією. Імператор у буквально розумінні цього слова розривався між різними частинами імперії (на кухні багато каструль) латаючи дірки у кордоні. Нарешті він устав і призначив головнокомандуючого римськими військами на Сході одного з своїх двоюрідних братів – Галла, який щоправда згодом був страчений. Після Галла Констанцій проголосив замість себе правителем ще одного брата – Юліана і відправив його до Галлії, захищати її від варварів.

Там Юліан здобув колосальні успіхи, він вигнав варварів з Галлії і, навіть, тричі переходив через Рейн. Все це робило Юліана досить популярним. Крім того певну кількість балів Юліан здобув за те, що він поклонявся язичницьким богам і висловлював невдоволення поширенням впливу християнської церкви.

Проти Констанція було здійснено змову, але імператор їх випередив і вмер. Юліан, підтриманий армією та язичницьким духовенством, став таким чином імператором (361 – 363). Цей правитель прославився систематичним переслідуванням християнства. Він конфіскував церковне майно, переслідував ченців, відбирав привілеї від церкви. Знаючи святе письмо, він виступав з його критикою.

На тлі популярності імператор мріяв прославити себе на поле битви і розпочав затяжну війну з Персією. Однак війна була непопулярною в армії. Юліан заблукав у пустелі та помер. Християни відверто раділи, слухаючи повідомлення про смерть ненависного їм правителя, якого згодом назвали „Відступник”.

Серед наступників Юліана слід виділити Валентиніана (364-375), який віддав частину імперії своєму брату – Валенту (364-378). При правління братів зловживання чиновників набули

колосальних обсягів. В'язниці країни були переповнені. Злочинців вже не ув'язнювали, а страчували. Армія зазнала колосального дезертирства. Населення тікало з імперії, окремі переходили через кордон до варварів. Не допомагали їй християнство з його гаслами „полюби ворога як себе” тощо. Наприклад, під час виборів єпископа Македонії загинуло біля 3 тис. чоловік.

Однак всі ці проблеми були ніщо у порівнянні із проблемою готів. Готи – германське плем'я, яке переселилося із Північної Європи до Північного Причорномор'я. Там вони створили своє державне об'єднання, яке було досить потужним утворенням як на степову зону. Готи були у досить непоганих стосунках з імперією, зазнали впливу її культури та християнської релігії. Поступово готи розкололися на дві частини (по Дністру) – на вестготів та остготів. У 70-х рр. IV ст. н.е. остготи поступово зазнають тиску з боку гунських племінних об'єднань. Гуни являли собою конгломерат різноманітних етнічних спільнот тюркського, монгольського та угорського походження. Гуни та їх союзники були незвичайними на зовнішність, були носіями незнаних європейцям традицій, мов та тактики ведення бою. Крім цього гуни вражали своєю жорстокістю.

Першою жертвою гунського переселення стали іраномовні алани – залишки колись могутніх сарматів, які мешкали у Приазов'ї та степах Північного Кавказу. Аланські кочові спільноти були вщент розгромлені. Частина аланів була знищена, частина відтіснена у Кавказькі гори (осетини), частина була приєднана до гунів і разом з ними рушила далі на Європу. Так розпочався процес під назвою Велике переселення народів. Він був породжений різними причинами: кліматичні зміни, демографічний вибух, внутрішні соціальні причини, військова демократія (виділення знаті, яка прагнула до постійного збагачення), мрії про багатство при умові наявності досить обмеженої господарської бази. Утворювався „ефект доміно”. Гуни тиснуть на остготів, остготи тиснуть на вестготів, а ті - на кордон Римської імперії.

Римлянам не дуже хотілося пропускати кілька сотень тисяч готів на свою територію. Готи стояли на Дунаї в очікуванні дозволу переправитися на римський бік і перейти в розряд федератів. Римляни тягнули із дозволом. Серед готів розпочався голод. Батьки продавали за хліб своїх дітей. Чиновники та військові захоплювали готів, відвозили у свої маєтки та примушували їх працювати на себе. В результаті невдоволення готи повстали. Вони без дозволу переправлялися на римський берег Дунаю, нападали на селища та міста, знищували тамтешнє населення, розчищаючи собі площу для майбутнього поселення.

Влада у Константинополі виявилася паралізованою. Валент, який став одноосібним правителем після смерті свого співправителя у 375 р., не очікував такого перебігу подій.

У 378 р. армія римлян та готів зустрілася біля Адріанополя. Римляни зазнали колосальної поразки (загинуло біля 40 тис. римських вояків). Загинув сам імператор Валент. Готи фактично перетворилися на повноправних володарів Балкан. Навіть спробували захопити Константинополь, але зазнали поразки.

Швидкими темпами константинопольський сенат відшукав нового правителя – Феодосія (379-395 рр.). це був останній імператор, який ще контролював обидві частини імперії. При ньому головні посади в армії дісталися варварам. Феодосій змушений був примиритися із готами і дозволити їм оселитися на території імперії якості федератів. Феодосій прославився тим, що він вів боротьбу за чистоту християнської релігії. Також імператор відомий тим, що заборонив Олімпійські ігри (як прояв язичництва). Зі смертю Феодосія у 395 р. відбувся остаточний розподіл імперії. Східна та Західна частини поступово розходилися одна з одною у політичному, господарському, культурному, мовному та релігійному питаннях.

Тема 22. Культура імператорського Риму. (на самостійне вивчення)

Тема 23. Римський світ у V ст.

План.

- 1. Східна Римська імперія у V ст.**
- 2. Західна Римська імперія у V ст. та її падіння.**
- 3. Причини падіння Античної цивілізації.**

1. Східна Римська імперія у V ст.

У 395 р. імперія була поділена на Західну та Східну. По відношенню до Східної імперії почали використовувати офіційну назву «Ромейська імперія» або «Східна Римська імперія». Мешканці імперії називали себе «ромеями» (грец. «Ῥωμαῖοι»), імператори іменували себе «імператорами ромеїв» (грец. «ο αυτοκράτωρ των Ῥωμαίων»), а столиця держави – місто Константинополь, мала офіційну назву «Новий Рим» (грец. «Νέα Ῥώμη»). Ми ж використовуємо назву «Візантія».

Назва «Візантія» в добу Античності не вживалася. У вжиток ця назва увійшла лише після того, як Константинополь було захоплено турками-османами у 1453 р. і походила від назви міста Візантій, на базі якого було побудовано Константинополь. Документально назви «Візантія» та «Візантійська імперія» були вперше зафіксовані у 1557 р. у працях німецького гуманіста та філолога, засновника візантиністики – Ієроніма Вольфа. Вчений використав ці назви цілеспрямовано, оскільки на його думку «Візантія не є продовжувачкою традицій давнього Риму. Єдина країна-спадкоємиця стародавніх римлян це – Священна Римська імперія германської нації». Доволі неоднозначний підхід.

Існує дискусія з приводу початкової дати існування Східної Римської імперії (Візантії):

- від правління імператора Діоклетіана, який виношував план перенесення столиці імперії у якесь східне місто (Нікомедія, Троя та ін. варіанти);
- від дати перенесення столиці та заснування Константинополя імператором Константином Великим (306 – 337 рр.) (11 травня 330 р.);
- з 476 р., коли впала Західна Римська імперія, імператор Ромул Августул зрікся влади і залишився лише один імператор у Константинополі.

До складу Ромейської імперії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частини Месопотамії та Вірменії, Кіпр, Крит, Родос та інші острови Егейського моря, Південний берег Криму, деякі області Аравії, а з V ст. - Іллірик та Далмація. На момент виникнення площа імперії сягала 750 тис. кв. км. На землях імперії проживали племена і народи різного етнічного походження, різного рівня культурного розвитку, релігійних переконань: греки, фракійці, іллірійці, вірмени, грузини, сирійці, євреї, германці (готи та ін.) тощо. Панівне становище серед народів імперії належало грекам, романізація мала поверховий характер, проте її жителі називали себе «римлянами» (грецькою – «ромеями»). На момент виникнення населення імперії сягало 50 – 65 млн. осіб. Державною мовою стала грецька.

В Ромейській імперії остаточно утвердилася доктрина божественного походження влади візантійського імператора, повелителя усіх християнських народів. Імператор (грецькою «василевс») зосередив в своїх руках усю законодавчу та виконавчу владу. Щоправда, ця влада теоретично була обмежена такими установами, як сенат (синкліт), державна рада (консистерій) та діми. Діми (від грецького слова «демос» – народ) були організаціями вільних громадян міст, що виконували господарські, політичні й військові функції.

Система державного управління Візантії була логічним продовженням традицій доміную, започаткованого Діоклетіаном у 284 р. Центральне управління зосереджувалося в імператорському палаці і поділялося на ряд відомств, які очолювали призначені імператором чиновники. Управління провінціями теж було суворо централізованим і підпорядковувалося центральній владі. Складна ієрархія бюрократичного апарату регулювалася чітким табелем про ранги.

Від пізньої Римської імперії були також успадковані системи обкладення податками та організації армії. Уже в IV – VI ст. починає практикуватися заміна військової служби імуших громадян (землевласників) сплатою грошових внесків. До армій Візантії, подібно до Західної Римської імперії, приймалися на службу найманці – варвари, але більшість збройних сил і особливо військового флоту, становили вихідці з місцевого вільного населення.

Важливу роль у житті держави відігравала церква, яка вже в IV ст. стає союзницею і опорою імператорської влади. Константинопольський патріарх постійно сперечається з римським папою за верховенство в християнському світі. Історично склалося так, що римські папи претендували не лише на духовну, але й світську владу над усіма без винятку християнами, а візантійські патріархи перебували у великій залежності від імператорської влади і на самостійну

роль у світському житті не претендували. Церква у Візантії отримала ряд привілеїв: духовенство було звільнене від оподаткування (за винятком поземельного) та повинностей, єпископи та інші вищі ієрархи мали право суду над кліриками. Значного поширення у багатонаціональній Візантії набули численні ересі, зокрема аріанство, несторіанство, монофізитство. За релігійною оболонкою приховувалися класові інтереси народних низів. Як правило, усі ересі виступали за більш «простий» спосіб життя, який нібито і вели перші апостоли, осуджували панівну церкву за розкіш та накопичення багатств. Держава надавала патріархам підтримку у боротьбі з ересями, на голови еретиків спадали державні репресії. Тим самим союз держави і офіційної церкви зміцнювався, остання відчувала настійну потребу в сильній імператорській владі.

Ромейська імперія відзначалася доволі стабільним господарським розвитком. Тут існували старі міста з розвинутим ремеслом та торгівлею. Більш того, тут зберігся прошарок вільного торгово-ремісничого населення, яке своєю працею задовольняло потреби місцевого ринку. Імперія могла забезпечити себе продуктами харчування (частина продукції сільського господарства, промислів та ремесел вивозилася за кордон – зерно, риба, тканини, метали). Імперія мала стратегічне місце розташування в плані тодішньої глобальної торгівлі: посередницька торгівля між Європою, Азією та Африкою (завозили предмети розкоші, східні прянощі, ароматизатори, шовк)

Наступники Феодосія Великого після його смерті стали засновниками власних династій. Першим імператором Ромейської імперії став Аркадій (395 – 408 рр.) – старший син Феодосія Великого, який був одружений на доньці франкського вождя Євдоксії. Цей факт підтверджував потужний вплив варварів на імператора. Варвари контролювали армію і на їх утримання витрачалися колосальні державні фінанси. Противником варварського впливу став консул Євтропій (євнух та фаворит імператора). За результатом народного повстання у 400 р. варвари (переважно готи) були вигнані з Константинополя. Візантія пішла ще далі – вони сприяли тому, що загони вестготів на чолі з конунгом Аларіхом були спрямовані за межі Балкан на територію Італії (402 р.). Виник внутрішній конфлікт між родиною імператора та архієпископом константинопольським Іоанном Златоустом (виступав проти розкоші та критикував імператрицю Євдоксію).

У 408 р. на престол вступив малолітній імператор Феодосій II (408 – 450 рр.), при якому величезним впливом відзначалася його старша сестра – Пульхерія. Вона була християнською фанатичкою і запровадила при дворі майже монастирські обмеження (молитви, пости і т.д.). Але це не завадило їй займатися інтригами та, навіть, торгувати посадами при дворі. Імперія в черговий раз стикнулася з варварами: гунни, вандала та перси спустошували цілі провінції. У 431 р. Феодосій II скликав Ефеський Собор, на якому було засуджено патріарха Нестора та його вчення (несторіанство). У 450 р. імператор впав з коня, пошкодив хребет та помер. Перша ромейська династія припинила своє існування.

Наступним імператором став Маркіан (450 – 457 рр.). Він не мав шляхетне походження, але зробив яскраву кар'єру полководця та сенатора. Вважають, що його сходженню на престол сприяла Пульхерія, яка вийшла заміж за імператора при умові, що він «збереже її незайманість». Маркіану вистачило сміливості відмовити гунському вождю Аттілі сплатити данину під гаслом «золото для друзів, а для ворогів є залізо» і тим самим підвищити свій престиж. Також імператору вдалося відбити напад ворогів на Сирію та Єгипет і придушити повстання на вірменському кордоні. Імператор відомий стабілізацією фінансів держави. На момент смерті від інсульту він залишив повну скарбницю. Його наступникам при вступі на престол ще протягом декількох наступних століть бажали «правити як Маркіан».

Новий ромейський імператор Лев I (457 – 474 рр.) мав фракійське походження, заснував Фракійську династію. Вперше обряд коронації нового правителя було здійснено константинопольським патріархом, що стало символом єднання світської та духовної влади. Значну роль у сходженні Лева I на престол зіграв аристократ Аспар та його родина. Аристократи сподівалися, що вони будуть керувати імператором та від його імені, але вони прораховалися. Лев I знайшов собі альтернативних союзників у середовищі ісаурів – представників войовничого племені, що мешкали на півдні Малої Азії. За одного з представників цього племені – полководця Зенона (оригінальне ім'я – Тарасікодісс Русумвладест) імператор віддав заміж свою доньку

Аріадну. У пари народився син, якому імператор Лев I й передав перед смертю владні повноваження.

Однак, новий правитель – Лев II встиг поправити лише 10 місяців і помер від невідомої хвороби (474 р.). Владу отримав його батько Зенон.

Імператор Зенон (474 – 491 рр.) не користувався популярністю серед ромейської еліти (відчувалося його варварське походження), оскільки зробив ставку на ісаврійців. Навіть його теща – Веріна інтригувала проти зятя та вимагала зведення на престол свого брата Василіска. Дійшло до відкритих військових зіткнень, в результаті яких Зенон зазнав поразки і змушений був тікати (протягом 20 місяців 475/476 рр. при владі перебував Василіск, який поводив себе ще гірше за Зенона). Настрої еліти знову змінилися і Зенон повернувся до влади і розочав політику репресій проти аристократів (особливо проти сенаторів) За часи правління Зенона сталася т.зв. «Акакіанська схизма» – розкол між східною та західною церквами, що тривав 35 років (484 – 519 рр.). Імперія мужньо боролася з варварами (вторгнення остготів), але не спромоглася підтримати Західну імперію. У 476 р. війська остготів на чолі з конунгом Теодоріхом захопили Італію, знищили Західну імперію і утворили там своє варварське королівство. Зенон помер від дизентерії не залишивши після себе синів.

Його вдова – Аріадна вийшла заміж за Анастасія, який став наступним імператором (491 – 518 рр.). Це був справжній візантійський імператор доби Середньовіччя і тому його правління ми вже не розглядаємо.

2. Західна Римська імперія у V ст. та її падіння.

Отже, готи для Константинополя виявилися досить зручним зряддям у планах відновлення могутності імперії та її возз'єднання. Константинополь надсилав до готів своїх агентів, які малювали перед готами заманливі картини багатства Італії та Західних провінцій, розповідали про велич Рима, про доступність жінок та багатств. Готи поглинали цю інформацію з великим задоволенням. Згодом дійшло до активної підготовки до вторгнення до Італії.

У 402 р. готи спустошили Північну Італію. Імператори Західної Римської імперії для захисту Італії змушені були стягувати сюди війська з рейнського кордону та Британії, що призвело до втрати Британії та фактично залишало територію Галлії беззахисною перед іншими варварами. Цим скористалися племена вандалів, які пройшлися вогнем і мечем по Галлії та Іспанії.

У 410 р. готи на чолі з конунгом Аларіхом підійшли до Риму і взяли місто у облогу. Перед варварами простягалося величезне місто, яке, не зважаючи на запустінні та розвал, все ще залишалося символом колишньої могутності імперії та місцем накопичення величезної здобичі. Імператори Західної Римської імперії вже не мешкали у Римі, вони обрали своєю резиденцією місто Равену, яке з усіх боків було оточене болотами.

Фактично, захищати місто не було кому, колони і міські раби повстали і відкрили ворота варварам (24 серпня 410 р.). Готи кілька днів грабували місто, загинули тисячі римлян, було спалено багато будинків, палаців, церков. Готи, нагадували удава, який заковтнув дуже велику здобич.

Розорена Італія і спустошений Рим були біля ніг варварів. Готи зрозуміли, що їм більше не було жодного сенсу залишатися в Італії. Аларіх вивів свої війська до південної Галлії та Іспанії, де готи стикнулися із вандалами. Вандали явно поступалися готам у військовій силі і тому відступали, залишаючи готам Південну Галлію та Іспанію. Згодом дійшло до того, що вандали переправилися через Гібралтарську протоку і захопили всі північноафриканські римські провінції.

На руїнах Західної Римської імперії утворилося у 418 р. перше варварське королівство – Королівство Вестготів, яке простягалося по більшій частині Південної Галлії та Іспанії. Столицею першого варварського королівства стало місто Толоса (Тулуза).

Західна Римська імперія, спустошена і розорена, ще продовжувала офіційно існувати. Ще були римські імператори, які мешкали у Равені, однак всі провінції були втрачені (Британія, Галлія, Іспанія, Африка). Зупинити процес створення варварських королівств було неможливо.

У 437 р. було створено королівство бургундів з центром у Ліоні.

У 439 р. у Африці вандали створили своє Вандальське королівство, столицею якого стало місто Карфаген. Захопивши потужний флот, який базувався у цьому місті, вандали перетворилися на піратів і спустошували острови Середземного моря.

В останні десятиліття свого існування агонізуюча Західна Римська імперія змушена була пережити ще один удар. Гуни, про яких ми трохи забули, далі продовжували свій рух на Захід. Вони витіснили ост готів на Балкани, однак не стали їх переслідувати і рушили через територію Паннонії на територію Західної римської імперії. Можливо Константинополь сприяв тому, що гуни не пішли на столицю Східної Римської імперії. Припущень багато. Гуни на чолі з Аттілою виношували план захоплення Риму і навіть рушили в його бік. Є кілька версій чому гуни не захопили Рим. Одна з них наполягає на тому, що римляни спромоглися відкупитися від гуннів, інша – релігійна, що Папа римський врятував Рим, третя, більш правдоподібна – вплив побоювання заразитися лихоманкою.

Але як би там не було у 451 р. гуни опинилися замість Італії на території Північної Галлії. Тут, під містом Орлеан, в місцевості, яка називалася Каталунські поля, відбулася одна з найбільших битв доби кінця Античності. Тут зійшлося кілька сотень тисяч чоловік. Дві армії – римсько-варварська (вестготи, франки, бургунди) та гунська, до складу якої входили гуни, алани, остготи та слов'яни. Не можна встановити, хто виграв битву. Гуни відступили, що гіпотетично свідчить про їх поразку, однак і римлянам не вдалося відновити контроль над Західними провінціями. Гуни відступили у Паннонії, де створили свою державу, яка проіснувала до 453 р. (смерть Аттіли). Згодом гуни були асимільовані місцевими етнічними спільнотами і на руїнах їх держави створився Аварський каганат.

Римляни раділи недовго. У 455 р. вандалі на кораблях висадили десант біля Риму і захопили місто, яке ще „залізувало рани” після погрому вестготів. Вандалі знищили все те, що не встигли погромити вестготи. Місто було остаточно зруйнованим, населення майже повністю вирізане. Під час погромів варвари вдавалися до таких спустошень, що етнонім „вандалі” став символом необдуманого знищення культурних цінностей – «вандалізм».

Однак і після цього Західна Римська імперія ще продовжувала існувати. Останні римські імператори фактично перетворилися в іграшкових маріонеток, які перебували під впливом військових та найманців. Останні імператори ще контролювали Італію та південну Галлію, але вони вже не мріяли про відродження колишньої імперії. У 476 р. римський патрицій Орест сприяв сходженню на престол малолітнього імператора Ромула Августула, який був занадто слабкою фігурою у протистоянні із варварським оточенням.

Один із впливових лідерів найманців, що слугували останнім римським імператорам, на ім'я Одоакр скинув з престолу останнього римського імператора Ромула Августула. За іронією долі останнього правителя імперії звали так само, як і першого правителя Риму. Таким чином 476 р. офіційно вважається останнім роком існування Західної Римської імперії.

Одоакр не бажав проголошувати себе імператором. Йому достатньо було контролювати Італію, яку він теж проголосив королівством і контролював з 476 – 493 рр.). Для запобігання претензій з боку свого оточення на владу, новий володар Італії відіслав знаки імператорської влади (мантію та корону римських імператорів) до Константинополя.

Отже, Західна Римська імперія припинила своє існування. Її колишня територія була поділена між кількома варварськими народами. Британію захопили юти та англійці, до яких згодом додалися сакси (тут було утворено 7 королівств), Північну Галлію спочатку контролював один з римських полководців – Сіагрій, а пізніше захопили франки, які у 486 р. утворили останнє варварське королівство. У Південній Галлії існувало королівство бургундів та вестготів, які ще й контролювали Іспанію, у Африці – вандалі, до яких переселилися алани, які відкололися від гунів після Каталонської битви. Нове державне утворення отримало нову назву – вандало-аланське королівство. Сама Італія теж була перетворена на королівство.

Безумовно варвари багато чого взяли від імперії. Романізація продовжувалася й після падіння Риму. Поширення латинської мови. Населення підкорених регіонів вливалося в управлінський апарат нових варварських держав. Селяни та ремісники продовжували жити, сплачуючи податки королям. Варвари забрали частину землі (2/3) та 1/3 рабів. Християнська віра поєднувало нове і старе населення. Крім того варвари не могли пройти повз здобутків римської культури.

3. Причини падіння Античної цивілізації.

Одне з дискусійних питань сучасного антикознавства. В наш час існує доволі багато версій та припущень, які намагаються пояснити причину падіння античної цивілізації.

Поєднуючи різні підходи та твердження, ми можемо визначити наступні причини (послідовність довільна):

1. Військово-історична. На відміну від Східної імперії (Візантії) Західна імперія не змогла надати належний військовий спротив варварам. Неспроможність пізньоримських правителів контролювати дії своїх полководців породила наступні тенденції:

- військо втрачало свою боєздатність по причині слабого та розбалансованого керівництва, яке вдавалося до привласнення фінансів, що виділялися на утримування армії;
- постійне втручання військових у династичні суперечки;
- відсутність стабільного процесу комплектування армії, що було викликано демографічними кризами, елементарним небажанням чоловіків служити у війську (свідоме ухилення від призову), небажанням великих землевласників віддавати до війська своїх працівників, призов до війська новобранців «низької якості»;
- суцільна варваризація війська (зникла різниця між тими, хто захищав імперію і тими, хто на неї нападав);
- відсутність порозуміння між військовими та цивільним населенням: солдати не стільки воювали, скільки тероризували населення, що не тільки поглиблювало господарську кризу, скільки породжувало конфронтацію на психологічному рівні;
- постійні військові зіткнення спричиняли втрату живої сили та техніки.

Саме ці тенденції й спричинили військову кризу. Для порівняння: полководець Гай Марій наприкінці II ст. до н.е. для протидії германцям (кімврам та тевтонцям) спромігся зібрати у 5-ти мільйонній Італії боєздатну 200-тисячну армію, а у V ст. у 25-ти мільйонній Західній Римській імперії не знайшлося можливості зібрати армію для протистояння 500-тисячній армії варварів.

2. Господарська. Західна Римська імперія не володіла потужною економікою, яка так і не змогла стабілізуватися після кризи III ст.

- остаточно занепало середнє землеволодіння. Земля активно передавалася в оренду у руки вільного населення або рабів. Так виник колонат, який консервував еволюцію земельних відносин, спричиняючи відновлення натуральних форм ведення господарської діяльності. Колон отримував землю, житло та засоби виробництва. За це він мав віддати землевласнику значну частину врожаю – перехід до земельних відносин доби Середньовіччя. Дехто з дослідників вважає, що колони – це середньовічні кріпаки;
- західноримські міста перебували у стані перманентного занепаду (зникав прошарок багатой міської еліти, розміри міст суттєво скорочувалися, окремі сільські поселення зникали зовсім);
- населення імперії було обтяжено сплатою величезної кількості податків (спостерігався процес ухилення від сплати податків) + примусово залучалося до різноманітних безоплатних робіт;
- держава виявилася безпорадною захистити населення від грабіжників, розбійників, корумпованих чиновників та зловживань з боку збирачів податків (траплялися випадки, коли цілі селища та міста шукали собі патронів серед військової еліти, яка, за певну плату, брала на себе зобов'язання захищати населення);
- імперія пережила декілька хвиль інфляції та руйнування грошового обігу (псування монети).

3. Соціальна.

- деградація елітних верств населення (розкол в середовищі еліти суспільства, снобізм багатіїв, пріоритет власних інтересів над державними, прагнення до узурпації влади на місцях – провінцій аристократи перебирали на себе функції суддів, створювали власні армії, корупція, правовий нігілізм, саботаж та свідоме ігнорування рішень центральної влади. При дворах імператорів процвітав непотизм, корупція, надмірна увага до церемоній, інтриги та лицемірство);
- розорення середнього прошарку населення (втрата лояльності та приватної ініціативи, поява соціальної напруги);
- зростання впливу бюрократичного апарату (передача посад чиновників у спадок, торгівля посадами, зниження ефективності управління, хаос в окремих галузях забезпечення діяльності держави);

- соціальна апатія (байдужість до процесів, що відбуваються навколо).

4. Демографічна.

- криза сімейних відносин (суттєве збільшення числа розлучень, зростало число людей, які з різних причин не бажали вступати у шлюб, з'явилися відлюдники, монахи і т.д. В результаті цього – суттєве скорочення числа населення імперії);
- демографічна криза (депопуляція). Населення імперії досягло свого максимуму у 250 р. і з того часу постійно скорочувалося. Населення страждало від війн, хвороб, голоду, міграції. Паралельно із скороченням чисельності населення суттєвих змін зазнала й якість населення.

5. Морально-релігійна.

- імперія жила в стані падіння рівня загальної моралі та втрати ціннісних орієнтирів (населення майже забуло про чесність, скромність, відданість, відповідальність, хоробрість, гордість та ін.). Натомість в середовищі усіх верст населення активно розповсюджувалися заздрість, розбещеність, лінощі, боягузтво, зрадливість. Майже ніхто не прагнув ризикувати та віддавати своє життя за батьківщину, за її ідеали та цінності;
- цікаво, що поширення негативу співпало із активним розповсюдженням християнства з його системою цінностей. Тут ми теж побачимо прояви крайнощів: насилля язичників по відношенню до християн і, навпаки, насилля християн над язичниками та еретиками;
- християнські теологи активно переконували християн не працювати на Рим, не захищати його, «підставити щоку», «полюбити ворога» і т.д.

б. Етно-генетична. Заснована на теорії Л.Гумільова. Стисло: кожний етнос в процесі свого розвитку проходить стадії, аналогічні із життєвими циклами людини. Від зародження до занепаду має пройти 1200 – 1500 років. Від заснування Риму (753 р. до н.е.) до падіння Античної цивілізації (476 р. н.е.) пройшло 1229 років. На стадії формування та піднесення суспільство переповнено активними та вольовими людьми (пасіонаріями), які спроможні вести з собою усіх інших та перемагати. Потім пасіонарії «перегрівуються» й починають конфліктувати один з одним (період громадянських війн, в результаті яких більшість з них гине). На стадії занепаду зростає роль субпасіонаріїв – доволі активних людей, які прагнуть домогтися свого за рахунок інших і зберегти відносну стабільність свого життя та у суспільстві. Заради цього субпасіонарії спрямовують свою агресію та діяльність проти своїх співвітчизників і приносять їх у жертву. У такому випадку держава та суспільство пожирають самих себе і стають легкою здобиччю зовнішніх ворогів, які перебувають під впливом своїх пасіонаріїв.

Тема 24. Господарський розвиток давньоримського світу.

План.

1. Сільське господарство.
2. Земельні відносини.
3. Ремесло.
4. Торгівля, грошовий обіг, лихварство.
5. Економічна думка стародавнього Риму.

1. Сільське господарство.

З давніх часів і до кінця існування Античної цивілізації праця на землі залишалася основою господарської діяльності стародавніх римлян. Сільське господарство вважалося почесним заняттям. Галузевого значення набуло рослинництво, тваринництво, садівництво, городництво. Інформацію про рівень його розвитку та прогрес у сфері агротехніки можна отримати, вивчаючи твори римських агрономів Катона (II ст. до н.е.), Варрона (I ст. до н.е.), Колумелли та Плінія Старшого (I ст. н.е.). Певні відомості про сільське господарство містяться у поемі Вергілія «Георгіки» (I ст. до н.е.). Окрім письмових повідомлень великий обсяг інформації надають археологічні дослідження залишків сільських вілл, де знаходять знаряддя праці, преси для виготовлення вина та олії, зерна та плоди різноманітних рослин, а також різноманітний посуд, який використовували для збереження та транспортування сільськогосподарських продуктів. Те, як виглядали сільськогосподарські садиби та допоміжні приміщення, сади, виноградники, свійські

тварини й птахи, можна побачити на окремих витворах мистецтва, зокрема, на вазах, посуді, мозаїчних панно, фресках та надгробках.

Італія та значна частина Римської держави відносилася до території поширення культур «середземноморської тріади». Римляни вирощували ячмінь, але з II ст. до н.е. все більшу популярність отримала пшениця. Також римляни вирощували овес та жито (культури, яких не знали стародавні греки). Окрім цього римляни зналися на вирощуванні бобових, кунжуту та льону. Справжніми житницями Римської держави століттями були Сицилія (врожайність досягала сам-100) та Північні Африка (сам-150). Щодо самої Італії, то тут збирали порівняно маленькі врожаї (за Варроном – сам-10, за Колумеллою – сам-4).

Сільськогосподарські знаряддя праці римлян в своїй більшості мало чим відрізнялися від грецьких аналогів. Бронзова статуетка з Ареццо (VI ст. до н.е.) відтворює фігури орача з мулом, який тягне за собою конструкцію, яка була схожа на рало доволі примітивної форми. Однак, вже на початку V ст. до н.е. відбувся технічний прорив. Пліній Старший повідомляв, що в цей період до рала почали приєднувати колеса (це дозволяло обходити каміння). Саме ця новація стала основою для появи складного пристрою – жатки (віз на колесах, який мав ножі з зубцями). Рух жатки забезпечували бики. Леза ножів зрізали колосся, яке падало у середину конструкції. Жатка активно використовувалася на території Римської Галлії і тому в окремих джерелах вона так і називалася «галльська жатка». Більшість землеробів обробляли землю кирками, лопатоподібними мотиками, бороною. Врожай молотили за допомогою цепів або тварин. Римлянам були відомі й лопати, які повністю чи частково були виготовлені з металу. Врожай збирали залізними серпами, які були ззовні наближені до сучасного варіанту. Для виготовлення борошна використовували жорна та водяні млини.

Подібно до греків римляни піклувалися про те, щоб підвищувати врожайність землі. Катон рекомендував для цього використовувати гній та бобові, які своїм корінням розпушували землю. Поет Вергілій (Георгіки, I, 194; II, 349) рекомендував просочувати насіння селітрою та олією.

В період Римської імперії відбулася спеціалізація окремих територій: Галлія спеціалізувалася на вирощування зернових та винограду, Сирія – на вирощуванні оливкових дерев та виробництві оливкової олії, Германія та Галлія – на вирощуванні тварин.

Тваринництво римлян було розвинуто краще за греків. Варрон вважав, що середнє стадо має налічувати до 100 голів великої рогатої худоби. Окремі землевласники мали отар овець до 1000 голів та стада свиней по декілька сотень голів. В Італії (особливо на півночі) активно розводили коней. Доволі прибутковою галуззю господарства було розведення птиці (курей, качок, голубів (до 5 тис. голів), павичів, дроздів). Домашнім улюбленцем римлян були гуси.

Активно розвивалося виноградарство та садівництво. Виноградники стали обов'язковою складовою сільськогосподарського маєтку з II ст. до н.е. Римляни добре зналися на селекції винограду та на його розмноженні за допомогою пагонів. Іноді виноград спеціально пускали на кущі та дерева, які слугували природними підпорками. Врожай винограду чавили за допомогою пресів або ногами на спеціальних площадках з каменю. Сік збирали у великі цистерни. У I ст. до н.е. з'явився гвинтовий прес (вертикальний стержень, який мав нарізку).

Під впливом греків римляни почали вирощувати оливкові дерева та взагалі займатися садівництвом. В садах вирощували яблука, груші, айву, гранати, шовковицю, мигдаль, інші горіхи, горобину. Після походів на Схід до Риму були привезені саджанці вишні та персиків. Римським агрономам були відомі 57 сортів груш та 27 сортів яблук. Значну роль відігравали городні культури: цибуля, часник, капуста, порей, редька, кріп та спаржа.

2. Земельні відносини.

На ранньому етапі основною господарською одиницею була велика патріархальна сім'я, що самостійно займалася господарюванням на власній присадибній земельній ділянці площею в 2 югери (1 югер = 0,25 га) та на орендованих у громади орних землях (*ager publicus* – «громадського поля»). Плебеї, які були поза родовою організацією, вступали з патриціями у відносини клієнти: отримували земельний наділ і вели самостійне господарство, супроводжували господаря у військових походах, сплачували ренту та вільно розпоряджались частиною додаткового продукту. Державний земельний фонд періодично поповнювався за рахунок відчуженої у підкорених народів земельної власності. Наприклад, після завоювання Італії місцевому населенню

залишилося 1/2-2/3 частки землі, а все інше – перейшло у власність римського народу. Таким чином, Римська республіка була верховним власником землі та обмежувала приватне землеволодіння до 125 га. Аграрне питання стосовно розширення земельного фонду римських громадян завжди було актуальним. З метою його розв'язання консул Спурій Касій (486 р. до н. е.) пропонував передачу громадських земель в оренду, поділ частини землі між малоземельними. Проекти реформ Ліцинія Столона і Секстія Латерана (376 р. до н. е.) пропонували обмежити державні землі, поділити їх між плебеями, обмежити випас худоби.

Аграрні відносини в добу пізньої республіки характеризувалися зміцненням приватної власності на землю, ліквідацією всіх обмежень щодо купівлі та продажу землі. Відбувалося зменшення дрібного селянського та зростання середнього і великого землеволодіння. Війни сприяли експропріації землі на загарбаних територіях і посилили процес концентрації землеволодіння в руках аристократії, чиновників і воєначальників. Держава визначала принципи існування приватної власності на території Італії та провінцій. Велика земельна власність стала економічною основою господарства. Важливою ознакою економічного розвитку Римської держави було співіснування великого і дрібного землеволодіння, останнє зберігалось протягом усієї історії Риму.

Селянські господарства вільних громадян існували на основі приватної земельної власності, оренди землі у держави чи окремих власників, захоплення державної землі без правового договору (на правах прекарія без документів), системи ветеранських (солдатських) земельних наділів. На думку вчених, селянські господарства виробляли значну частину сільськогосподарської продукції: вирощували до 60 % зерна, отриманого в центральних провінціях імперії, 70-80 % овочів, 2/3 худоби. Селянські господарства мали натурально-споживчий характер, не забезпечували прибутковості, не витримували конкуренції рабської праці. Селяни розорювалися і продавали землю, ставали орендарями або працювали як наймані робітники. Держава прагнула зберегти вільного селянина як платника податків і воїна. З'являлися аграрні проекти, що обмежували захоплення державних земель, але вони були малоефективними. Так, згідно з аграрним законодавством братів Гракхів (134 до н. е.), максимальну площу земельних володінь визначали у 250 га, мінімальну - 7,5 га за умови спадкової оренди без права дарування чи продажу. Надалі держава визнала право приватної власності на 125 га землі.

У II - I ст. н. е. панівною формою сільськогосподарського виробництва стає вілла (або фільварок). Це був самодостатній багатогалузевий маєток площею 25-125 га, одна з галузей якого (виробництво оливок, вина, зерна, фруктів, квітів тощо) була зорієнтована на ринок. Обсяги товарної продукції становили 70-90 % виробленого на віллі. У цілому дохідність рабовласницьких маєтків становила 6-15 %. Рабовласницький маєток поділяли на домен (двір землевласника, господарські будівлі та земля, котру обробляли раби, що жили в казармах) та землі із засобами виробництва, що надавалися рабам як пекулій. Праця рабів організовувалася на основі кооперації, отже, загалом була продуктивнішою від селянської. Так, у середньому раб обробляв 3,5-4 га землі, селянська сім'я - 1-3,5 га. Рабовласники відпускали рабів на волю за старанність, залучали до адміністративно-управлінської роботи, допомагали налагодити власне господарство, надаючи пекулій.

Перші латифундії - великі (тисячі гектарів) маєтки - виникли в II ст. до н. е. в результаті купівлі землі та практики нагородження нею, головним чином у провінціях. Упродовж I - II ст. н. е. вони стали провідною формою господарювання. Спеціалізовані латифундії імператорського дому називали сальтусами. Вони не підпорядковувалися місцевій владі, управлялися спеціальним чиновником-прокуратором. Землю переважно здавали в оренду. Приватні латифундії перебували під управлінням віліків і існували за рахунок дармової праці рабів.

В середині I ст. з'являється нова форма земельних відносин – дрібна оренда. Орендарів називали колонами, а система їх господарювання, яка регулювалася державним законодавством, отримала назву колонатні відносини (колонат). Колони поділялися на 2 категорії: орендарів за договором та спадкових орендарів. Родини колонів поколіннями обробляли орендовану землю, але не були її повноправними власниками. Колони, будучи особисто вільними, краще ставилися до землі, до знарядь праці – були зацікавлені у ефективності виробництва. На перших порах колони сплачували грошову ренту, але згодом рента була замінена на натуральну, яка дорівнювала 1/3 врожаю. Держава фактично не втручалася у стосунки між колонами та власниками землі. Останнє

дозволяло власникам зловживати: вони обплутували колонів боргами і примушували їх закріплюватися за орендованою землею. Крім колонів, які обробляли на правах оренди приватні землі, існували ще й імператорські колони, які так само орендували землю, але вже у імператора. Такі колони повинні були окрім податку 1/3 врожаю ще й відпрацювати на власника землі – від 6 до 12 днів. Число імператорських колонів було досить великим. Вони жили цілими селами, мали свої органи управління. Римське законодавство IV ст. прикріпило колонів до землі, надало право спадкового користування землею та зафіксувало орендну плату, розширило судову юрисдикцію власників землі. Колони втратили економічну самостійність, переходили разом із земельними наділами від одного власника до іншого. Закони дозволяли перетворювати їх на рабів. Вже за часи Константина Великого колона, який втік з панської землі, розшукували та повертали володарю землі. Колонам заборонялося вступати у шлюби з вільними людьми. Син або донька колона автоматично продовжувала форму орендних відносин із господарем землі і не могли залишити маєток.

Останні імператори доби домінують будь за що прагнули зберегти прошарок вільного селянства – основного платника податків. Особливого поширення цей процес набув у прикордонних областях, де імператори намагалися уникнути співпраці селян з варварами. Одна і тут відбувалися зміни. Податковий тиск ставав неймовірним. Це призводило до того, що значна більшість вільних селян (інколи цілими селами) переходила під патронат одного з найближчих великих землевласників. Той обіцяв захищати населення від влади, але при умові, що селяни будуть працювати на нього та віддадуть частину землі. Все це призводило до розорення селянства, роздратування селян, які все частіше переходили на бік варварів. Вільне селянство в основному було сконцентроване по віддалених провінціям – Британія, Північна Галлія, Мавританія – які зазнали меншої романізації і де ще панували общинні порядки. Наявність великої кількості вільних селян була також притаманна й східним провінціям.

3. Ремесло.

Ремесло як галузь господарської діяльності суттєво поступалося сільському господарству. За підрахунками вчених валове ремісничє виробництво становило не більше ніж десятину сільськогосподарського. Лівову частку історії стародавнього Риму панувало дрібне ремісничє виробництво натурального характеру. Лише з доби пізньої республіки намітилися тенденції до появи великих виробництв, майстерень та до спеціалізації. Основною виробничою одиницею була реміснича майстерня (ергастерія), в якій працювали 4-10 робітників, у тому числі вільновідпущеники та раби. На державних добувних підприємствах, виробництві будівельних матеріалів, кераміки працювали сотні та тисячі рабів (наприклад, на державних копальнях в Іспанії, де видобували срібло, працювало до 40 тисяч працівників). Ремісники об'єднувалися у професійні колегії (спілки), діяльність яких контролювала держава. Ремісничі професії визнали спадковими. Державні замовлення були обов'язковими. Активно розвивалися металообробка, деревообробка, виготовлення знарядь праці та предметів побуту, зброї та будівельних матеріалів, ткацтво, гончарство, скловиробництво, ювелірна і парфумерна справи, суднобудування, будівництво будинків, громадських споруд, шляхів із твердим покриттям, мостів, тунелів і каналів. Міста мали каналізацію, водопроводи. Високого рівня досягла техніка обробки металу (холодна та гаряча обробка, кування, лиття) і каменю, винайдені віконне скло та бетон. Італійське місто Капуя спеціалізувалося на виробництві предметів побуту, Аррецій - кераміки, Мілан та Парма - вовняних тканин, Рим - одягу, взуття, сільськогосподарських знарядь. Романізацію провінцій здійснювали шляхом будівництва міст, які ставали центрами ремесла. У провінціях добували срібло, олово, свинець, виготовляли залізо, мідь, будівельні матеріали. Більшість копалень належала державі. Ремісничє виробництво існувало також у рабовласницьких віллах і латифундіях. У I - II ст. н. е. ремісничє виробництво занепало. Ремісники розорювалися, перетворювалися на люмпен-пролетаріат або працівників великих майстерень. Переважало ремісничє виробництво на основі рабської праці. У провінціях ремісники розорювалися через дешеві робочу силу та сировину, втрачався професіоналізм ремісників. Важкий удар по ремеслу нанесла криза імперії у III ст.: занепадали міста, скорочувалася чисельність міського населення – основного виробника та споживача продукції, зменшився обсяг капіталів, які вкладалися у виробництво, ремісників згідно з законодавством прикріпили до місця проживання та колегій

(члени ремісничих колегій не могли, навіть, одружитися на представнику (представниці) іншої корпорації, ремісники були обкладені різноманітними повинностями – ремонт доріг, мостів, перевезення військ тощо. За ухиляння від повинностей жорстоко карали. До провідних галузей ремесла можна віднести наступні:

- деревообробка. Галузь сягнула небувалого розвитку та проявів майстерності (теслері активно застосовували різноманітні техніки та інструменти – фанерування, інкрустацію, вигинання деревини та токарський верстат). Майстри виготовляли різноманітні меблі, труна, колісниці, вози, побутові предмети та посуд. Праця теслярів активно використовувалася під час будівництва (з деревини виготовляли міжповерхові перекриття, каркаси куполів та арок, опалубку для заливання бетону, дерев'яні мости та будинки у північних районах тощо) та у військовій сфері (дерев'яні конструкції військової техніки, облогових механізмів, каркаси для щитів, рукоятки списів та дротиків, військові кораблі тощо);
- обробка кістки. У якості сировини використовували роги та кістки тварин (у т.ч. й слонову кістку, яку завозили з Африки). Кістковий матеріал використовували для виготовлення дрібних побутових предметів, статуй та для інкрустації дерев'яних та металевих виробів. Майстри користувалися пилкою, долотом, різцями, токарним верстатом;
- обробка шкіри. Шкіру тварин використовували або як доповнення до інших матеріалів, наприклад, під час виготовлення панцирів, щитів, шоломів, ножів, ременів, так і цілком шкіряних речей – взуття, кінської упряжі тощо;
- обробка каменю та глини. Римляни практикували схожі із греками способи видобування та обробки каменю. Каміння римляни активно використовували для будівництва у добу республіки, але у добу імперії вони віддавали перевагу цеглі. З кам'яних блоків будували тріумфальні арки. На ранніх етапах використовували суху кладку (без жодного скріплюючого розчину), але пізніше для скріплювання блоків та для цегляної кладки почали застосовувати революційний винахід – бетон (суміш вулканічної маси з піском та вапном). З каменю відповідних порід виготовляли твори мистецтва та надгробні плити. З глини вготовляли цеглу та черепицю. В цій галузі домінували великі підприємства, власники яких контролювали процес видобування сировини, виробництва та реалізації продукції.

Окрім названих галузей, римляни досягли колосальних успіхів у метало видобуванні та металообробці, у ювелірній справі, у виробництві скла та скляних виробів, у ткацтві та у галузі різноманітних промислів (рибальстві, бджільництві тощо).

4. Торгівля, грошовий обіг, лихварство.

Торгівля. В добу ранньої республіки, коли Римська держава являла собою невелике за площею утворення, торгівля носила зародковий характер і скоріше нагадувала обмін із сусідніми племінними спільнотами. Панувало натуральне господарство, ще не було надлишкового продукту, який можна було б реалізувати на ринках. Лише після завоювання римлянами Італії активізувалася внутрішня торгівля, яка базувалась на спеціалізації сільського виробництва та ремесла, охоплювала обмін їхньої продукції. На думку вчених, частина валового ремісничого виробництва, що йшла на ринок і визначала реальний рівень внутрішньої торгівлі, становила 10%. У містах організовувались базари, торги (спеціалізовані базари), багатоденні ярмарки. Постійні ринкові зв'язки об'єднували райони Італії та провінції. Торгівлю здійснювали караванним та морським шляхами. Існувало професійне купецтво, яке об'єднувалося в колегії, у тому числі спеціалізовані. Вони мали спільні кошти, кораблі, агентів у різних містах. Середземне море стало для римлян внутрішнім. Торгівля Італії з провінціями мала пасивний характер. Для Риму стратегічного значення набула торгівля хлібом та іншими продуктами харчування. Нагадаю, що значна частина хліба роздавалася бідному населенню (пролетаріям). Хліб завозили з Сицилії, а пізніше – з Єгипту. Одним з елементів імпорту стали раби. Вивозили вино, оливкову олію, металеві вироби. Ввозили зерно із Сицилії та Північної Африки, срібло, метали - з Іспанії, тканини, зерно - з Єгипту, виноград, вино, кераміку, вовняні тканини, метал - з Галлії, рабів, рибу, бурштин - з Британії, Германії.

Після завоювання східних регіонів Середземномор'я торгівля виросла зовнішня торгівля, яка набула глобального характеру. Відомо, що через посередництво східних купців римляни встановили торгівельні контакти з Аравією, Індією та, навіть, з Китаєм. З цих регіонів до Риму та

Італії завозили дуже рідкісні та дорогі товари (предмети розкоші): шовк, бавовну, прянощі, ароматичні засоби, парфуми, косметику, бурштин, екзотичних тварин та рабів. Римські торговельні шляхи простягалися через Дунай до берегів Північного Причорномор'я. Через Північне Закавказзя пролягала одна з доріг Великого шовкового шляху, який з'єднував Середземномор'я з країнами Східної Азії.

Враховуючи те, що сам Рим не мав безпосереднього виходу до моря, він вів торгівлю через порт Остія, який був побудований у гирлі Тибру (подібно до міста Пірей у стародавніх Афінах).

Грошовий обіг. В Царський період та у добу ранньої республіки монет ще не існувало і тому головним мірилом вартості будь-якого товару була худоба.

Потреби внутрішньої та зовнішньої торгівлі викликали появу грошей. Найраніше на території Італії почали карбувати монети грецькі колонії. Уже в VI ст. до н. е. всі грецькі міста півдня Італії та о. Сицилія карбували срібні монети. У VI - V ст. до н. е. етрусські міста ще не карбували власних монет і користувалися в розрахунках грецькими. Перші етрусські монети з'явилися наприкінці V ст. до н. е. Карбувалися вони із золота, електру (сплав срібла та золота у відповідних пропорціях), срібла і бронзи; попервах мали зображення тільки з одного боку. У IV-III ст. до н. е. кількість етрусських монет зросла; їх карбували вже всі етрусські міста.

У Римі перші монети відливались у формах; це були мідні зливки вагою в римський фунт (273 грами), без зображень (важкий ас). Вважається, що першим запропонував робити знаки на вагових грошах цар Сервій Тулій. У другій половині IV ст. до н. е. на них з'явилися зображення тварин - бика, свині, орла і т. д. (ас із зображенням). Ці важкі та громіздкі зливки були мало придатними для торгівлі. Карбування легких і зручних срібних монет почалося в Римі тільки в середині III ст. до н. е. Основними монетними номіналами в Римі були бронзовий ас, срібні сестерцій (2,5 аса) і денарій (10 асів, або 4 сестерції). На монетах розміщували різні зображення, найчастіше - портрети державних діячів і богів. Нерідко трапляється напис «мир».

У наступні століття дальше піднесення сільського господарства і ремесла сприяло поживленню торгівлі, що привело до розвитку і вдосконалення торгових шляхів і транспортних засобів. Це також вплинуло на збільшення кількості монет. Римська срібна монета, сестерцій і денарій, хутко заповонила Середземномор'я і стала основною валютою, витрутивши всі інші монетні системи. Індійські та східноазійські товари оплачувалися в основному дзвінкою монетою, що призводило до витоку золота за межі імперії; частково східний експорт оплачувався також виробами імперського ремесла (римські вироби зі скла, тара для вина, світильники тощо).

Подальший розвиток торгівлі сприяв удосконаленню грошової системи. В епоху імперії було введено золоту монету - ауреус. Із фунта золота (327 грамів) карбували спершу 40, а потім 45 золотих монет, На лицевім боці зображувався правлячий імператор. Римська золота монета вирізнялася високою пробою, тому нею залюбки користувались у торговельних розрахунках. Однією з найбільш поширених монету Римському Середземномор'ї та поза його межами був срібний денарій.

Мідна монета використовувалася переважно для місцевого обігу. Впровадження нових мідних номіналів свідчить про поживлення дрібної торгівлі. У східних провінціях іще перебували в обігу срібні монети елліністичних царів і самостійних грецьких міст. Оскільки населення звикло до цих монет, то в I - II ст. н. е. тут карбувалися номінали, відмінні від римських денаріїв, - тетрадрахми і драхми. Однак їх було прирівняно до денарія або його частин, і ці різні монетні номінали взаємно не протиставлялися.

Карбування монет було важливою державною справою. За часів республіки нею відали сенат і спеціальна колегія. За Юлія Цезаря монетне виробництво перетворилось у самостійну галузь господарства. У роки імперії адміністрація відповідала за карбування і повноцінність золотих і срібних монет, а сенат - мідних. Згодом і мідні монети було поставлено під контроль імператорської адміністрації. Монетну справу очолював прокуратор, який підпорядковувався міністрові фінансів - раціонібусу. Монетне виробництво могло бути предметом відкупу.

Значні зміни в монетній справі Риму сталися за правління імператора Августа (30 р. до н. е. - 14 р. н. е.). Уже систематично випускалися в обіг золоті монети. Золотий ауреус карбувався в кількості 40 штук із фунта масою 8,19 г кожний і дорівнював 25 денаріям. Поряд з бронзою з'явився інший вид мідного сплаву - аурихалку, з якого карбувалися більші номінали: сестерцій (27,28 г), що дорівнював 4 асам, і дупондій (13,64 г), що дорівнював 2 асам.

В період кризи імперії у III ст. у зв'язку із дестабілізацією та одвічною нестачею грошей імператори вдавали до карбування так званих «зіпсованих монет» (офіційно монета була срібною чи золотою, але відсоток дорогоцінних металів зменшувався, натомість збільшувався відсоток дешевих компонентів). Додавання до срібла домішок інших металів (лігатури) призвело до того, що під кінець II ст. у срібній монеті було менше 50% чистого срібла, а в другій половині III ст. - ще менше. Часто серцевина монети була мідною, лише зверху вкрита тонким шаром срібла. Це було офіційним фальшуванням монет. У 214 р. імператор Каракалла започаткував карбування нових срібних монет - антонініанів, які були дещо важчими від денаріїв (4,7-5,3 г), але за номінальною вартістю відповідали двом денаріям. За імператора Діоклетіана (284-305 рр.) вміст срібла в монетах становив 2-3%. Цей правитель відновив карбування якісних золотих і срібних монет, припинив емісію антонініанів та започаткував випуск бронзових монет - фолісів, які важили 9-13 г та обслуговували дрібну торгівлю.

Деяка стабілізація у грошовій справі відбулася за Константина I Великого. Від 314 р. він запровадив у західній половині імперії, а від 324 р. по всій імперії карбування золотого соліда масою 4,55 г. (1/72 фунта), який став основною монетою і лічильною одиницею держави. Крім соліда з золота, карбувалися також його половинки - семіси і треті частини - трієнси (треміси). Із срібла за часів Константина карбувалися міліарісії, що за цінністю дорівнював 1/1000 золотого фунта, і сипіква, яка дорівнювала 1/1728 фунта. При цьому 24 сипікви відповідали одному соліду.

Отож, монетна система Стародавнього Риму досягла великої різноманітності та розвитку. Вона безпосередньо вплинула на розвиток грошової справи інших держав і народів.

Лихварство. У Римській державі склалася розвинута грошово-кредитна система. Центром грошових і торговельних операцій був Рим. Розвивався лихварський та банківський капітал, які держава регламентувала. Обмінні контори (аргентарії) та банки створювали приватні особи та держава, яка здавала їх в оренду. Здійснювали такі операції, як прийняття вкладів, надання позик, вексельні, безготівкові, поточні, активні та пасивні рахунки. Позиковий процент становив 12-24 % за законом, а фактично - значно більше. Існує також думка, що середня процентна ставка становила 6-12 % і відповідала нормальному прибутку на капітал, вкладений у землю. Грошовий капітал вкладали не в організацію сільськогосподарського та ремісничого виробництва, а у лихварство, торгівлю, фінансові операції, особливо у відкуп податків з провінцій. Учасниками фінансових угод були представники привілейованих станів суспільства.

Сформувалася система державних фінансів. Вона ґрунтувалася на експлуатації провінцій. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки - державні (поземельний та подушний), а також муніципальні - сплачували власники землі та майна. Фінансової адміністрації не було. Відкупники (публікани) вносили у державну скарбницю всю суму податків, а потім через своїх людей збирали їх у 3-4 рази більше від норми (відкупну систему скасовано в II ст. н. е.). Об'єднуючись у спілки, відкупники створювали акціонерні компанії.

Ще у V ст. до н. е. на мідних дошках були записані закони XII таблиць - звід римського права приблизно з 451-450 рр. до н. е. Із них видно, що закони ґрунтуються на принципі таліону, тобто рівної помсти, хоча багато з римлян уважали, що за фінансові порушення слід нести лише цивільну відповідальність: «За борги повинно відповідати майно боржника, а не тіло його». У 326 р. до н. е. було скасовано рабство за борги. Економічні угоди дістали юридичне обґрунтування і захист. У 304 р. до н. е. було опубліковано формули позовних жалоб і затверджений порядок судочинства.

Існування різних монетних систем, розмаїття золотих, срібних і бронзових монет сприяло зародженню міняльної справи. Міняйли, здебільшого іноземці або вільновідпущеники, відкривали свої торгові кіоски в містах, слідкували за валютним курсом, перевіряли оригінальність монет, здійснювали обмін грошей і навіть видавали позики. Банки у Стародавньому Римі, як і в Греції, виростили з міняльних контор (досвід грецьких трапез було взято за взірць), але розвивалися інтенсивніше. Цікаво, що тривалий час банківські справи у Римі вели особи грецького походження. Потім серед банкірів почали з'являтися вихідці з інших країн, а також римляни. Вони довго зберігали стару назву трапезитів. Ця назва побутувала ще за Цицерона.

Римські банкіри називалися менсаріями. В результаті спеціалізації на певних операціях вони переділилися на нумуляріїв, які обмінювали гроші, та аргентаріїв у які приймали вклади, видавали кредити і здійснювали безготівкові розрахунки.

Знатні римляни не платили готівкою. Вони просто давали банкірові документальне розпорядження, яке мало грецькі назви штрафе, хірографе, латинську транскрибере. Так називався документ, який оформляв грошові розрахунки через банк. Заставою для видавання кредиту виступало майно боржника або поручника. У заставу приймалися навіть трупи. Очевидно, така своєрідна застава надійно забезпечувала своєчасне повернення боргу. Очевидним є й те, що до подібного способу вдавалися тільки в разі крайньої потреби. Про колоритну деталь банківських розрахунків повідомляє Горацій: один позикодавець певного дня збирав боржників і читав їм свої вірші, ставлячи їх у такий спосіб перед вибором - або платити гроші, або хвалити вірші.

5. Економічна думка стародавнього Риму.

Економічна думка Стародавнього Риму знайшла відображення у працях землевласників і рабовласників М. Катона, Л.Ю. Колумелли, М.Т. Варрона, Г. Плінія Старшого, присвячених проблемам поліпшення агрокультури, підвищення дохідності маєтку, організації праці рабів.

Марк Порцій Катон Старший (234-149 рр. до н. е.) у праці «Землеробство» узагальнив досвід і запропонував практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією, підвищення дохідності рабовласницького маєтку. Землеробство, на його думку, є почесним та шляхетним заняттям, а знання та організаційні здібності власника маєтку визначають його дохідність. Необхідно регламентувати виробництво, використовувати необхідні агротехнічні засоби, обмірковувати умови передачі землі в оренду, організацію праці рабів, реалізацію надлишків виробленої продукції. Зразковим учений вважав багатогалузеве господарство, що забезпечує самодостатність маєтку, та одночасно виробляє товарні види продукції - виноград і оливки («Власник маєтку купує лише те, що не може виробити у власному господарстві, а продає тільки надлишки»). З рабами радив поводитися жорстоко; раціонально використовувати їх працю через систему «уроків» (певного обсягу конкретної роботи), стимулювати старанність, молодих рабів виховувати в покорі, підтримувати в їх середовищі ворожість, поширювати конфлікти, незгоди між ними, вчасно звільнятися від старих та малих, карати за найменшу провину. Крім рабів, Катон передбачав залучення до роботи в господарстві і вільних громадян, зокрема половинщиків, але тільки як тимчасовий та допоміжний захід.

Марк Теренцій Варрон (116-27 рр. до н. е.) залишив у спадок три книги трактату «Про сільське господарство», в яких розкрив умови інтенсивного ведення сільського господарства. Визначив дві основні цілі землевласника: задоволення та користь (отримання доходу), для зростання яких необхідно враховувати рівень агрокультури та місцезнаходження господарства (передусім, слід враховувати родючість ґрунтів, оскільки основна цінність господарства – земля). Землеробство він пропонував поєднувати із скотарством, прибутковість якого була високою. Дослідник обґрунтував доцільність використання агрономічних наук, матеріальної зацікавленості рабів шляхом вільного режиму праці, поліпшення харчування і зменшення обсягу роботи. Пропонував використовувати працю найманих робітників. Критерієм прибутковості латифундій вважав вигідне вивезення продукції у сусідні регіони та можливість закупівлі необхідних товарів.

Луцій Юній Модерат Колумелла (I ст. н. е.) у 12-томній праці «Про сільське господарство», використовуючи праці грецьких і римських агрономів, проаналізував організацію господарства у рабовласницькому маєтку за умов кризових явищ. На противагу твердженням, що занепад сільського господарства зумовлений погіршенням родючості землі та поганим кліматом, Колумелла головною причиною цього занепаду справедливо бачить у недоліках господарювання, насамперед, через недбале ставлення рабів до праці. Автор наголошував на низькій продуктивності рабовласницької праці, пропонував організувати сільськогосподарське виробництво на основі оренди землі вільними селянами-колонами, збільшувати обсяги товарного виробництва, впроваджувати досягнення науки, ефективно організувати працю рабів.

Важливе значення мало поширення християнської релігії. Економічні погляди християнства базуються на концепції рівності всіх людей перед Богом, справедливості, соціальної, а не індивідуальної оцінки праці. З ідеєю рівності пов'язані принципи загального обов'язку працювати та розподіляти за працею: «Кожен отримує винагороду за свою працю». Засуджувалися лихварство, стягнення процентів за борги. Із перетворенням християнства на панівну релігію

з'явилися консервативні погляди, які виправдовували рабство, наявні порядки, проголошували необхідність покори і терпіння.

Найвідомішим християнським автором був Аврелій Августин Блаженний (353-430 рр. н. е.), який написав понад 100 праць, зокрема «Про град Божий». Аврелій Августин виступав за підпорядкування земного життя Божим заповідям, розглядав світ як історію та долю людини, її спасіння або погибель. Заперечував висновки античних мислителів про природність поділу людей на панів і рабів. Доводив, що фізична праця є почесною, а сільське господарство - найпочеснішим заняттям людини, засуджував торгівлю та позику під процент.

**Тема 25. Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі.
(практичне заняття)**

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Методичні вказівки:

Важливе місце в процесі підготовки студентів-істориків посідають практичні заняття, основним завданням яких є прищеплення студентам необхідних умінь та навичок, закріплення здобутих теоретичних знань і поглиблення наявних. Практичне заняття – вид навчального заняття, на якому науково-педагогічний працівник організує дискусію з попередньо визначених проблем. Перелік тем практичних занять визначається робочою програмою дисципліни. Практичні заняття проводяться в аудиторіях або навчальних кабінетах з однією академічною групою. На кожному практичному занятті науково-педагогічний працівник оцінює підготовлені студентами виступи, активність в дискусії, вміння формулювати та відстоювати свою позицію та ін. Слід розумно організовувати роботу з підготовки до практичного заняття. До теми кожного заняття дається певний план, що складається з декількох питань, рекомендується список літератури, в тому числі, і обов'язкова.

Висновки з аналізу літератури повинні робитися самостійно: хоча в історичній науці не слід нехтувати авторитетом знаменитих авторів, але слід пам'ятати, що не всі наукові положення є безперечною істиною. Критичне ставлення є обов'язковим елементом наукової аналітичної роботи. Підготуйте відповіді на кожне питання плану (у розрахунку на 5-7 хвилин виступу). Кожне положення відповіді підтверджується (якщо форма практичного заняття це передбачає) витягом з документа. Підготовку слід відобразити у вигляді плану у спеціальному зошиті підготовки до практичного заняття. Слід продумати відповіді на так звані «проблемно-логічні» завдання. Кожне з цих завдань пов'язане з роботою в порівнянні різних історичних явищ, обґрунтуванням якого тези, розкриттям змісту певного поняття. На практичному занятті вітається будь-яка форма активності студента: участь в обговоренні, доповнення, критика – все, що допомагає більш повному та ясному розумінню проблеми. Під час аналізу подій, процесів, явищ та діяльності людини враховується складний характер людської природи, яка має біологічний, психічний, соціальний та культурний аспекти. Основний принцип: людська природа, як би вона не була визначена, розглядається як якість ціле, і культура визначається її функцією.

Мета практичних занять з курсу «Історія та культура Античності» – систематичне, комплексне, об'єктивне вивчення та аналіз окремих проблем політичної, соціальної та військової історії стародавньої Греції, держав елліністичного світу, стародавнього Риму з метою формування у студентів комплексного бачення та сприйняття особливостей Античної цивілізації, її досягнень та внесків в історію європейської цивілізації та в історію усього людства.

Завдання:

- засвоєння основних навчальних і наукових матеріалів з курсу «Історія та культура Античності»;
- визначення основних напрямків антикознавства в контексті сучасної наукової думки;
- огляд та засвоєння способів і методів інтерпретації історії доби Античності;
- закріплення знань про основні періоди історії доби Античності;
- аналіз історичних джерел та історіографічної бази;
- оволодіння та закріплення навичок критичного мислення та об'єктивної оцінки інформації;
- оцінка історичних подій та діяльності історичних діячів;
- проведення історичних паралелей із іншими цивілізаціями та епохами.

За кожний модуль якість роботи студентів на практичних заняттях оцінюється в діапазоні від 0 до 30 балів.

Сума підсумкових балів	Рівень виконання завдання
0	завдання не виконано
01 - 05	обсяг виконаного завдання складає менше 10%
06 - 10	обсяг виконаного завдання складає 10% - 30%
11 - 15	обсяг виконаного завдання складає 31% - 50%
16 - 20	обсяг виконаного завдання складає 51% - 70%
21 - 25	обсяг виконаного завдання складає 71% - 90%
26 - 30	обсяг виконаного завдання складає 91% - 100%

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна	заочна
I семестр			
Модуль 1			
1	Соціальний та політичний устрій ранньогрецького суспільства за даними епічних поем Гомера.	2	-
2	Архаїчна Спарта у VIII – VI ст. до н.е.	2	-
3	Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е.	2	-
4	Доба Великої грецької колонізації.	2	2
Разом за модуль		8	2
Модуль 2			
1	Греко-перські (Мідійські) війни.	2	-
2	Епоха Перікла в Афінах.	2	-
3	Посилення Македонії та встановлення її гегемонії у грецькому світі.	2	-
4	Греко-македонська експансія на Схід.	2	-
5	Держави елліністичного Заходу.	2	-
6	Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі.	2	2
Разом за модуль		12	2
Разом за семестр		20	4
II семестр			
Модуль 1			
1	Цивілізація етрусків	2	-
2	Боротьба плебеїв з патриціями	2	-
3	Завоювання римлянами Італії	2	-
4	Пунічні війни	2	-
5	Експансія римлян на Балкани та до Малої Азії	2	-
6	Криза Римської республіки	2	2
Разом за модуль		12	2
Модуль 2			
1	Принципат Октавіана Августа	2	-
2	Криза Римської імперії у III ст.	2	-
3	Домінат Діоклетіана та Константина Великого	2	-
4	Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі.	2	2
Разом за модуль		8	2
Разом за семестр		20	4
Разом за навчальний рік		40	8

I семестр

Модуль 1.

Тема № 1. Соціальний та політичний устрій ранньогрецького суспільства за епічними поемами Гомера. (2 год.)

План:

1. Поеми Гомера як історичне джерело:

- а) сутність «Гомерівського питання»;
- б) поема «Іліада» (стислий зміст, структура та основні герої – Ахіл, Агамемнон, Гектор, Паріс, Елена, Кассандра);

в) поема «Одіссея» (стилий зміст, структура та основні герої – Алкіной, Поліфем, Одісей, Пенелопа, Телемах).

2. Соціальна структура та диференціація передполісного суспільства:

- а) родова аристократія (походження, статус та система цінностей);
- б) рядові общинники;
- в) раби (джерела рабства, форми експлуатації, патріархальне рабство);
- г) патріархальна родина, система судочинства, звичай кровної помсти.

3. Політична, військова та судова організація передполісного суспільства:

- а) басилеї (царі);
- б) рада старійшин;
- в) народне зібрання.
- г) військова організація.

Тема № 2. Архаїчна Спарта у VIII – VI ст. до н.е. (2 год.)

План:

1. Виникнення Спартанської держави. Проблема Лікурга і його законодавства.

2. Соціальна структура та диференціація спартанського суспільства:

- а) спартіати, спартанська «община рівних», категорії спартанців (гіпомейони, неодамоди, мофаки/мофони);
- б) періеки;
- в) ілоти, система ілотії.

3. Політична та військова організація спартанського суспільства:

- а) дуалізм царської влади;
- б) герусія та ефорат;
- в) народне зібрання.

4. Зовнішня політика Спарті: Мессенські війни та утворення Пелопоннеського союзу.

Тема № 3. Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е. (2 год.)

План:

1. Реформаторська діяльність Солона:

- а) ситуація в Аттиці напередодні реформ Солона;
- б) економічні перетворення (сисахфія, грошова реформа, закон про свободу заповіту);
- в) політичні перетворення (цензова реформа, зміни в політичній організації суспільства).

2. Тиранія Пісістрата та Пісістратидів:

- а) боротьба за владу, внутрішня та зовнішня політика Пісістрата;
- б) боротьба проти тиранії та причини відновлення демократії.

3. Реформаторська діяльність Клісфена:

- а) Ісагор та Клісфен;
- б) суспільно-політичні нововведення та демократизація суспільства.

Тема № 4. Доба Великої грецької колонізації (2 год.)

План:

1. Причини та характер колонізаційного руху.

2. Основні напрямки колонізації:

- а) колонізація Західного Середземномор'я;
- б) колонізація Причорномор'я;
- в) колонізація Південного та Південно-Східного узбережжя Середземного моря.

3. Процес заснування та облаштування колоній. Стосунки із місцевим населенням та метрополіями.

4. Значення та наслідки колонізаційного руху для стародавніх греків.

Модуль 2.

Тема № 5. Греко-перські (Мідійські) війни (2 год.)

План:

- 1. Передумови протистояння. Співвідношення сил учасників конфлікту.**
- 2. Повстання в Іонії.**
- 3. Перебін військового протистояння:**
  - а) перше масштабне вторгнення персів до Греції. Марафонська битва;
  - б) похід Ксеркса. Битви при Фермопілах, Саламіні;
  - в) битви при Платеях та Мікале;
  - г) утворення Делоської симмахії (союзу).
- 4. Калліїв мир. Наслідки греко-перського протистояння.**

Тема № 6. Епоха Перікла в Афінах (2 год.)

План:

- 1. Політико-соціальна картина афінського суспільства напередодні епохи Перікла. Реформи Ефіальта.**
- 2. Внутрішня політика Перікла:**
  - а) реформування політичної системи. Органи управління афінським суспільством;
  - б) інтелектуальний гурток Перікла (учасники, ідеї).;
  - в) Перікл та Аспасія.
- 3. Зовнішня політика Афін за часи Перікла: стосунки із сусідами та союзниками, Понтійська експедиція.**
- 4. Оцінка політико-соціальної системи Перікла античними авторами.**

Тема № 7. Посилення Македонії та встановлення її гегемонії у грецькому світі (2 год.)

План:

- 1. Стародавня Македонія за роки правління Філіпа II.**
- 2. Премакедонське угруповання у Греції (представники, ідеї, практична діяльність).**
- 3. Антимакедонське угруповання у Греції (представники, засоби протидії, результати діяльності).**
- 4. Етапи македонської експансії до грецького світу:**
  - а) Священна війна;
  - б) Херонейська битва;
  - в) Коринфський конгрес та його рішення.
- 5. Вбивство Філіпа II та прихід до влади Олександра III Македонського.**

Тема № 8. Греко-македонська експансія на Схід (2 год.)

План:

- 1. Політична та військова підготовка до експансії. Співвідношення сил сторін конфлікту.**
- 2. Перебіг експансії:**
  - а) похід у Малу Азію, Сирію та Єгипет;
  - б) вторгнення до Месопотамії, похід у Мідію і Персиду;
  - в) центральнoазійська кампанія;
  - г) індійська кампанія.
- 3. Спроби облаштування «світової» імперії Олександра Македонського.**
- 4. Смерть Олександра III Македонського та початковий етап боротьби діадохів за владу.**

Тема № 9. Держави елліністичного Заходу (2 год.)

План:

- 1. Суспільно-політичний розвиток Македонського царства.**

2. **Федералізація давньогрецького елліністичного світу:**
  - а) Ахейський військово-політичний союз (учасники, структура, мета утворення);
  - б) Етолійський військово-політичний (учасники, структура, мета утворення).
3. **Реформи в елліністичній Спарті (етапи, лідери, наслідки).**
4. **Острівна Греція в епоху Еллінізму:**
  - а) Сицилійська держава Агафокла та Гієрона II;
  - б) Родос та Делос.

Тема № 10. Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі (2 год.)

План:

1. **Формулювання теми та мети уроку.**
2. **Проведення уроку:**
  - а) підбір методів викладання матеріалу (розповідь, опис-характеристика, пояснення, бесіда);
  - б) підбір фактів та локалізація подій у часі й просторі;
  - в) використання історичних понять та термінів;
  - г) встановлення причинно-наслідкових зв'язків;
  - д) персоніфікація історичних подій;
  - е) використання історичних документів, ілюстративного матеріалу, історичних мап.
3. **Специфіка проведення уроку на культурологічну проблематику.**

II семестр

Модуль 1.

Тема № 1. Цивілізація етрусків (2 год.)

План:

1. **Гіпотези щодо походження та розселення етрусків. Досягнення та проблеми етрускології.**
2. **Політичний та соціальний устрій етрусського суспільства.**
3. **Етрусська конфедерація міст.**
4. **Господарський розвиток етрусків.**
5. **Зовнішня політика етрусків: етрусська колонізація, конфронтація з греками та карфагенянами.**

Тема № 2. Боротьба плебеїв з патриціями (2 год.)

План:

1. **Початковий етап станової боротьби: перша сецесія, утвердження перших плебейських магистратур, виступ Каріюлана.**
2. **Колегія децемвірів. Закони XII таблиць (мета, структура, характеристика основних статей).**
3. **Боротьба за розв'язання аграрного та боргового питання.**
4. **Завершення боротьби (середина IV – перша чверть III ст. до н.е.) і формування нової соціальної системи давньоримської держави.**

Тема № 3. Завоювання римлянами Італії (2 год.)

План:

1. **Спроба етрусків відновити контроль над Римом. Латинська федерація.**
2. **Навала кельтів («Гуси врятували Рим»). Латинський союз.**
3. **Самнітські війни.**
4. **Боротьба за контроль над Південною Італією. («Піррова перемога»).**
5. **Утворення та структура Римсько-Італійського союзу.**

Тема № 4. Пунічні війни (2 год.)

План:

1. Рим та Карфаген напередодні Пунічних війн (співвідношення військових сил, військово-стратегічні плани тощо).
2. Перша Пунічна війна: передумови, хід, наслідки.
3. Друга Пунічна (Ганнібалова) війна: передумови, хід, наслідки.
4. Третя Пунічна війна: передумови, хід та зруйнування Карфагену.

Тема № 5. Експансія римлян на Балкани та до Малої Азії (2 год.)

План:

1. Іллірійські війни (загальна характеристика): передумови, хід, наслідки.
2. Македонські війни (загальна характеристика): передумови, хід, наслідки.
3. Розв'язання «грецького питання». Знищення Коринфу.
4. Анексія Пергамського царства. Повстання під проводом Арістоніка.

Тема № 6. Криза Римської республіки (2 год.)

План:

1. Змова Катіліни.
2. Перший тріумвірат (учасники, діяльність).
3. Громадянська війна 49 – 45 рр. до н.е.
4. Гай Юлій Цезар: життя та діяльність:
  - походження та перші політичні кроки;
  - підкорення Галлії;
  - диктатура;
  - зовнішня політика диктатора (Клеопатра VII, понтійська, африканська та іспанська кампанії).
5. Цицерон та Цезар – протистояння світоглядів. Змова та вбивство Цезаря.

Модуль 2.

Тема № 7. Принципат Октавіана Августа (2 год.)

План:

1. Октавіан Август: походження, якості та світогляд.
2. Внутрішня та соціальна політика імператора:
  - відносини з сенатом;
  - відношення до вершників, плебсу та військових;
  - провінційна політика;
  - шлюбне законодавство та піклування про мораль.
3. Зовнішня політика імператора.
4. Пропаганда імператорського режиму та формування культу особи імператора:
  - гурток Мецената, творчість давньоримських поетів Вергілія, Горация, Овідія;
  - пам'ятки та монети часів Октавіана Августа;
  - формування та зміст ідеології PAX ROMANA.

Тема № 8. Криза Римської імперії у III ст. (2 год.)

План:

1. Рік п'яти імператорів. Громадянська війна 193 – 197 рр.
2. Принципат представників династії Северів.
3. Внутрішньополітичний та зовнішньополітичний хаос середини III ст.

4. Дезінтеграція імперії:

- Галльська імперія;
- Пальмірське царство.

5. Початковий етап правління представників Іллірійської династії (до 284 р., до імператора Діоклетіана).**Тема № 9. Домінат Діоклетіана та Константина Великого (2 год.)****План:****1. Правління Діоклетіана:**

- система тетрархії;
- адміністративна реформа;
- господарська політика, едикт про ціни;
- релігійна політика.

2. Громадянські війни тетрархів.**3. Правління Константина Великого:**

- ліквідація системи тетрархії;
- адміністративна, грошова та військова реформи;
- перенесення столиці імперії;
- релігійна політика (Медіоланський едикт, I Вселенський / Нікейський Собор).

Тема № 10. Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі (2 год.)**План:****1. Формулювання теми та мети уроку.****2. Проведення уроку:**

- а) підбір методів викладання матеріалу (розповідь, опис-характеристика, пояснення, бесіда);
- б) підбір фактів та локалізація подій у часі й просторі;
- в) використання історичних понять та термінів;
- г) встановлення причинно-наслідкових зв'язків;
- д) персоніфікація історичних подій;
- е) використання історичних документів, ілюстративного матеріалу, історичних мап.

3. Специфіка проведення уроку на культурологічну проблематику.

ПЕРЕЛІКИ ПИТАНЬ НА МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ ЗРІЗИ

Семестр I.

Модуль 1.

1. Античність як епоха. Етимологія ключових понять.
2. Матеріальні (викопні) джерела інформації.
3. Усні та письмові джерела інформації. Особливості античної історіографії.
4. Хронологія давньогрецької історії, географія та історичне районування стародавньої Греції.
5. Природні умови та ресурси стародавньої Греції.
6. Населення стародавньої Греції (етнічна та демографічна характеристики).
7. Населення стародавньої Греції (антропологічна та ментальна характеристики).
8. Давньогрецька мова (еволюція, абетка, грецизми).
9. Провідні давньогрецькі історики та їх творчість.
10. Критська (Мінойська) цивілізація.
11. Мікенська (Елладська) цивілізація.
12. Сутність Гомерівського питання.
13. Поеми «Гіада» та «Одіссея» як історичне джерело (стислий зміст, структура, характеристика провідних персонажів).
14. Соціальна структура та диференціація ранньогрецького суспільства Передполісної доби.
15. Політична, військова та судова організація ранньогрецького суспільства Передполісної доби.
16. Прояви «Архаїчної революції» у давньогрецькому світі.
17. Давньогрецький поліс та полісна ідеологія.
18. Ранньогрецька (старша) тиранія.
19. Виникнення Спартанської держави. Лікурґ та його законодавство.
20. Соціальна структура та диференціація спартанського суспільства доби Архаїки.
21. Політична та військова організація спартанського суспільства доби Архаїки.
22. Зовнішня політика Спарты в добу Архаїки (Мессенські війни, Пелопоннеський військово-політичний союз).
23. Архаїчні Афіни та Аттика у VIII – VII ст. до н.е.
24. Реформаторська діяльність Солона.
25. Тиранія Пісістрата та Пісістратидів.
26. Реформаторська діяльність Клісфена.
27. Причини та характер колонізаційного руху у стародавній Греції.
28. Основні напрямки давньогрецької колонізації.
29. Процес заснування та облаштування давньогрецьких колоній. Характер стосунків із місцевим населенням та метрополіями.
30. Значення та наслідки колонізаційного руху для стародавніх греків.

Модуль 2.

1. Греко-перські війни: передумови протистояння, співвідношення сил учасників конфлікту.
2. Греко-перські війни: повстання в Іонії (причини, перебіг, наслідки).
3. Греко-перські війни: перебіг протистояння (загальна характеристика, основні битви та полководці).
4. Калліїв мир. Наслідки греко-перського протистояння.
5. Давньогрецький світ в період Пентеконтаетії.
6. Реформи Ефіальта. Внутрішня політика Перікла (реформи політичної системи, інтелектуальний гурток, Аспасія).
7. Зовнішня політика Перікла: стосунки із сусідами та союзниками.
8. Пелопоннеська війна: причини, співвідношення сил та стратегій, Архідамова війна.
9. Пелопоннеська війна: перемир'я, Сицилійська експедиція, Декелейська війна, наслідки протистояння.
10. Боротьба за гегемонію у давньогрецькому світі у першій половині IV ст. до н.е.
11. Прояви кризи давньогрецької полісної системи.

12. Стародавня Македонія до правління Філіпа II.
13. Стародавня Македонія за роки правління Філіпа II.
14. Премакедонське угруповання в Афінах (представники, ідеї, практична діяльність).
15. Антимакедонське угруповання в Афінах (представники, ідеї, практична діяльність).
16. Етапи македонської експансії до грецького світу (Священна війна, Херонейська битва, Коринфський конгрес).
17. Вбивство Філіпа II та прихід до влади Олександра Македонського.
18. Сутність еллінізму, географічні та хронологічні межі Елліністичної цивілізації.
19. Політична та військова підготовка до греко-македонської експансії на Схід. Співвідношення сил.
20. Греко-македонська експансія на Схід: походи до Малої Азії, Сирії та Єгипту.
21. Греко-македонська експансія на Схід: походи до Месопотамії, Мідії та Персиди.
22. Греко-македонська експансія на Схід: походи до Центральної Азії та Індії.
23. Облаштування «світової» імперії та смерть Олександра Македонського.
24. Війни діадохів (загальна характеристика) та процес утворення елліністичних держав.
25. Держави елліністичного Заходу: Македонське царство Антигонідів.
26. Держави елліністичного Заходу: Ахейський та Етолійський військово-політичні союзи.
27. Держави елліністичного Заходу: доба реформ у Спарті.
28. Держави елліністичного Заходу: Сицилійська держава, Родос, Делос.
29. Держави елліністичного Сходу: Пергамське царство.
30. Держави елліністичного Сходу: держава Селевкідів / Сирійське царство.
31. Держави елліністичного Сходу: Птолемеївський Єгипет.
32. Господарський розвиток давньогрецького світу: сільське господарство.
33. Господарський розвиток давньогрецького світу: ремесла.
34. Господарський розвиток давньогрецького світу: торгівля, грошовий обіг, податки.
35. Господарський розвиток провідних держав елліністичного світу.
36. Економічна думка стародавньої Греції.

Семестр II.

Модуль 1.

1. Хронологія та географія давньоримської історії.
2. Характеристика природних умов стародавньої Італії.
3. Характеристика населення стародавньої Італії.
4. Латинська мова.
5. Давньоримські історики та їх творчість.
6. Культури доримської Італії.
7. Гіпотези щодо походження етрусків. Досягнення та проблеми етрускології.
8. Політичний та соціальний устрій етрусського суспільства.
9. Етрусська конфедерація міст.
10. Господарський розвиток етрусків.
11. Зовнішня політика етрусків: колонізація, конфронтація з греками та карфагенянами.
12. Заснування Риму.
13. Загальна характеристика правління давньоримських царів.
14. Політичний та соціальний устрій царського Риму.
15. Політична організація Римської республіки. Зміст поняття «римське громадянство».
16. Початковий етап боротьби плебеїв з патриціями. Закони XII таблиць.
17. Завершальний етап боротьби плебеїв з патриціями.
18. Завоювання римлянами Італії: конфронтація з етрусками та навала кельтів.
19. Завоювання римлянами Італії: Самнітські війни.
20. Завоювання римлянами Італії: війна з Пірром.
21. Перша Пунічна війна: передумови, хід, наслідки.
22. Друга Пунічна війна: передумови, хід, наслідки.
23. Третя Пунічна війна: передумови, хід та зруйнування Карфагену.

24. Експансія римлян на Балкани: Іллірійські війни.
25. Експансія римлян на Балкани: Македонські війни.
26. Експансія римлян на Балкани: розв'язання «грецького питання».
27. Експансія римлян до Малої Азії: анексія Пергамського царства, повстання Арістоніка.
28. Повстання рабів на Сицилії.
29. Реформи братів Гракхів.
30. Загострення внутрішньополітичної боротьби. Військова реформа Гая Марія.
31. Римська республіка на початку I ст. до н.е.
32. Диктатура Корнелія Сулли та повстання під проводом Спартака.
33. Змова Катіліни.
34. Перший тріумвірат (учасники, діяльність, досягнення). Громадянська війна 49 – 45 рр. до н.е.
35. Гай Юлій Цезар: життя та діяльність.
36. Другий тріумвірат та падіння Римської республіки.

Модуль 2.

1. Принципат як політичний режим.
2. Октавіан Август: походження, якості, світогляд.
3. Октавіан Август: внутрішня та соціальна політика імператора.
4. Октавіан Август: пропаганда імператорського режиму та формування культу особи імператора.
5. Принципат представників династії Юліїв-Клавдіїв (Тиберій, Калігула).
6. Принципат представників династії Юліїв-Клавдіїв (Клавдій, Нерон).
7. Принципат представників династії Флавіїв.
8. Принципат представників династії Антонінів («золоте століття» імперії).
9. Криза Римської імперії: рік п'яти імператорів та громадянська війна 193-197 рр.
10. Криза Римської імперії: принципат представників династії Северів.
11. Криза Римської імперії: хаос середини III ст.
12. Криза Римської імперії: дезінтеграція імперії.
13. Криза Римської імперії: початковий етап правління представників Іллірійської династії.
14. Домінат як політичний режим.
15. Домінат імператора Діоклетіана.
16. Громадянські війни тетрархів.
17. Домінат імператора Константина Великого.
18. Римська імперія у середині та другій половині IV ст.
19. Спроби підкорення германських племен за часи Октавіана Августа.
20. Маркоманські війни.
21. Готські війни III – IV ст.
22. Варваризація римлян та романізація германців.
23. Господарський розвиток давньоримського світу: сільське господарство.
24. Господарський розвиток давньоримського світу: земельні відносини.
25. Господарський розвиток давньоримського: ремесло та його провідні галузі.
26. Господарський розвиток давньоримського: торгівля та грошовий обіг, лихварство.
27. Економічна думка стародавнього Риму.
28. Східна Римська (Ромейська) імперія у V ст.
29. Західна Римська імперія у V ст. та процес її падіння.
30. Причини падіння Античної цивілізації.

ПЕРЕЛІКИ ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Семестр I.

1. Античність як епоха. Етимологія ключових понять.
2. Матеріальні (викопні) джерела інформації.
3. Усні та письмові джерела інформації. Особливості античної історіографії.
4. Параметри давньогрецької цивілізації: хронологія та географія.
5. Параметри давньогрецької цивілізації: природні умови та ресурси.
6. Параметри давньогрецької цивілізації: характеристика населення.
7. Параметри давньогрецької цивілізації: давньогрецька мова.
8. Параметри давньогрецької цивілізації: давньогрецькі історики та їх творчість.
9. Критська (Мінойська) цивілізація.
10. Мікенська (Елладська) цивілізація.
11. Поеми Гомера як історичне джерело.
12. Соціальна структура та диференціація суспільства Передполісного періоду.
13. Політична, військова та судова організація суспільства Передполісного періоду.
14. Прояви «Архаїчної революції» у давньогрецькому світі.
15. Давньогрецький поліс та полісна ідеологія.
16. Ранньогрецька (старша) тиранія.
17. Архаїчна Спарта: виникнення держави, Лікурґ та його законодавство.
18. Архаїчна Спарта: соціальна структура та політична організація суспільства.
19. Архаїчна Спарта: військова організація суспільства та зовнішня політика.
20. Архаїчні Афіни та Аттика у VIII – VII ст. до н.е.
21. Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е.: реформаторська діяльність Солона.
22. Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е.: тиранія Пісістрата та Пісістратидів.
23. Архаїчні Афіни та Аттика у VI ст. до н.е.: реформаторська діяльність Клісфена.
24. Велика грецька колонізація: причини, масштаби та характер колонізаційного руху.
25. Велика грецька колонізація: напрямки колонізаційного руху.
26. Велика грецька колонізація: процес облаштування колоній, наслідки колонізаційного руху.
27. Греко-перські (Мідійські) війни: передумови конфлікту, повстання грецьких міст Іонії.
28. Греко-перські (Мідійські) війни: перше вторгнення персів до Греції, Марафонська битва.
29. Греко-перські (Мідійські) війни: похід Ксеркса, битви при Фермопілах, Саламіні, Платеях, Мікале.
30. Греко-перські (Мідійські) війни: Калліїв мир, наслідки протистояння.
31. Давньогрецький світ в період Пентеконтаетії.
32. Епоха Перікла в Афінах: діяльність Ефіальта, внутрішня політика, гурток інтелектуалів.
33. Епоха Перікла в Афінах: зовнішня політика.
34. Пелопоннеська війна: передумови, етапи, наслідки.
35. Боротьба за гегемонію у давньогрецькому світі у першій половині IV ст. до н.е.
36. Прояви кризи давньогрецької полісної системи.
37. Стародавня Македонія до правління Філіпа II.
38. Посилення стародавньої Македонії за роки правління Філіпа II.
39. Премакедонське та антимакедонське угруповання у стародавній Греції (представники, ідеї, діяльність).
40. Етапи македонської експансії до грецького світу.
41. Вбивство Філіпа II та прихід до влади Олександра III Македонського.
42. Греко-македонська експансія на Схід: передумови, підготовка, співвідношення сил, стратегія.
43. Греко-македонська експансія на Схід: завоювання Малої Азії, Сирії та Єгипту.
44. Греко-македонська експансія на Схід: завоювання Месопотамії, Мідії та Персиди.
45. Греко-македонська експансія на Схід: походи до Центральної Азії та Індії.
46. Греко-македонська експансія на Схід: спроби облаштування імперії та смерть Олександра III.
47. Війни діадохів та утворення елліністичних держав.
48. Сутність Еллінізму, географічні та хронологічні межі Елліністичної цивілізації.
49. Держави елліністичного Заходу: Македонське царство.

50. Держави елліністичного Заходу: військово-політичні союзи давньогрецьких полісів.
51. Держави елліністичного Заходу: острівна Греція.
52. Держави елліністичного Сходу: Пергамське царство.
53. Держави елліністичного Сходу: держава Селевкідів (Сирійське царство).
54. Держави елліністичного Сходу: Птолемаївський Єгипет.
55. Господарський розвиток давньогрецького світу: сільське господарство.
56. Господарський розвиток давньогрецького світу: ремесло та його провідні галузі.
57. Господарський розвиток давньогрецького світу: торгівля та грошовий обіг.
58. Господарський розвиток давньогрецького світу: лихварство та податки.
59. Господарський розвиток провідних держав Елліністичного світу.
60. Економічна думка стародавньої Греції.
61. Релігія Егейського та Передполісного періодів.
62. Релігія Ахейського, Класичного та Елліністичного періодів.
63. Філософія та наукові знання Архаїчного періоду.
64. Філософія та наукові знання Класичного періоду.
65. Філософія та наукові знання Елліністичного періоду.
66. Література Архаїчного періоду.
67. Література та театральне мистецтво Класичного періоду.
68. Література та театральне мистецтво Елліністичного періоду.
69. Архітектура Егейського, Передполісного та Архаїчного періодів.
70. Архітектура Класичного періоду.
71. Архітектура Елліністичної цивілізації.
72. Образотворче мистецтво Егейського, Передполісного та Архаїчного періодів.
73. Образотворче мистецтво Класичного періоду.
74. Образотворче мистецтво Елліністичної цивілізації.
75. Методика викладання історії та культури стародавньої Греції у школі.

Семестр II.

1. Параметри давньоримської цивілізації: хронологія та географія.
2. Параметри давньоримської цивілізації: природні умови та ресурси.
3. Параметри давньоримської цивілізації: характеристика населення.
4. Параметри давньоримської цивілізації: латинська мова.
5. Параметри давньоримської цивілізації: давньоримські історики та їх творчість.
6. Гіпотези щодо походження етрусків. Досягнення та проблеми етрускології.
7. Політичний та соціальний устрій етрусського суспільства. Господарський розвиток етрусків.
8. Етрусська конфедерація міст. Зовнішня політика етрусків: колонізація, конфронтація з греками та карфагенянами.
9. Заснування Риму.
10. Загальна характеристика правління давньоримських царів.
11. Політичний та соціальний устрій царського Риму.
12. Політична організація Римської республіки. Зміст поняття «римське громадянство».
13. Боротьба плебеїв з патриціями. Закони XII таблиць.
14. Завоювання римлянами Італії: конфронтація з етрусками, кельтами, самнітами.
15. Завоювання римлянами Італії: війна з Пірром.
16. Перша Пунічна війна: передумови, хід, наслідки.
17. Друга Пунічна війна: передумови, хід, наслідки.
18. Третя Пунічна війна: передумови, хід та зруйнування Карфагену.
19. Експансія римлян на Балкани: Іллірійські війни.
20. Експансія римлян на Балкани: Македонські війни та розв'язання «грецького питання».
21. Експансія римлян до Малої Азії: анексія Пергамського царства, повстання Арістоніка.
22. Повстання рабів на Сицилії.
23. Реформи братів Гракхів.
24. Загострення внутрішньополітичної боротьби. Військова реформа Гая Марія.

25. Римська республіка на початку I ст. до н.е.
26. Диктатура Корнелія Сулли та повстання під проводом Спартака.
27. Змова Катіліни.
28. Перший тріумвірат (учасники, діяльність, досягнення). Громадянська війна 49 – 45 рр. до н.е.
29. Гай Юлій Цезар: життя та діяльність.
30. Другий тріумвірат та падіння Римської республіки.
31. Принципат як політичний режим.
32. Октавіан Август: походження, якості, світогляд, внутрішня та соціальна політика імператора.
33. Октавіан Август: пропаганда імператорського режиму та формування культу особи імператора.
34. Принципат представників династії Юліїв-Клавдіїв.
35. Принципат представників династії Флавіїв.
36. Принципат представників династії Антонінів («золоте століття» імперії).
37. Криза Римської імперії: принципат представників династії Северів.
38. Криза Римської імперії: хаос середини III ст. Дезінтеграція імперії.
39. Криза Римської імперії: початковий етап правління представників Іллірійської династії.
40. Домінат як політичний режим.
41. Домінат імператора Діоклетіана.
42. Домінат імператора Константина Великого.
43. Римська імперія у середині та другій половині IV ст.
44. Спроби підкорення германських племен за часи Октавіана Августа.
45. Маркоманські та Готські війни II – IV ст.
46. Варваризація римлян та романізація германців.
47. Господарський розвиток давньоримського світу: сільське господарство.
48. Господарський розвиток давньоримського світу: земельні відносини.
49. Господарський розвиток давньоримського: ремесло та його провідні галузі.
50. Господарський розвиток давньоримського: торгівля та грошовий обіг, лихварство.
51. Економічна думка стародавнього Риму.
52. Східна Римська (Ромейська) імперія у V ст.
53. Західна Римська імперія у V ст. та процес її падіння.
54. Причини падіння Античної цивілізації.
55. Цивілізація етрусків: матеріальна культура та побут.
56. Цивілізація етрусків: міфологія, релігія та традиції.
57. Давньоримська культура Царського періоду.
58. Культура республіканського Риму: релігія, філософія та ідеологія.
59. Культура республіканського Риму: література, театр та ораторське мистецтво.
60. Культура республіканського Риму: архітектура.
61. Культура республіканського Риму: образотворче мистецтво.
62. Культура імператорського Риму: філософія та науки.
63. Культура імператорського Риму: ідеологія, релігія.
64. Культура імператорського Риму: література.
65. Культура імператорського Риму: архітектура та образотворче мистецтво.
66. Методика викладання історії та культури стародавнього Риму у школі.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література:

1. Антична археологія: Тексти лекцій / Уклад. В.А.Рудий. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 200 с.
2. Балух В.О. Історія античної цивілізації: у 3-х т. – Т.3. Практикум. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2010. – 554 с.
3. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму: курс лекцій. - Чернівці: Книги XXI, 2005. – 680 с.
4. Балух В.О., Коцур В.П. Культура Античності: підручник. – Чернівці: Наші книги, 2015. – 632 с.
5. Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції: курс лекцій. - Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 420 с.
6. Бандровський О. Методика викладання історії стародавнього світу в середній школі. Навчальний посібник. – Львів: Афіша, 2002. – 328 с.
7. Баукова А. Антична археологія: навч. посібник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 346 с.
8. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього світу. Практикум. - Львів: Видавництво Львівського державного університету, 1985. – 224 с.
9. Історія стародавнього світу. – Частина 2. / За ред. Крушкол Ю.С. К.: Вища школа, 1976. – 414 с.
10. Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. - Львів, 1988.
11. Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. – 576 с.
12. Шама О. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 352 с. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12735/1/Shama_Istoriia_Starodavnoho_Rymu.pdf
13. Шама О. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 256 с. http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12738/1/Shama_Istoriia_Starodavnoho_%20Hretsii.pdf

Допоміжна література:

1. Алешкевич Я.А. Давньоримські громадяни Царського та Республіканського періодів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2011. – Вип.26. – С.108-114.
2. Алешкевич Я.А. Еволюція давньоримських інститутів верховної влади // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2012. – Вип.28. – С.71-80.
3. Алешкевич Я.А. Органи влади та управління стародавньої Греції до елліністичного періоду // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2011. – Вип.27. – С.227-231.
4. Арістотель. Поетика // Іноземна філологія. - 1965. - Вип.4.
5. Арістотель. Політика / Передм. і перекл. М.Кислюка. - К., 2000.
6. Арістофан Комедії. - К., 1956.
7. Арістофан. Комедії. - К., 1980.
8. Бандровський О. Г. “Дакійська політика” Римської імперії від Доміціана до Траяна // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 125-51.
9. Бандровський О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв // Carpatika-Карпатика / ред. кол.: М.М.Вегеш, С.В.Віднянський, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г Котигорошко. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. – Вип.34 : Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – С. 80-111.
10. Бандровський О. Г. Формування зовнішньополітичного курсу римської Імперії в кінці I ст. до н.е. // Карпатика / редкол.: М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, В.С. Задорожний та ін.; відповід. ред.В.Г. Котигорошко. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2010. – №Вип. 39: Старожитності Карпатського ареалу. – С. 98–114.

11. Бандровський, О. Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія) // *Carpatica - Карпатика* : матеріали міжнародного симпозиуму / ред.кол.: Е.А. Балагурі, М.М. Вегеш, Д.Д.Данилюк та ін.; відповід. ред. В.Г. Котигорошко. – Ужгород : Вид-во УжНУ, 2002. – №Вип. 15 : Карпати в давнину. – С. 197–216.
12. Бичко А. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. - Київ, 1992.
13. Біленький О.І. Поеми Гомера / Білецький О.І. - Зібрання праць. - Т. 5. - К., 1966.
14. Біленький А.О. І знову ахейські герої заговорили по-українському // *Всесвіт*, 1977.
15. Власова В. «Образ Олександра Македонського в творах перських авторів» // *Zaporizhzhia Historical Review* 2 (54), 2020. – Режим доступу: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/936>.
16. Геродот. Історія: В 9 кн. / Перекл., передм. та прим. А.О.Білецького. За ред. П.П. Толочка. - К., 1993.
17. Гесіод. – К., 1997.
18. Гловацька К. Міфи давньої Греції. - К., 1991.
19. Гомер. Іліада / Пер. Б.Тена. – К., 1978.
20. Гомер. Одісея / Пер. Б.Тена. – К., 1968.
21. Гомерова "Іліада" / Перек. К. Гловацької. - К., 1981.
22. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.
23. Гуменний В. Л. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2016. Випуск 28. С. 190-202.
24. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.
25. Гуменний В. Л. Східна місія Германіка Цезаря (18-19 рр. н.е.) крізь призму офіційних актів сенату. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Випуск 44. Том.2. С. 28-31.
26. Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Випуск 11. С. 36-48.
27. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (*Templum Martis Ultoris*) та офіційна пропагандасхідної політики Риму в епоху Августа. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Випуск 45. Том.2. С. 124-128.
28. Езоп. Байки. - К., 1961.
29. Езопові байки. - К., 1990.
30. Історія світової культури. Культурні регіони: Навч. посібник / Кер. авт. колективу Л. Левчук. - Київ, 1997.
31. Історія світової культури: Навч. посібник / Кер. авт. колективу Л. Левчук. - Київ, 2000.
32. Квінт Гораций Флакк. Твори /Перекл., передм. та прим. А. Содомори. - К., 1982.
33. Кун М. Легенди та міфи Стародавньої Греції. - Київ, 1992.
34. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: Навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / За ред. Яртися А. В., Мельника В. П. - Львів, 2005.
35. Лукрецій Кар. Про природу речей / Перекл., передм. та прим. А. Содомори. - К., 1988.
36. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 38. С. 234–245.
37. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 36. С. 133–143.

38. Основи художньої культури. Ч.1.: Теорія та історія світової художньої культури: Навч. посібник для вищ. навч. закладів / За ред. В. Лозового, Л. Анучиної. - Харків, 1997.
39. Парандовський Ян. Міфологія: Вірування та легенди стародавніх греків і римлян / Пер. О. Ленік. -К.. 1977.
40. Пащенко В.І., Пащенко Н.І. Антична література. Греція. – Ч.1. Міфотворчість, Гомер,
41. Петrenchко О.М. Внутрішня політика Риму в період правління імператора Тиберія // Вісник Львів, ун-ту. Серія історична. - Львів, 1997. - Вип 32.
42. Петrenchко О.М. Зовнішня політика Августа та Тиберія у сучасній англо-американській історіографії // Вісник Львівськ. ун-ту. Серія історична. - Львів, 1996.-Вип 31.
43. Петrenchко О.М. Зовнішня політика Римської імперії в I ст. н.е. - Львів, 1998.
44. Петrenchко О.М. Оцінка Тиберія у творчості Михайла Драгоманова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич, 1997. - Вип. II.
45. Петrenchко О.М. Поетичне мистецтво Горація в контексті соціальних процесів Риму // Людина і мистецтво в гуманістичних вимірах. - Львів, 1997. - Вип. IV.
46. Петrenchко О.М. Розвиток політичної системи Римської імперії в епоху зародження християнства // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України. - Острог, 1996. - Кн. 2.
47. Підлісна Г.М. Світ античної літератури. - К., 1981.
48. Підлісна Г.Н. Про красу та античну літературу. – К., 1997.
49. Пількевич А.Л. Занепад традиційної військової системи в Римській республіці в II ст. до н.е. Реформа Гая Марія / Пількевич Андрій Леонідович // Шевченківська весна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917 – 1920 рр. – К., 2007. – Вип. V, ч. 1. – С. 249–251.
50. Плутарх. Порівняльні життєписи. – К., 1991.
51. Полікарпов В. Лекції з історії світової культури. - Харків, 1990.
52. Сергєєв І.П. До питання про “рушійні сили” кризи III століття в Римській імперії // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Харків: “ОВС”, 2003. – Вип. 13. – С. 11–14.
53. Содомора А. Жива античність. - К., 1983.
54. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник / Горбач Н., Гелей С., Росінська З. - Львів, 1992.
55. Тронський І.М. Історія античної літератури. - К.. 1959.
56. Франко І. Гесіод і його твори // Франко І. Збір.творів. – К., 1977. – Т.8
57. Художня культура світу: Європейський культурний регіон: Навч. посібник / Миропольська, Е. Белкіна, Л. Масол, О. Оніщенко. - Київ, 2001.
58. Fredouille J.-C. Dictionnaire de la civilisation romaine. Paris, 1994.
59. Welch K. The Romans. Sydney, 1997.

Інформаційні ресурси в мережі Інтернет:

1. Bibliotheca Augustana. <http://www.hsaugsburg.de/~harsch/augustana.html> (Представлені твори античних авторів на давньогрецькій та латинській мовах).
2. Центр грецьких досліджень <http://chs.harvard.edu/> (Гарвардський університет, Вашингтон, США. У відкритому доступі представлені дослідження Центру, присвячені історії та культурі Стародавньої Греції).
3. Проект «Персей»: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection> (Давньогрецькі та латинські автори)
4. Історичні мапи та ілюстрації на сайтах Ancient World Mapping Centre. University of North Carolina. <http://awmc.unc.edu/wordpress/> та <http://www.roman-glory.com/>